

Χώρος

ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ, ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Ειδικό τεύχος – Αφιέρωμα

Πληθυσμός και Χώρος

Επιμέλεια

Βύρων Κοτζαμάνης & Μαρί-Νοέλ Ντυκέν

ΤΕΥΧΟΣ
ISSUE **32**

ΕΤΟΣ
YEAR **2021**

ΤΜ
ΧΠ
ΠΑ

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής
Ανάπτυξης

Ειδικό τεύχος – Αφιέρωμα

Πληθυσμός και Χώρος

Επιμέλεια
Βύρων Κοτζαμάνης & Μαρί-Νοέλ Ντυκέν

Επιστημονικό Περιοδικό

αειχώρος

Διεύθυνση:

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περιοδικό ΑΕΙΧΩΡΟΣ

Πεδίον Άρεως, 383 34 ΒΟΛΟΣ <http://www.aeihoros.gr> e-mail: aeihoros@uth.gr

Επιμέλεια έκδοσης: Εύη Κολοβού

Layout: Παναγιώτης Μανέτος

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Γιώργος Παρασκευάς-Παναγιώτης Μανέτος

Βύρων Κοτζαμάνης, Μαρί-Νοέλ Ντυκέν	4
Εισαγωγή	
Βασίλης Παππάς, Δημήτρης Σαρδελιάνος, Δημήτρης Κοτζίνος	6
Γεωγραφία των Κόμβων και Πληθυσμός: ένα εναλλακτικό χωρικό μοντέλο εκτίμησης της πληθυσμιακής κατανομής	
Ευγενία Αναστασίου, Μαρί-Νοέλ Ντυκέν	29
Ανάδειξη των ελκυστικών περιοχών της υπαίθρου ως προορισμών εγκατάστασης των Ελλήνων μετά το 2000	
Ιφιγένεια Κόκκαλη	59
Μετανάστευση και εθνοπολιτισμική «ποικιλότητα» των ευρωπαϊκών πόλεων: εννοιολογικές και μεθοδολογικές επισημάνσεις	
Μαρί-Νοέλ Ντυκέν, Σταματίνα Κακλαμάνη, Δημήτρης Καρκάνης	83
Η καθημερινή κινητικότητα των απασχολούμενων στην Ελλάδα και οι χωρικές διαφοροποιήσεις της έντασης του φαινομένου	
Αλεξάνδρα Τραγάκη	113
Οικονομική και Επιχειρηματική Δραστηριότητα των Αλλοδαπών στην Ελλάδα: η περίπτωση της Αττικής	
Κώστας Ρόντος, Νικόλαος Ναγόπουλος, Νικόλαος Πανάγος, Μαρία-Ελένη Συρμαλή	133
Μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές στην Λέσβο: διερεύνηση της πρόσληψης του φαινομένου από τον τοπικό πληθυσμό	
Κωνσταντίνος Ν. Ζαφείρης	156
Η συγχρονική γονιμότητα στην Ελλάδα κατά τα πρώτα χρόνια του 21ου αιώνα	
Βύρων Κοτζαμάνης, Μαρί-Νοέλ Ντυκέν, Σταματίνα Κακλαμάνη	186
Η εξέλιξη των τύπων διαβίωσης των ηλικιωμένων ηλικίας 80 ετών και άνω στην Ελλάδα, μια πρώτη προσέγγιση	

Εισαγωγή

Βύρων Κοτζαμάνης

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Μαρί-Νοέλ Ντυκέν

Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Οι τελευταίες δεκαετίες σηματοδότησαν σημαντικές αλλαγές στα πληθυσμιακά μας δρώμενα. Η μαζική εισροή οικονομικών μεταναστών της περιόδου 1990-2000 περιορίσθηκε αισθητά, ενώ νέα μεταναστευτικά ρεύματα αναδύονται (προσφυγική κρίση, μετανάστευση νέων σε αναζήτηση εργασίας σε άλλες χώρες). Η εσωτερική μετανάστευση ατονεί, ενώ αντιθέτως η χωρίς αλλαγή της μόνιμης κατοικίας συνδεδεμένη με την εργασία κινητικότητα αυξάνεται και ταυτόχρονα τάσεις απο-αστικοποίησης αναδύονται, και, πιθανότατα εντείνονται στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Αυξάνεται σε σχέση με το παρελθόν επαγωγή των μεταναστευτικών εισροών εθνο-πολιτισμική σύνθεση του πληθυσμού μας, ιδιαίτερα των δυο μητροπολιτικών περιοχών της χώρας μας, ενώ ταυτόχρονα οι δραστηριότητες των οικονομικών μεταναστών διευρύνονται. Οι πρόσφατες προσφυγικές ροές έχουν σημαντικές επιπτώσεις στην καθημερινότητα των τόπων υποδοχής ενώ η εγκατάσταση στη χώρα μας νέων αλλοδαπών μετά το 1990 επιβραδύνει, χωρίς όμως να ανακόπτει, τη δημογραφική γήρανση του πληθυσμού μας. Ταυτόχρονα, η «γήρανση μέσα στη γήρανση» επιταχύνεται καθώς το πλήθος και το ειδικό βάρος όσων έχουν ξεπεράσει το μέσο όρο ζωής (τα 80 έτη) αυξάνεται πολύ ταχύτερα από αυτό των 65 ετών και άνω και η αναπαραγωγή του πληθυσμού μας μας προβληματίζει όλο και περισσότερο καθώς γεννήσεις και γονιμότητα συρρικνώνονται συνεχώς, ενώ ταυτόχρονα οι ρυθμοί της αύξησης της προσδοκώμενης ζωής μας επιβραδύνονται προοδευτικά.

Η εξέταση της χωρικής διάστασης των προαναφερθεισών σημαντικών πληθυσμιακών αλλαγών σε εθνικό επίπεδο συγκεντρώνει στη χώρα μας, σε αντίθεση με το παρελθόν, όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον καθώς έχει συνειδητοποιηθεί πλέον η αναγκαιότητα διερεύνησης των διαφοροποιήσεων που υποκρύπτονται συχνότατα κάτω από τους εθνικούς μέσους όρους. Ταυτόχρονα, όλο και περισσότερο, αναδεικνύεται και η αναγκαιότητα της μη μονο-επιστημονικής προσέγγισης στη μελέτη των αλλαγών αυτών.

Τα άρθρα που περιλαμβάνονται στο θεματικό αυτό τεύχος, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, πληρούν τις δυο αυτές προϋποθέσεις. Το τεύχος συγκεντρώνει κείμενα ερευνητών οι οποίοι, από διαφορετικές οπτικές γωνιές εξετάζουν κυρίως θέματα που

άπτονται της κινητικότητας στο εσωτερικό της χώρας μας («*Η επιστροφή στην Ύπαιθρο στην Ελλάδα μετά το 2000*», «*Η καθημερινή κινητικότητα των απασχολούμενων στην Ελλάδα*»), των δυο διαδοχικών μεταναστευτικών ρευμάτων («*Η οικονομική και επιχειρηματική δραστηριότητα των μεταναστών στην περιοχή της Αττικής*» , «*Μεταναστευτικές και Προσφυγικές Ροές στην Λέσβο*»), των πρόσφατων εξελίξεων της αναπαραγωγής του πληθυσμού μας («*Η συγχρονική γονιμότητα στην Ελλάδα κατά τα πρώτα χρόνια του 21ου αιώνα*»), ή ακόμη της γήρανσης μέσα στη γήρανση («*Η εξέλιξη των τύπων διαβίωσης των ηλικιωμένων 80 ετών και άνω στην Ελλάδα*»). Δυο άρθρα διαφοροποιούνται εν μέρει της πρότερης θεματολογίας. Το πρώτο («*Μετανάστευση και Εθνοπολιτισμική «Ποικιλότητα» των Ευρωπαϊκών Πόλεων*») αμφισβητεί την εγκυρότητα της θέσης ότι η Εθνοπολιτισμική «Ποικιλότητα» των ευρωπαϊκών πόλεων σήμερα είναι πιο σημαντική από ποτέ, ενώ το δεύτερο («*Γεωγραφία των Κόμβων και Πληθυσμός*») παρουσιάζει έναν εναλλακτικό τρόπο μοντελοποίησης του χώρου διερευνώντας - μεταξύ άλλων -, τις δυνατότητες εκτίμησης του πληθυσμού και της κατανομής του στην Ελλάδα με την χρήση των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών .

Ως επιμελητές θα θέλαμε τέλος να ευχαριστήσουμε όλους όσους συνέβαλαν στο τεύχος αυτό και ιδιαίτερα τους συγγραφείς και τους κριτές των κειμένων που συμπεριλαμβάνει.

Βύρων Κοτζαμάνης & Μαρί-Νοέλ Ντυκέν

Βύρων Κοτζαμάνης

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πεδίον Άρεως, 383 34 Βόλος

e-mail: bkotz@uth.gr

Μαρί-Νοέλ Ντυκέν

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πεδίον Άρεως, 383 34 Βόλος

e-mail: mdyken@uth.gr

Γεωγραφία των κόμβων και πληθυσμός: ένα εναλλακτικό χωρικό μοντέλο εκτίμησης της πληθυσμιακής κατανομής

Βασίλης Παπιάς

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών

Δημήτρης Σαρδελιάνος

Συγκοινωνιολόγος – Γεωπληροφορικός

Δημήτρης Κοτζίνος

Καθηγητής, Université de Cergy-Pontoise

Περίληψη

Η εργασία παρουσιάζει έναν εναλλακτικό τρόπο μοντελοποίησης του χώρου με αρχικά δεδομένα που προσφέρουν δημοφιλείς crowdsourcing χαρτογραφικές εφαρμογές, όπως το OpenStreetMap (OSM) και διερευνά –μεταξύ των άλλων - τις δυνατότητές και τη σχέση του στη διαδικασία εκτίμησης του πληθυσμού και της κατανομής του. Με τη χρήση γεωδομημένων του OSM, και ειδικότερα του επιπέδου των δρόμων, γίνεται μοντελοποίηση του χώρου σε δομή χωρικού δικτύου. Ο χώρος αναπαρίσταται με κόμβους και συνδέσμους, ως τις κύριες δομικές οντότητες των χωρικών δικτύων. Στη συνέχεια ως δομικό στοιχείο αναπαράστασης – μοντελοποίησης του χώρου επιλέγεται μόνο το επίπεδο των κόμβων και με τεχνικές χωρικής στατιστικής και ανάλυσης, που προσφέρουν τα Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών, γίνεται σύγκριση με την κατανομή του πληθυσμού και εξετάζεται η μεταξύ τους σχέση. Η συστηματική εξέταση της κατανομής των κόμβων οδηγεί σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα και δυνατότητες, όπως η έντονη στατιστική συσχέτιση με την κατανομή του πληθυσμού. Βασιζόμενοι στη διαπίστωση αυτή δημιουργείται / διερευνάται ένας εναλλακτικός τρόπος χωρικής αναπαράστασης: η γεωγραφία των κόμβων. Για την περαιτέρω πιστοποίηση της προηγούμενης διαπίστωσης το μοντέλο εφαρμόστηκε για το σύνολο της Ελλάδας αλλά και για επιλεγμένες περιοχές της Γαλλίας όπου εξήχθησαν αντίστοιχα αποτελέσματα. Αρχικά διαφαίνεται ότι η

συσχέτιση δεν έχει τοπικά χαρακτηριστικά, τουλάχιστον στην Ευρώπη, και η εφαρμογή του προτεινόμενου μοντέλου αποτελεί μία εναλλακτική αξιόπιστη λύση σε περιπτώσεις όπου η ακριβής εκτίμηση της κατανομής του πληθυσμού δεν είναι εύκολα εφικτή, αλλά κυρίως αποτελεί ένα εναλλακτικό χωρικό μοντέλο με ιδιαίτερη δυναμική και πληθώρα εφαρμογών.

Λέξεις κλειδιά

γεωγραφία των κόμβων, εκτίμηση πληθυσμού, ανάλυση δικτύων, crowdsourcing, Ελλάδα, Γαλλία

Node geography and population: an alternative spatial model for estimating population distribution

Abstract

The paper presents an alternative spatial model based on data from OpenStreetMap and explores its capabilities and its relationship to population estimation and its distribution. By using OSM geodata, and the level of roads, a spatial model is done having spatial network structure with nodes and links, as the main structural entities. Then, as a spatial model we use only the level of nodes and with spatial statistics and analysis techniques offered by the GIS, it is compared with the distribution of the population and the relation between them is examined. The systematic examination of the distribution of nodes leads to interesting conclusions and possibilities, such as the strong statistical correlation with the population distribution. Based on this finding, an alternative way of spatial representation is created / examined: the Node Geography. For further confirmation, the model was applied for Greece and for selected regions of France. It appears that the correlation has no local characteristics, at least in Europe, and the implementation of the proposed model offers an alternative reliable solution, in cases where the estimation of population distribution is not easily feasible, and mainly an alternative spatial model with special dynamics and plenty of applications.

Keywords

node geography, population estimation, network analysis, crowdsourcing, Greece, France

1. Εισαγωγή

Το ζήτημα της εκτίμησης του πληθυσμού και της χωρικής κατανομής του αποτελεί ένα κρίσιμο ζήτημα στην ανάλυση και τον σχεδιασμό του χώρου και απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της χωρικής κατανομής της ανάπτυξης (Αγγελίδης, 2000). Οι κυρίαρχες τεχνικές εκτίμησης του πληθυσμού στηρίζονται στα δεδομένα των απογραφών, που όμως το κόστος και οι δυσκολίες διεξαγωγής τους δεν επιτρέπουν τη συχνή επανάληψή τους, με αποτέλεσμα να είναι αναγκαίες τεχνικές εκτίμησης του πληθυσμού είτε στηριζόμενες στα «αρχικά» δεδομένα των απογραφών και σε συναφείς έρευνες (δειγματοληψίες, μητρώα, δημοτολόγια, κλπ.) είτε σ' άλλες εναλλακτικές έμμεσες τεχνικές.

Η τεχνολογία των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών καθώς και της Τηλεπισκόπησης έχει να επιδείξει αρκετούς τρόπους – μεθόδους εκτίμησης του πληθυσμού, οι περισσότεροι από τους οποίους στηρίζονται είτε σε μεθόδους χωρικής στατιστικής είτε σε μεθόδους χωρικής υπέρθεσης. Οι τεχνικές χωρικής υπέρθεσης συνήθως αφορούν στην εκτίμηση του πληθυσμού και την αναγωγή του σε άλλα επίπεδα χωρικού διαμερισμού (π.χ. διοικητικά επίπεδα) ενώ πιο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μέθοδοι χωρικής στατιστικής οι οποίες δεν χρησιμοποιούν άμεσα τα δεδομένα των απογραφών αλλά τα συνδυάζουν με άλλες κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές και δείκτες (Wu, e.a. 2005).

Οι τεχνικές της Τηλεπισκόπησης επικεντρώνονται στην ανάλυση της κατανομής ή/και της πυκνότητας των κατοικιών, στην χρήση δεδομένων LIDAR, κ.α. Όμως η βιβλιογραφία αναφέρει λίγες εφαρμογές σ' αυτή την κατεύθυνση για την αξιόπιστη εκτίμηση της κατανομής του πληθυσμού (Wang, 2010) αν και τα τελευταία χρόνια αναφέρονται εφαρμογές που αφορούν κυρίως στην εκτίμηση του πληθυσμού για μικρού μεγέθους περιοχές. Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν οι εφαρμογές που προσπαθούν να συσχετίσουν την κατανομή νυχτερινών φωτεινών πηγών (night-time light imagery) με την κατανομή του πληθυσμού και οι οποίες παρουσιάζουν ενδιαφέροντα αποτελέσματα σε περιοχές με ιδιαίτερα όμως χαρακτηριστικά και οι οποίες δεν μπορούν εύκολα να γενικευτούν (Liu e.a., 2011).

Από τις πλέον πρόσφατες τεχνικές που σχετίζονται με την εκτίμηση του πληθυσμού αποτελεί και το πληθυσμιακό πλέγμα (Population grid) που προτείνουν οι Dijkstra L. και Poelman H. (, 2014) και το οποίο συμβάλει στην εκτίμηση του βαθμού αστικοποίησης των διοικητικών περιοχών της Ευρώπης (LAUs) στηριζόμενο αφ' ενός μεν σε «αρχικά» πληθυσμιακά δεδομένα και αφ' ετέρου σε επεξεργασμένες δορυφορικές πληροφορίες κάλυψης και χρήσεων γης. Άλλες προσπάθειες που προτείνουν μοντέλα για την κατανομή του πληθυσμού, χρησιμοποιούν τεχνικές όπως Random Forests (Stevens et al., 2015) που όμως είναι εξαιρετικά πολύπλοκες και χρονοβόρες και τα τελευταία χρόνια

βασίζονται πολύ σε δεδομένα από κινητές συσκευές (2014), τα οποία όμως δεν είναι πάντα διαθέσιμα. Μοντέλα για την χωρική κατανομή του πληθυσμού έχουν χρησιμοποιηθεί για διάφορες εφαρμογές, όπως την μοντελοποίηση του δικτύου μεταφοράς ενέργειας (Medjroubi and Vogt, 2017) ή την κατανομή των ιχνών των ρύπων σε αστικό περιβάλλον (Jones and Kammen, 2014).

Παράλληλα με την εξέλιξη και διατύπωση των προηγούμενων τεχνικών, τα τελευταία χρόνια, γνωρίζει ιδιαίτερη και ραγδαία άνθιση η ανάπτυξη εθελοντικών crowdsourcing εφαρμογών στο χώρο της Γεωπληροφορικής (Volunteered Geographic Information - VGI). Πλατφόρμες όπως το OpenStreetMap (OSM), WikiMapia, Yandex Map, κα., είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς, με μεγάλο αριθμό χρηστών – υποστηρικτών που καθημερινά εμπλουτίζουν ή/και χρησιμοποιούν τα περιεχόμενα και τις υπηρεσίες τους. Ταυτόχρονα έχουν επιτύχει ένα υψηλό αριθμό αξιοπιστίας ώστε να χρησιμοποιούνται για εμπορικές, και άλλες εφαρμογές, ως χαρτογραφικό υλικό υποβάθρου (Exel e.a., 2010).

Ειδικότερα το OSM είναι μία δημοφιλής συλλογική προσπάθεια, με μεγάλο βαθμό αξιοπιστίας, και περισσότερα από είκοσι διαφορετικά επίπεδα χωρικής πληροφορίας. Παράλληλα επιτρέπει τη συνεχή μεταφόρτωση των γεωδεδομένων σε διάφορα πρότυπα χωρικής πληροφορίας ώστε να είναι άμεσα χρησιμοποιήσιμα από διάφορα λογισμικά / περιβάλλοντα Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών (<https://www.openstreetmap.org>). Το OSM έχει ελεγχθεί σε σχέση με επίσημα χαρτογραφικά υπόβαθρα που παρέχονται από τις χαρτογραφικές Υπηρεσίες διαφόρων κρατών (όπως η Αγγλία) και η αξιοπιστία του έχει βρεθεί να είναι σε σημαντικά υψηλά επίπεδα, ιδίως σε περιοχές με σχετικά σημαντική αναλογία πληθυσμού (Zhang and Malczewski, 2017).

Με δεδομένο ότι η κατανομή του πληθυσμού σχετίζεται άμεσα με τις ανθρώπινες δραστηριότητες και την έννοια του οικισμού, η οποία είναι ταυτόσημη με την δόμηση και την ύπαρξη δικτύου μεταφορών (οδικό, κλπ.), η εργασία αυτή παρουσιάζει ένα μοντέλο εκτίμησης του πληθυσμού στηριζόμενο αποκλειστικά στο γεωσύνολο των κόμβων που προκύπτει από την αποτύπωση των δικτύων μεταφορών, και ειδικότερα του οδικού δικτύου, σε crowdsourcing χαρτογραφικές εφαρμογές.

2. Η γεωγραφία των κόμβων

Οι βάσεις δεδομένων χωρικών δικτύων (spatial network databases) αποτελούν τον πυρήνα πολλών και σημαντικών εφαρμογών που αφορούν στην ανάλυση και το σχεδιασμό του χώρου, στην παρακολούθηση ροών, στον σχεδιασμό παροχής υπηρεσιών, στην αστική διαχείριση, στα συστήματα πλοήγησης, κ.α. (Σάλτα, 2006). Ουσιαστικά ένα χωρικό δίκτυο αποτελεί ένα μοντέλο αποτύπωσης των φαινομένων ροής πόρων μέσα στους κάθε είδους αγωγούς του χώρου: οδικά δίκτυα, ηλεκτρικά δίκτυα, αγωγοί ύδρευσης και αποχέτευσης,

κ.α. Τα προβλήματα, που αφορούν στην προκείμενη περίπτωση, εστιάζονται στον προσδιορισμό της “βέλτιστης” κατάστασης λειτουργίας του πλέγματος των αγωγών ώστε να ικανοποιήσουν μία δεδομένη συνθήκη: επιτάχυνση ή επιβράδυνση των διαδικασιών ροής, βελτίωση του τρόπου διανομής ή αποκομιδής, κλπ. Είναι φανερό ότι η προβληματική αυτή παραπέμπει στη μεθοδολογική προσέγγιση της ανάλυσης και του σχεδιασμού των χωρικών δικτύων, ή με άλλα λόγια στη μοντελοποίηση του χώρου με τη χρήση των δικτυακών χωρικών δομών (Παππάς, 2009).

Η τοπολογική απόδοση ενός χωρικού δικτύου περιλαμβάνει την διαδικασία απεικόνισης ενός οποιουδήποτε συστήματος αγωγών με την πιο απλουστευμένη και βασική του μορφή. Συνεπώς αναφερόμαστε στα χωρικά δίκτυα με τον κλασικό ορισμό τους ως: “συστήματα τεμνόμενων γραμμών και διανυσμάτων” είτε χρησιμοποιούμε ένα πιο κοντινό στην γεωγραφική ανάλυση ορισμό τους ως: “ενός συνόλου σημείων στο χώρο τα οποία ενώνονται με ένα σύστημα συνδέσμων που εξυπηρετούν πραγματικές ροές”. Σε κάθε περίπτωση ένα χωρικό δίκτυο αποτελείται από ένα πεπερασμένο αριθμό σημείων (κόμβοι), τις γραμμές που τα συνδέουν (σύνδεσμοι) και τα χαρακτηριστικά (attributes) που τα περιγράφουν και προσδίδουν ιδιότητες¹. Η τεχνολογία των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών επιτρέπει την διαχείριση χωρικών δικτύων σε ξεχωριστές ψηφιακές χαρτογραφικές δομές, με ιδιαίτερη τοπολογία και δομή, οι οποίες αποτελούνται από γραμμικά και σημειακά στοιχεία, που αντιπροσωπεύουν συνδέσμους και κόμβους. Τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την πραγματική λειτουργία ενός δικτύου μπορούν να περιληφθούν στην αντίστοιχη περιγραφική βάση δεδομένων του δικτύου. Σημαντική διαδικασία αποτελεί η δόμηση ενός χωρικού δικτύου σύμφωνα με τους κανόνες τα διέπουν. Συνεπώς η επιλογή του οδικού δικτύου μίας περιοχής και η δόμηση του ως χωρικού δικτύου με συνδέσμους και κόμβους αποτελεί μία εναλλακτική μοντελοποίηση του χώρου στην οποία η κατανομή των κόμβων, και ειδικότερα η κατανομή της πυκνότητάς τους, αντικατοπτρίζει – εν πολλοίς – την κατανομή των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στο χώρο (βλέπε χάρτη 1).

Είναι προφανές ότι αντίστοιχα μοντέλα κόμβων μπορούν να προέλθουν και από ιδιόκτητες (proprietary) χαρτογραφικές αποτυπώσεις των οδικών δικτύων, όπως αυτές των επίσημων χαρτογραφικών Φορέων κάθε χώρας, ιδιωτικές πρωτοβουλίες, κλπ. Η επιλογή όμως χαρτογραφικών αποτυπώσεων από crowdsourcing χαρτογραφικές

1 Η αναφορά σ’ άλλα χαρακτηριστικά των χωρικών δικτύων, όπως συνεκτικότητα, αντίσταση στην κίνηση, κ.α., είναι εκτός του αντικείμενου της εργασίας και συνεπώς η όποια αναφορά σ’ αυτά προσφέρει μόνο πλατειασιμούς εκτός αντικειμένου.

εφαρμογές προσφέρει το πλεονέκτημα της αμεσότητας και της διαρκούς ενημέρωσης σε συνδυασμό βεβαίως με την αβεβαιότητα των όποιων λαθών και ελλείψεων, θέματα τα οποία θα παρουσιαστούν στη συνέχεια της παρούσης.

3. Τα δεδομένα του OSM

Από το 2004 που έγινε η έναρξη λειτουργίας του OSM στο UCL μέχρι σήμερα η ανάπτυξη του είναι ραγδαία. Από τους 10.000 εγγεγραμμένους χρήστες και τα πέντε εκατομμύρια δρόμους (ways) που περιείχε το 2007, σήμερα (15/09/2018) έχει 4.875.093 χρήστες, περισσότερα από 6,3 δις. σημεία, εκ των οποίων τα 4.7 δις. είναι κόμβοι, και πάνω από 520 εκατομμύρια δρόμους (https://www.openstreetmap.org/stats/data_stats.html). Ουσιαστικά, ο τρόπος ανάπτυξης του OSM είναι γύρω από την ανάπτυξη των δικτύων των ανθρώπινων μεταφορών (οδικό δίκτυο, πεζόδρομοι, κ.α.) όπου πρώτα αποτυπώνονται αυτά τα χωρικά δίκτυα και στη συνέχεια αναπτύσσονται τα λοιπά στοιχεία, όπως οι καλύψεις/χρήσεις γης (κτήρια, αστικές περιοχές, δασικές περιοχές, κλπ.). Ο λόγος για τον οποίο συμβαίνει αυτό είναι ότι αφ' ενός καλύπτει κυρίως ανάγκες πλοήγησης και αφετέρου η κύρια πηγή τροφοδότησής του είναι μέσω εφαρμογών εντοπισμού θέσης (Zielstra, Hochmair, 2012).

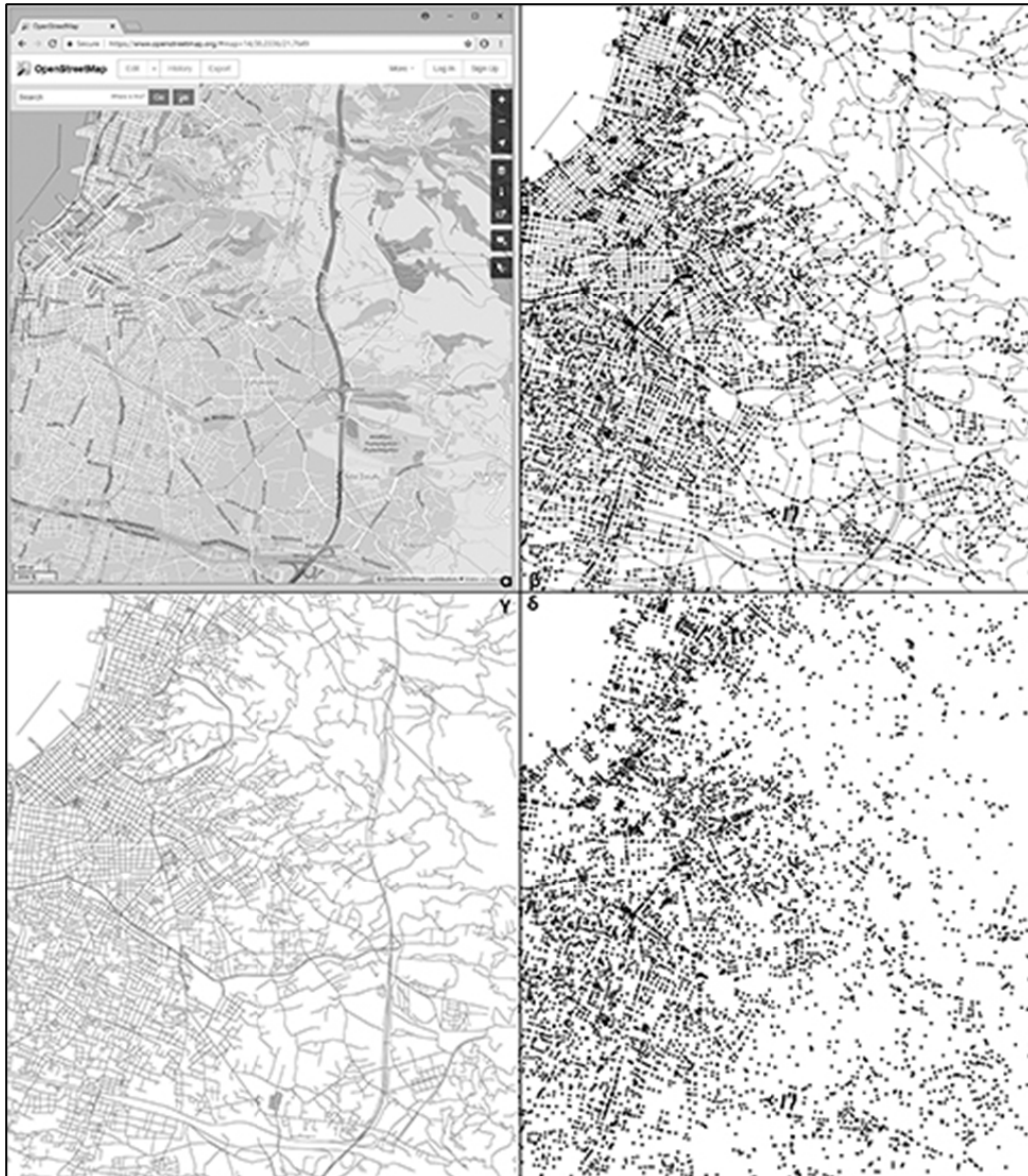
Ως συλλογική προσπάθεια δεν είναι άμοιρη λαθών, η γενική τάση των οποίων είναι συνεχώς πτωτική (Sehra e.a., 2013). Ήδη από το 2009 ο Haklay M. (., 2010) αναφέρει ότι το OSM είναι «αρκετά ακριβές» για την Αγγλία και με δεδομένο ότι σήμερα περισσότερο από το 72% των εγγεγραμμένων χρηστών του εντοπίζονται στην Ευρώπη (Neis, Zipf, 2012) μπορούμε να υποθέσουμε ότι βαθμός αξιοπιστίας του είναι υψηλός για τις περισσότερες περιοχές της Ευρώπης και ιδίως της κεντρικής Ευρώπης (ο.π., 2012).

Σε γενικές γραμμές οι κανόνες που διέπουν την δημιουργία των χαρτογραφικών οντοτήτων εντός του OSM δεν είναι καλά ορισμένοι και δεν υπάρχει μία υποχρεωτική διαδικασία ελέγχου ποιότητας (Ramm, 2017). Παρ' όλο που το γεγονός αυτό εγείρει πολλά ερωτήματα ταυτόχρονα προσφέρει και το πλεονέκτημα της ευελιξίας εμπλουτισμού του και αυτός είναι ο κύριος λόγος που το OSM περιέχει αυτό το μεγάλο πλήθος χωρικών δεδομένων (ο.π., 2017). Σε κάθε περίπτωση υπάρχει αρκετή βιβλιογραφία για τον τρόπο ψηφιοποίησης των χωρικών δεδομένων του OSM και ακόμη περισσότερη για την μετατροπή τους σε άλλα αποδεκτά πρότυπα χωρικής πληροφορίας, όπως αυτή του geofabrik από την οποία έγινε η μεταφόρτωση (download) των χωρικών δεδομένων για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας (<https://download.geofabrik.de/>).

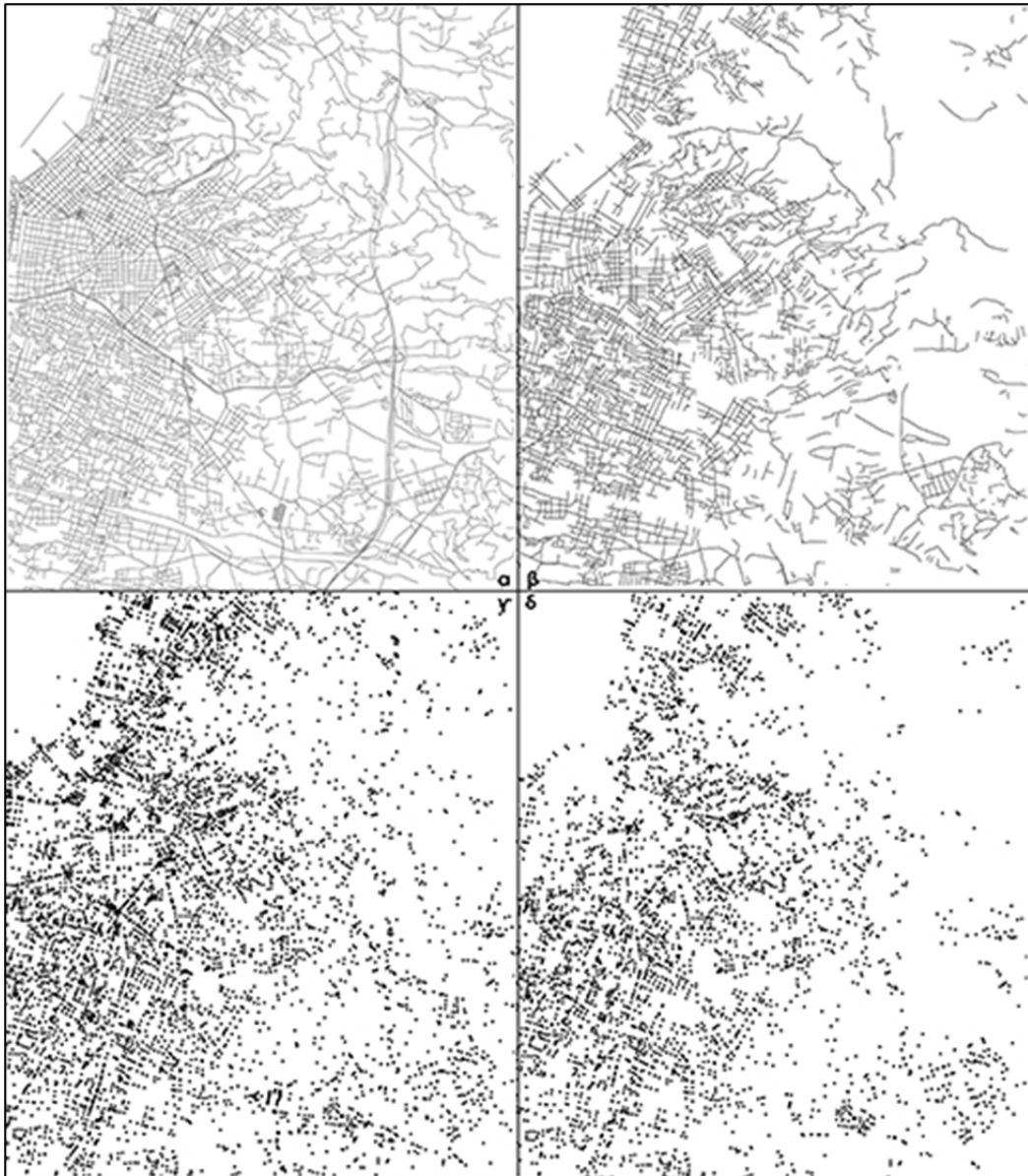
Για την υλοποίηση της εφαρμογής επιλέχθηκαν για μεταφόρτωση τα χωρικά δεδομένα του διαδικτυακού τόπου geofabrik επειδή έχει συγκεκριμένους κανόνες κωδικοποίησης, ιδίως του επιπέδου των δρόμων. Ειδικότερα για την Ελλάδα προσφέρονται δεκαεννέα επίπεδα χωρικής πληροφορίας (15/09/2018) όπως: κτήρια,

χρήσεις γης, φυσικό περιβάλλον, περιοχές ενδιαφέροντος, σιδηροδρομικό δίκτυο, δρόμοι, κυκλοφορία, μεταφορές, ύδατα, κ.α.

Χάρτης 1. α) Κεντρική περιοχή της πόλης των Πατρών με οπτικοποίηση όπως στο OMS (απόδοση σε τόνους του γκριζου), β) το χωρικό δίκτυο της ίδιας περιοχής (κόμβοι και σύνδεσμοι), γ) μόνο οι σύνδεσμοι, δ) μόνο οι κόμβοι (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

Χάρτης 2. Κεντρική περιοχή της πόλης της Πάτρας, α) Οι σύνδεσμοι του πλήρους χωρικού δικτύου των δρόμων, β) Οι σύνδεσμοι του χωρικού δικτύου κατοίκησης (residential roads), γ) οι κόμβοι που αντιστοιχούν στο πλήρες χωρικό δίκτυο (α), δ) οι κόμβοι που αντιστοιχούν στο χωρικό δίκτυο κατοίκησης (β). (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

Το επίπεδο των δρόμων (gis_osm_roads_free_1.shp) έχει πληροφορίες (attributes) που αφορούν την τυχόν μονοδρόμηση, τη μέγιστη επιτρεπόμενη ταχύτητα, την ύπαρξη τούνελ, κ.α. Επιπλέον διαθέτει ειδικό πεδίο με δομημένη κωδικοποίηση εικοσιέξι (26) περιπτώσεων οργανωμένες σε έξι (6) μεγάλες ενότητες και με πλήρη περιγραφή (Ramm, 2017):

- 511x Major roads: Κύριοι δρόμοι (πέντε υποκατηγορίες),
- 512x Minor roads: Ελάσσονες δρόμοι, (τέσσερες υποκατηγορίες),
- 513x Highway links: Σύνδεσμοι αυτοκινητόδρομων, (τέσσερες υποκατηγορίες),
- 514x Very small roads: Πολύ μικροί δρόμοι, (επτά υποκατηγορίες),
- 515x Paths unsuitable for cars: Δρόμοι μη κατάλληλοι για αυτοκίνητα, (πέντε υποκατηγορίες), και
- 5199 Unknown: η χαρακτηρισμένοι

Η κατηγορία 5122 αναφέρεται σε δρόμους που διέρχονται από περιοχές κατοίκησης (Roads in residential areas) και στο εξής θα αναφέρεται ως δίκτυο κατοίκησης.

4. Η εφαρμογή για την Ελλάδα

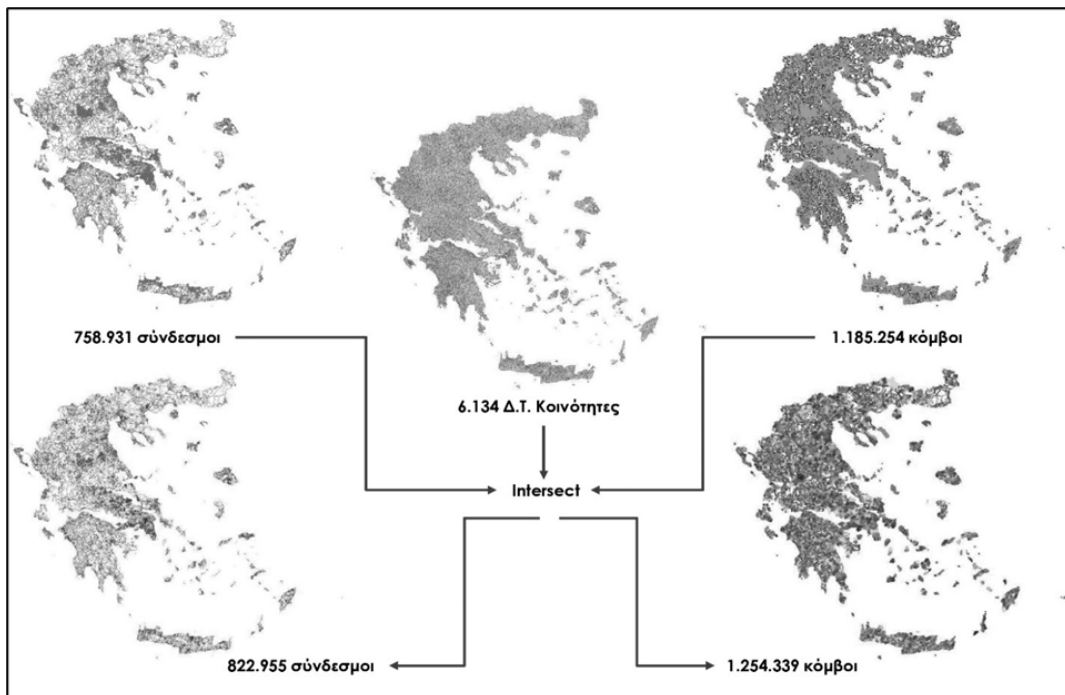
Αρχικά έγινε μεταφόρτωση του συνόλου του οδικού δικτύου της Ελλάδας από τον διαδικτυακό τόπο geofabrik σε δύο διακριτές χρονικές στιγμές: 22/05/2018 και 16/09/2018. Στη συνέχεια, και για κάθε ένα από τα δύο γεωσύνολα, χωρίς καμία περαιτέρω επεξεργασία έγινε δόμηση χωρικού δικτύου (δημιουργία συνδέσμων και κόμβων) και μετατροπή του συστήματος γεωαναφοράς σε ΕΓΣΑ 87. Επιπλέον χρησιμοποιήθηκε το επίπεδο διοικητικής διαίρεσης των Δημοτικών Τοπικών Κοινοτήτων (ΔΤΚ) το οποίο περιείχε ως χαρακτηριστικά (attributes) - μεταξύ άλλων - τον μόνιμο πληθυσμό και τον αριθμό κατοικιών ανά ΔΤ Κοινότητα, σύμφωνα με την απογραφή της ΕΛΣΤΑΤ του 2011.

Με τεχνική χωρικής υπέρθεσης, έγινε αναγωγή των χαρακτηριστικών (Γεωγραφικός Κωδικός, Ονομασία, Πληθυσμός, κλπ.) των Δημοτικών Τοπικών Κοινοτήτων στους κόμβους και στους συνδέσμους του χωρικού δικτύου. Με γενίκευση του πίνακα χαρακτηριστικών του νέου γεωσυνόλου, που προέκυψε από την χωρική υπέρθεση, δημιουργήθηκε πίνακας βάσης δεδομένων που περιείχε την αντιστοιχία του χωρικού δικτύου ανά Δημοτική Τοπική Κοινότητα και συγκεκριμένα το αντιστοιχούν μήκος των συνδέσμων, τον αριθμό των κόμβων, τον μόνιμο πληθυσμό και τον αριθμό των κτηρίων ανά Δημοτική Τοπική Κοινότητα.

Με άλλα λόγια δημιουργήθηκε ένας πίνακας διπλής εισόδου όπου ως γραμμές (records) έχει τις Δημοτικές Τοπικές Κοινότητες (ΔΤΚ) και ως μεταβλητές (στήλες - fields) έχει:

α) τον Γεωγραφικό Κωδικό, β) το όνομα, γ) το εμβαδό, δ) τον πραγματικό πληθυσμό 2011 (κατά ΕΛΣΤΑΤ), στ) τον μόνιμο πληθυσμό 2011 (κατά ΕΛΣΤΑΤ), ζ) τα κτήρια 2011 (κατά ΕΛΣΤΑΤ), η) τον αριθμό των κόμβων του χωρικού δικτύου των δρόμων, θ) το μήκος των συνδέσμων του χωρικού δικτύου των δρόμων (σε μέτρα), ι) τον αριθμό των κόμβων του χωρικού δικτύου κατοίκησης, κ) το μήκος των συνδέσμων του χωρικού δικτύου κατοίκησης (σε μέτρα).

Σχήμα 1. Η διαδικασία της χωρικής υπέρθεσης (τομή - intersect). Η αύξηση που προκύπτει στο πλήθος των συνδέσμων και κόμβων αιτιολογείται από την κατάτμησή τους λόγω της υπέρθεσης (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

Επίσης περιλαμβάνει και μία σειρά από δείκτες οι οποίοι στηρίζονται σ' αυτές τις βασικές μεταβλητές, όπως: πυκνότητα δικτύου (μήκος δρόμων ανά εμβαδό σε χλμ./Ha, πυκνότητα κόμβων (κόμβοι / Ha), κόμβοι ανά τρέχον χιλιόμετρο δικτύου, μόνιμος πληθυσμός ανά τρέχον χιλιόμετρο δικτύου, αριθμός κόμβων ανά 1.000 άτομα μόνιμο

πληθυσμού, κ.α.

Η σύγκριση των στοιχείων των δύο γεωσυνόλων, Μάϊου και Σεπτεμβρίου του 2018, δείχνει ότι υπάρχει ένας αξιοσημείωτος εμπλουτισμός στο δίκτυο των δρόμων του OSM που αποτυπώνεται στον αριθμό των στοιχείων του χωρικού δικτύου (πίνακας 1).

Πίνακας 1. Στοιχεία από τα χωρικά δίκτυα της Ελλάδας όπως αυτά δημιουργήθηκαν από αντίστοιχες μεταφορώσεις τον Μάιο και τον Σεπτέμβριο του 2018 από το OSM (geofabrik). (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

Εξαρτημένη μεταβλητή	Μάιος 2018	Σεπτέμβριος 2018	Διαφορά (#)	Διαφορά (%)
Αριθμός συνδέσμων (δρόμοι)	739.259	758.931	19.672	2,66%
Μήκος συνδέσμων (χλμ.)	339.091,6	344.337,6	5.246,1	1,55%
Αριθμός Κόμβων	1.156.732	1.185.254	28.522	2,47%
Μήκος συνδέσμων δικτύου κατοίκησης (χλμ.)	61.557,9	62.405,1	847,1	1,38%
Αριθμός Κόμβων δικτύου κατοίκησης	392.465	399.359	6.894	1,76%

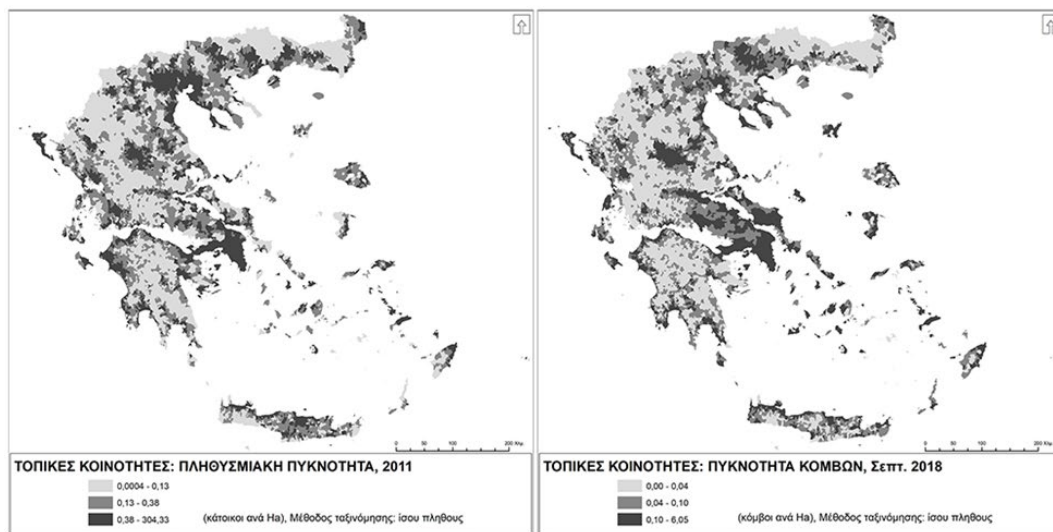
Τα βασικά χαρακτηριστικά των μεταβλητών (επιλεγμένα μέτρα κεντρικής τάσης) καθώς και επιλεγμένων δεικτών, στο γεωσύνολο του χωρικού δικτύου που δημιουργήθηκε για την Ελλάδα (Σεπτ. 2018), παρουσιάζονται στον επόμενο πίνακα 2. Πρέπει να αναφερθεί ότι ύστερα από συστηματική ανάλυση κρίθηκε σκόπιμο να αφαιρεθούν τα στοιχεία που αφορούν εικοσιμία (21) ΔΤΚ για τις οποίες είτε ο πληθυσμός ήταν μηδενικός είτε γιατί δεν έγινε η πρόεπουσα αντιστοίχιση. Συνολικά εξετάστηκαν 6.112 ΔΤΚ.

Πίνακας 2. Βασικές τιμές μεταβλητών/δεικτών για την Ελλάδα από την Γεωγραφία των Κόμβων. (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

Μεταβλητή	Σύνολο	Μέσος όρος	Τυπική Απόκλιση	Μέγιστο	Ελάχιστο
Εμβαδό (τ.χλμ.)	131.784,7	21,6	24,2	576,91	0,23
Μόνιμος πληθυσμός	10.826.282	1.771,3	12.133,6	664046	1
Μήκος Δρόμων (χλμ.)	343.913,3	56,3	73,2	1.412,24	0,56
Μήκος συνδέσμων δικτύου κατοίκησης (χλμ.)	62.384,2	10,6	24,6	614,74	0,03
Αριθμός Κόμβων	1.253.492	205,1	462,0	14.091	0
Αριθμός Κόμβων δικτύου κατοίκησης	398.962	68,4	205,7	6.127	1
Μήκος Δρόμων / εμβαδό (χλμ./Ha)		32,4	31,5	388,18	0,42
Κόμβοι / εμβαδό (#/Ha)		0,1	0,3	6,05	0,00
Πληθυσμιακή πυκνότητα (κατ./Ha)		1,6	11,2	304,33	0,0004
Μόνιμος Πληθυσμός ανά τρέχον χιλιόμετρο		19,7	44,5	815,41	0,03
Μ. Πληθυσμός ανά τρέχον χιλιόμετρο δικτύου κατοίκησης		156,0	395,2	14.784,87	0,76
Κόμβοι ανά τρέχον χιλιόμετρο		3,1	1,8	24,82	0,00
Κατά κεφαλή μήκος δρόμου (μ.)		201,3	673,2	38.169,39	1,23
Αριθμός κόμβων ανά 1000 άτομα (Μον. Πληθ.)		464,2	1.121,9	63.000,00	0,00
Αριθμός Κτηρίων	4.109.279	672,4	1.816,7	61.764	4
Κτήρια ανά Ha		0,5	1,6	30,4	0,000
Κτήρια ανά τρέχον χιλιόμετρο		11,8	10,3	125,0	0,000
Κτήρια ανά τρέχον χιλιόμετρο δικτύου κατοίκησης		139,3	397,1	13.938,6	2,336

Η συστηματική χαρτογραφική ανάλυση και μελέτη των εμπεριεχομένων μεταβλητών οδήγησε στην διερεύνηση της ύπαρξης στατιστικής συσχέτισης μεταξύ των διαφόρων μεταβλητών και της κατανομής των κόμβων. Γεγονός που πιστοποιείται και από την απλή οπτική παρατήρηση των χαρτών που αποτυπώνουν την Πληθυσμιακή πυκνότητα (2011) και την Πυκνότητα των κόμβων (χάρτης 3).

Χάρτης 3. Συγκριτική χαρτογραφική απόδοση της πληθυσμιακής πυκνότητας και της πυκνότητας των κόμβων. (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

Για τη συνέχεια της ανάλυσης, από το σύνολο των εγγραφών στη βάση δεδομένων εξαιρέθηκαν αυτές που έχουν μηδενικό πληθυσμό, χωρίς αντιστοιχισή δεδομένων και χωρίς συνδέσμους/κόμβους (μερικές δυσπρόσιτες ορεινές ή νησιώτικες περιοχές) και προχωρήσαμε στον υπολογισμό των συντελεστών συσχέτισης όπως στον πίνακα 3. Το δείγμα στην περίπτωση αυτή διαμορφώθηκε στις 5.833 ΔΤΚ.

Η παρατήρηση του πίνακα (3) δείχνει ότι οι συντελεστές συσχέτισης στα ζευγάρια: «αριθμός κτηρίων – αριθμός κόμβων δικτύου κατοίκησης», «αριθμός κτηρίων – μήκος συνδέσμων (δρόμων) δικτύου κατοίκησης», «αριθμός κτηρίων – αριθμός κόμβων» είναι αρκετά υψηλοί, ιδίως αν ληφθεί υπόψη και το πλήθος των εγγραφών στη βάση δεδομένων (5.833) - ο οποίος είναι και μεγαλύτερος από την αναμενόμενη σχέση «Μόνιμος πληθυσμός – αριθμός κτηρίων». Επίσης σημαντική στατιστική σχέση παρουσιάζει και το επόμενο ζευγάρι «Μόνιμος πληθυσμός – αριθμός κόμβων δικτύου κατοίκησης» ενώ και οι υπόλοιπες σχέσεις παρουσιάζουν σχετικά υψηλούς συντελεστές

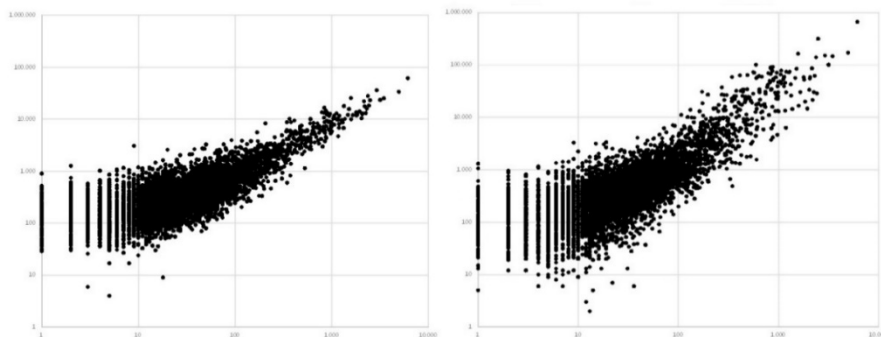
συσχέτισης πλην του τελευταίου.

Για την πιστοποίηση των προηγούμενων υψηλών συντελεστών συσχέτισης έγινε συστηματική ανάλυση του δείγματος καθώς και διερεύνηση της συμβολής των ακραίων τιμών. Ενδεικτικό είναι το γεγονός υπολογιστήκαν οι συντελεστές συσχέτισης σε διάφορα δείγματα, όπως για παράδειγμα για το υποσύνολο των ΔΤΚ οι οποίες έχουν μόνιμο πληθυσμό μεταξύ 100 και 100.000 (4.941 περιπτώσεις). Ο συντελεστής συσχέτισης για το ζευγάρι «Μόνιμος πληθυσμός – αριθμός κόμβων δικτύου κατοίκησης» παρέμεινε σχεδόν σταθερός 0,77 έναντι 0,79. Είναι αναγκαίο να αναφερθεί οι παρουσιαζόμενοι συντελεστές συσχέτισης στηρίζονται στα στοιχεία που αφορούν το χωρικό δίκτυο του Σεπτεμβρίου 2018 οι οποίοι και είναι ελαφρά βελτιωμένοι (από το τέταρτο δεκαδικό στοιχείο και μετά) σε σχέση μ' αυτούς που αφορούν το χωρικό δίκτυο του Μαΐου 2018, αποτυπώνοντας την τάση εμπλουτισμού του δικτύου του OSM.

Πίνακας 3. Συντελεστές συσχέτισης για την Ελλάδα. (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

Εξαρτημένη μεταβλητή	Ανεξάρτητη	Corr. Coefficient ²	Goodness of fit (R ²)
Κτήρια	Κόμβοι δικτύου κατοίκησης	0,9362	0,8766
Κτήρια	Μήκος συνδέσμων δικτύου κατοίκησης	0,9158	0,8387
Κτήρια	Κόμβοι	0,8728	0,7619
Μόνιμος Πληθυσμός	Κτήρια	0,8577	0,7357
Μόνιμος Πληθυσμός	Κόμβοι δικτύου κατοίκησης	0,7925	0,6281
Μόνιμος Πληθυσμός	Μήκος συνδέσμων δικτύου κατοίκησης	0,7311	0,5345
Μόνιμος Πληθυσμός	Κόμβοι	0,7178	0,5153
Κτήρια	Μήκος συνδέσμων	0,6922	0,4792
Μόνιμος Πληθυσμός	Μήκος συνδέσμων	0,4848	0,2351

Σχήμα 2. Γραφήματα διασποράς log – log «αριθμός κτηρίων – αριθμός κόμβων δικτύου κατοίκησης» και «μόνιμος πληθυσμός – αριθμός κόμβων δικτύου κατοίκησης» αντίστοιχα. (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

«αριθμός κτηρίων – αριθμός κόμβων δικτύου κατοίκησης»

εξαρτημένη μεταβλητή = μόνιμος πληθυσμός, 2011

ανεξάρτητες μεταβλητές (RES_DS) = αριθμός κόμβων δικτύου κατοίκησης

RES_DS2 = το τετράγωνο του αριθμού των κόμβων δικτύου κατοίκησης

Regression Statistics								
Multiple R	0,859136763	1. SS = Sum of Squares.						
R Square	0,738115978	2. Regression MS = Regression SS / Regression degrees of freedom.						
Adjusted R Square	0,738026138	3. Residual MS = mean squared error (Residual SS / Residual degrees of freedom).						
Standard Error	6354,499805	4. F: Overall F test for the null hypothesis.						
Observations	5833	5. Significance F: The significance associated P-Value.						
	df	SS	MS	F	Significance F			
Regression	2	6,63509E+11	3,31755E+11	8215,881438	0			
Residual	5830	2,35413E+11	40379667,77					
Total	5832	8,98923E+11						
	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95,0%	Upper 95,0%
Intercept	-16,90731321	92,17219073	-0,183431826	0,854465585	-197,5990006	163,7843742	-197,5990006	163,7843742
RES_DS2	0,010281309	0,000207719	49,49620338	0	0,009874103	0,010688516	0,009874103	0,010688516
RES_DS	20,20625993	0,689334164	29,31272086	2,6036E-176	18,85490924	21,55761062	18,85490924	21,55761062

«μόνιμος πληθυσμός – αριθμός κόμβων δικτύου κατοίκησης»

εξαρτημένη μεταβλητή = αριθμός κτηρίων

ανεξάρτητη μεταβλητή (RES_DS) = αριθμός κόμβων δικτύου κατοίκησης

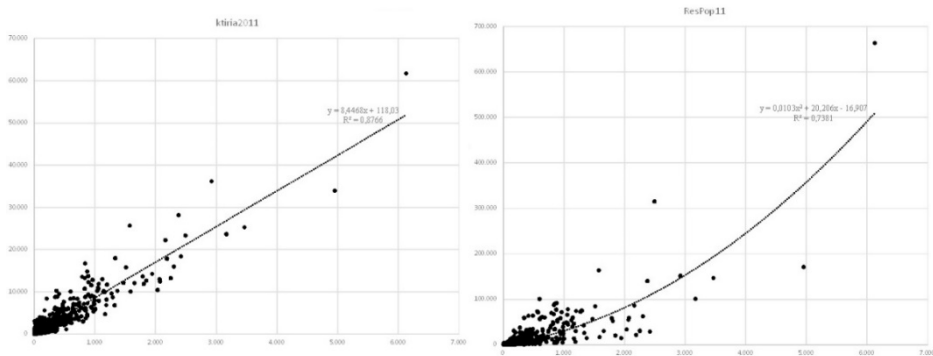
Regression Statistics								
Multiple R	0,936248691	1. SS = Sum of Squares.						
R Square	0,876561611	2. Regression MS = Regression SS / Regression degrees of freedom.						
Adjusted R Square	0,876540449	3. Residual MS = mean squared error (Residual SS / Residual degrees of freedom).						
Standard Error	651,9651839	4. F: Overall F test for the null hypothesis.						
Observations	5835	5. Significance F: The significance associated P-Value.						
	df	SS	MS	F	Significance F			
Regression	1	17606498199	17606498199	41421,34322	0			
Residual	5833	2479366819	425058,601					
Total	5834	20085865018						
	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95,0%	Upper 95,0%
Intercept	118,0326734	8,994435011	13,12285577	8,59648E-39	100,400246	135,6651009	100,400246	135,6651009
RES_DS	8,446830294	0,041503209	203,5223408	0	8,365468616	8,528191972	8,365468616	8,528191972

Από τα προηγούμενα ζεύγη, παρ' όλο που τα περισσότερα μελετήθηκαν αναλυτικά, επιλέξαμε προς παρουσίαση τα ζεύγη «αριθμός κτηρίων – αριθμός κόμβων δικτύου κατοίκησης» και «μόνιμος πληθυσμός – αριθμός κόμβων δικτύου κατοίκησης» επειδή παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Με στόχο στο να ανταποκριθούμε στην διαφαινόμενη λανθάνουσα τάση προς τις μεγάλες τιμές, δηλαδή στις περιπτώσεις όπου λίγα σημεία είναι πολύ μεγαλύτερα από το μεγαλύτερο μέρος των δεδομένων (Δήμοι Αθηναίων, Θεσ/νικης, κλπ) δημιουργήσαμε log – log γραφήματα διασποράς (σχ. 2)

Αναφορικά με το πρώτο log-log γράφημα («αριθμός κτηρίων – αριθμός κόμβων δικτύου κατοίκησης») διαφαίνεται ότι υπάρχει μία κάποια γραμμικότητα, γεγονός που επιβεβαιώνεται στη συνέχεια, σε αντίθεση με το δεύτερο γράφημα όπου η όποια σχέση

δεν φαίνεται ότι μπορεί να αποτυπωθεί με ένα απλό μονώνυμο. Ύστερα από συστηματική εφαρμογή γραμμικών και μη παλινδρομήσεων, απλών και πολλαπλών, καταλήξαμε στα επόμενα δύο μοντέλα που προσφέρουν μεγάλο βαθμό σημαντικότητας όπως πιστοποιούν οι σχετικές δείκτες.

Σχήμα 3. Γραφήματα διασποράς «αριθμός κτηρίων – αριθμός κόμβων δικτύου κατοίκησης» και «μόνιμος πληθυσμός – αριθμός κόμβων δικτύου κατοίκησης» αντίστοιχα. (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

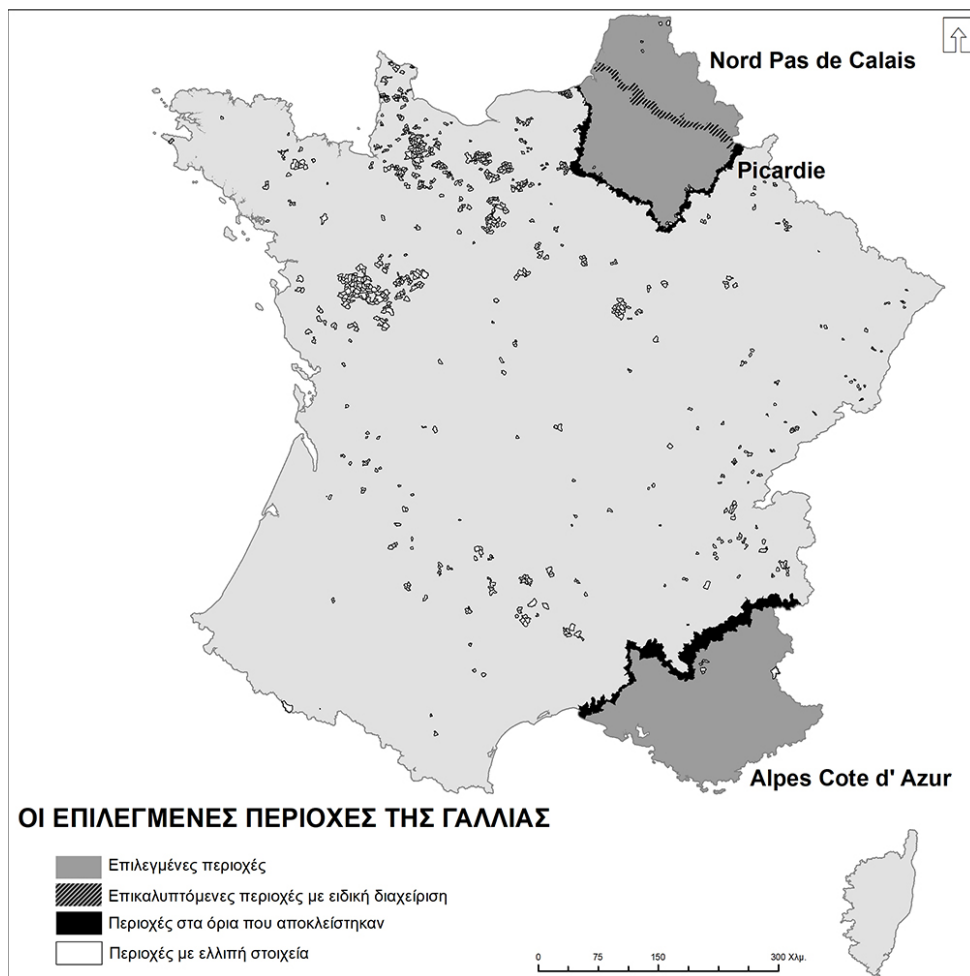
5. Η εφαρμογή για επιλεγμένες περιοχές της Γαλλίας

Για την περαιτέρω πιστοποίηση των προηγούμενων διαπιστώσεων και για αρχικό έλεγχο του αν η συσχέτιση έχει τοπικά χαρακτηριστικά, η γεωγραφία των κόμβων εφαρμόστηκε και για επιλεγμένες περιοχές της Γαλλίας. Η διαδικασία ήταν αντίστοιχη, μεταφόρτωση του επιπέδου των δρόμων από το OSM, δόμηση γεωσυνόλου χωρικού δικτύου και εμπλουτισμός της βάσης δεδομένων με στοιχεία πληθυσμού σε επίπεδο LAU2 από τη χωρική βάση δεδομένων DEGURBA της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας περιβάλλοντος (www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/external/degree-of-urbanisation-degurba) στην οποία είχε προστεθεί ο μόνιμος πληθυσμός 2014 (population totale) από τις βάσεις δεδομένων της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Γαλλίας (INSEE - <https://www.insee.fr>). Πρέπει ν' αναφερθεί ότι λόγω του περιορισμένου διαθέσιμου χρόνου υλοποίησης της έρευνας δεν κατέστη δυνατόν η εύρεση αναλυτικών δεδομένων για τον αριθμό κτηρίων σε επίπεδο LAU2.

Ο βαθμός αστικοποίησης (degree of urbanization – DEGURBA) αποτελεί μία ταξινόμηση ως προς τον χαρακτήρα της κάθε περιοχής (NUTS - LAU) για 33 χώρες της Ευρώπης. Η τελευταία ενημέρωση της βάσης δεδομένων έγινε το 2011 ενώ η επόμενη

αναμένεται το 2020. Η ταξινόμηση περιλαμβάνει τρεις κλάσεις: πυκνά κατοικημένες, ενδιάμεσης πυκνότητας και αραιά κατοικημένες περιοχές. Ειδικά για την Ελλάδα το επίπεδο ανάλυσης είναι οι Δήμοι, και αυτός είναι λόγος για τον οποίο και δεν επιλέχθηκε στην προηγούμενη εφαρμογή.

Χάρτης 4. Οι επιλεγμένες περιοχές της Γαλλίας. (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

Λόγω του ιδιαίτερα μεγάλου όγκου χωρικών δεδομένων - πέρα από το μεγάλο μέγεθος του οδικού δικτύου η διοικητική διαίρεση της Γαλλίας, σε επίπεδο LAU2, περιλαμβάνει 36.553 οντότητες - και του πειραματικού χαρακτήρα της εργασίας, επιλέχθηκαν οι τρεις περιοχές (χάρτης 4) σύμφωνα με τα επόμενα κριτήρια: α)

ελαχιστοποίηση των περιοχών χωρίς αντιστοίχιση δεδομένων (σε 804 περιοχές δεν έγινε κατορθωτή η αντιστοίχιση μεταξύ DEGURBA και στοιχείων INSEE χωρίς να διερευνηθούν περαιτέρω οι λόγοι), β) συνδυασμός των τριών κατηγοριών DEGURBA και γ) συμβατότητα με τις περιοχές για μεταφόρτωση δεδομένων του OSM από το geofabrik. Επίσης και ύστερα από συστηματική μελέτη προέκυψαν και περιοχές οι οποίες χρειάστηκαν ειδική διαχείριση για την αναγωγή των δεδομένων του OSM λόγω επικαλύψεων καθώς και περιοχές που τα δεδομένα του OSM δεν ήταν πλήρη λόγω του τρόπου διαχωρισμού τους κατά την μεταφόρτωσή τους από τον διαδικτυακό τόπο του geofabrik (περιοχές στα όρια – οι οποίες αποτυπώνονται με μαύρο χρώμα στον προηγούμενο χάρτη 4). Συνολικά στην ανάλυση συμβάλουν 4.655 περιοχές LAU2.

Πίνακας 4. Βασικές τιμές μεταβλητών/δεικτών για τις επιλεγμένες περιοχές της Γαλλίας από την Γεωγραφία των Κόμβων. (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

Μεταβλητή	Σύνολο	Μέσος όρος	Τυπική Απόκλιση	Μέγιστο	Ελάχιστο
Εμβαδό (τ.χλμ.)	61.656	13,2	20,6	758	0
Μόνικος Πληθυσμός	10.915.617,0	2.344,9	15.515,1	858.120,00	3,00
Μήκος Δρόμων (χλμ)	253.479,5	54,5	96,7	3.493,08	1,80
Μήκος συνδέσμων δικτύου κατοίκησης (χλμ)	36.774	7,9	23,7	984	0
Αριθμός Κόμβων	1.198.676	257,5	872,0	40.897	4
Αριθμός Κόμβων δικτύου κατοίκησης	427.930,0	91,9	322,0	14.563,00	0,00
Μήκος Δρόμων / εμβαδό (χλμ./Ha)		42,9	25,8	271,44	9,8910
Κόμβοι / εμβαδό (#/Ha)		0,2	0,3	4,12	0,01
Πληθυσμιακή πυκνότητα (κατ./Ha)		1,9	5,0	113,12	0,00
Μόνιμος Πληθυσμός ανά τρέχον χιλιόμετρο		28,4	35,1	429,50	0,05
Μ. Πληθυσμός ανά τρέχον χιλιόμετρο δικτύου κατοίκησης		371,2	2.668,2	173.684,21	7,86
Κόμβοι ανά τρέχον χιλιόμετρο		3,6	2,0	16,30	0,55
Κατά κεφαλή μήκος δρόμου (μ.)		103,5	321,4	18.905	2
Αριθμός κόμβων ανά 1000 άτομα (Μον. Πληθ.)		261,0	384,3	15.666,7	17,780

Αντίστοιχα με την Ελλάδα, και για λόγους σύγκρισης, παρουσιάζονται στη συνέχεια (πίνακας 4) βασικά χαρακτηριστικά των μεταβλητών (επιλεγμένα μέτρα κεντρικής τάσης) καθώς και επιλεγμένων δεικτών, στο γεωσύνολο του χωρικού δικτύου που δημιουργήθηκε για την Γαλλία.

Η σύγκριση του προηγούμενου πίνακα 4 – ιδίως αν ολοκληρωθεί για το σύνολο της χώρας - και του αντίστοιχου της Ελλάδας (πίνακας 2) με πίνακες που θα έχουν προέλθει από «επίσημους» παρόχους δεδομένων μπορεί να δώσει ενδιαφέροντα στοιχεία για την συμπεριφορά των χρηστών του OSM ανά χώρα αλλά και για την δομή του χώρου αυτού καθ' αυτού, κάτι που είναι έξω από το σκοπό της παρούσης εργασίας.

Οι συντελεστές συσχέτισης για τις επιλεγμένες περιοχές της Γαλλίας έχουν όπως στον επόμενο πίνακα 5, στον οποίο για λόγους σύγκρισης επαναλαμβάνονται και οι αντίστοιχοι συντελεστές της Ελλάδας που αφορούν τα ίδια ζευγάρια στατιστικής συσχέτισης.

Πίνακας 5. Συντελεστές συσχέτισης για τις επιλεγμένες περιοχές της Γαλλίας

Επιλεγμένες περιοχές Γαλλίας

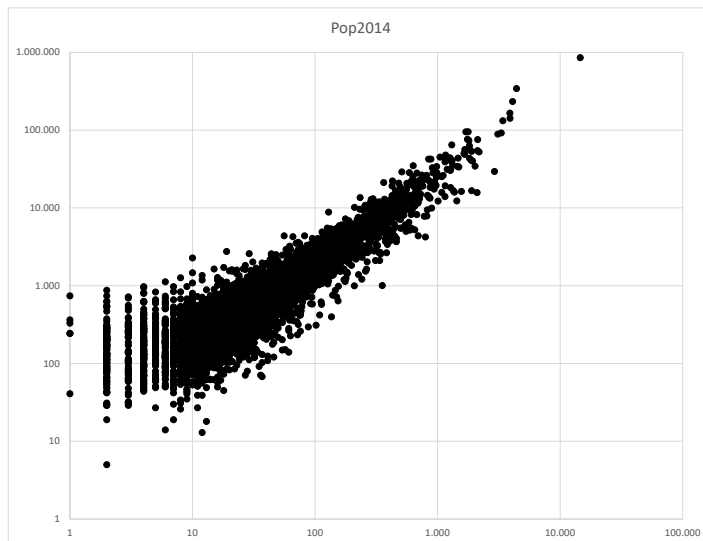
Εξαρτημένη μεταβλητή	Ανεξάρτητη	Corr. Coefficient ²	Goodness of fit (R ²)
Μόνιμος Πληθυσμός	Κόμβοι δικτύου κατοίκησης	0,9197	0,8459
Μόνιμος Πληθυσμός	Μήκος συνδέσμων δικτύου κατοίκησης	0,8936	0,7985
Μόνιμος Πληθυσμός	Κόμβοι	0,8961	0,8030
Μόνιμος Πληθυσμός	Μήκος συνδέσμων	0,7499	0,5624

Ελλάδα

Εξαρτημένη μεταβλητή	Ανεξάρτητη	Corr. Coefficient ²	Goodness of fit (R ²)
Μόνιμος Πληθυσμός	Κόμβοι δικτύου κατοίκησης	0,7925	0,6281
Μόνιμος Πληθυσμός	Μήκος συνδέσμων δικτύου κατοίκησης	0,7311	0,5345
Μόνιμος Πληθυσμός	Κόμβοι	0,7178	0,5153
Μόνιμος Πληθυσμός	Μήκος συνδέσμων	0,4848	0,2351

Η σύγκριση των συντελεστών συσχέτισης του πίνακα 5 δείχνει την ίδια συμπεριφορά στα αντίστοιχα ζευγάρια των δύο περιπτώσεων ενώ αισθητή προξενεί ο σημαντικά μεγαλύτερος δείκτης συσχέτισης στο «Πληθυσμός – μήκος συνδέσμων δικτύου κατοίκησης» που αφορά στην Γαλλία.

Σχήμα 4. Γράφημα διασποράς log – log «μόνιμος πληθυσμός – αριθμός κόμβων δικτύου κατοίκησης» για τις επιλεγμένες περιοχές της Γαλλίας. (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

Συνεχίζοντας την ίδια μεθοδολογία, όπως και στην περίπτωση της Ελλάδας, και

μέσω του διαγράμματος log-log για το ζευγάρι «μόνιμος πληθυσμός – κόμβοι δικτύου κατοίκησης» (σχήμα 4), το οποίο παρουσιάζει διαφορετική κατανομή από το αντίστοιχο της Ελλάδας (σχήμα 2), περισσότερη γραμμικότητα τουλάχιστον για τις περιπτώσεις εκείνες που αριθμός των κόμβων είναι πάνω από 100 και με στόχο τον προσδιορισμό της βέλτιστης δυνατής σχέσης μεταξύ του «μόνιμος πληθυσμός – αριθμός κόμβων δικτύου κατοίκησης», προσεγγίσαμε το πρόβλημα της βελτιστοποίησης, για την εύρεση της βέλτιστης δύναμης του μονώνυμου που ελαχιστοποιεί το υπολειπόμενο άθροισμα τετραγώνων (RSS), χρησιμοποιώντας την κλίση του log-log. Το αποτέλεσμα αποτυπώνεται στην επόμενη σχέση, η οποία επίσης παρουσιάζει μεγάλο συντελεστή συσχέτισης R^2 :

$Pop = 1,14 * Nodes^{1,3} + 400$, $R = 0,9323$ και $R^2 = 0,8692$, όπου

Pop = ο αριθμός των κατοίκων και Node = ο αριθμός των κόμβων του δικτύου κατοίκησης

6. Συμπεράσματα

Από την προηγούμενη ανάλυση φαίνεται ότι και οι δύο περιπτώσεις (Ελλάδα, Γαλλία) παρουσιάζουν ιδιαίτερα υψηλούς συντελεστές συσχέτισης ιδίως αν λάβουμε υπόψη μας και τον μεγάλο αριθμό περιπτώσεων που συμμετείχαν και στις δύο αναλύσεις. Αυτό αναδεικνύει ένα είδος ταύτισης μεταξύ ανεξάρτητης και εξαρτημένης μεταβλητής (κόμβοι δικτύου κατοίκησης – μόνιμος πληθυσμός) όπου σε άλλες περιπτώσεις θα ήταν μία σοβαρή αδυναμία των προτεινόμενων μοντέλων. Όμως επειδή πρόκειται για τη διατύπωση ενός εναλλακτικού χωρικού μοντέλου εκτίμησης του πληθυσμού, και της κατανομής του, το γεγονός αυτό καθ' αυτό αποτελεί το μεγάλο διαφαινόμενο πλεονέκτημα της Γεωγραφίας των Κόμβων, η χρήση της δηλαδή στις περιπτώσεις εκείνες όπου η εύρεση επικαιροποιημένων στοιχείων πληθυσμού δεν είναι εύκολη ή/και αδύνατη.

Αφετηρία για την παρουσιαζόμενη μεθοδολογία αποτέλεσε εφαρμοσμένη έρευνα - μελέτη που διεξήχθη για την «Πολυκριτηριακή εξέταση και αξιολόγηση για ενδεχόμενη κατάργηση ισόπεδων διαβάσεων στο τμήμα της σιδηροδρομικής γραμμής Πύργος – Κατάκολο» (Σαρδελιάνος, Παππάς, 2017) όπου λόγω της έλλειψης βασικών χωρικών δεδομένων οι μελετητές εφάρμοσαν εκδοχή της Γεωγραφίας των Κόμβων με εξαιρετικά αποτελέσματα κατά κοινή ομολογία.

Αναφορικά τώρα με τα δύο μοντέλα που παρουσιάστηκαν είναι προφανές ότι απαιτούνται να γίνουν πολλές και σε βάθος αναλύσεις για την καλύτερη προσαρμογή και τον έλεγχο της στατιστικής αξιοπιστίας τους. Επιπλέον απαιτείται περισσότερη διερεύνηση και στατιστική εμβάθυνση για την απάντηση ερωτημάτων που αφορούν:

- α) στην χωρική εξειδίκευση των μοντέλων (όλες οι χώρες παρουσιάζουν τους ίδιους υψηλούς συντελεστές;),

- β) στο επίπεδο του χωρικού κατακερματισμού (ποιο είναι το κατώτατο χωρικό επίπεδο που ισχύει η όποια σχέση πληθυσμού – κόμβων;),
- γ) στην διερεύνηση της σχέσης των κόμβων με άλλες παραμέτρους που αφορούν το αναπτυξιακό χαρακτήρα μίας περιοχής (υπάρχει σχέση μόνο με τον πληθυσμό ή και με άλλες μεταβλητές; π.χ. με τον αριθμός των κτηρίων όπως στην περίπτωση της Ελλάδας;),
- δ) στην πιστοποίηση των μοντέλων και με proprietary δεδομένα (επίσημες πηγές αποτύπωσης οδικών δικτύων),
- ε) στην ύπαρξη διαχρονικής σχέσης, κ.α.

Πρέπει να αναφερθεί ότι στόχος της εργασίας δεν είναι μία πλήρης και σε βάθος στατιστική ανάλυση αλλά να διατυπώσει ως ένα εναλλακτικό χωρικό μοντέλο και ως μία μέθοδο χωρικής ανάλυσης τη Γεωγραφία των Κόμβων και να παρουσιάσει τη δυναμική που προσφέρει και τις δυνατότητες που ανοίγονται για περαιτέρω έρευνα. Από τα προηγούμενα είναι σαφές, ότι η Γεωγραφία των Κόμβων είναι πολλά υποσχόμενη και παρουσιάζει πολλά πλεονεκτήματα, όχι μόνο ως ένα εργαλείο εκτίμησης του πληθυσμού, αλλά ως ένα εναλλακτικό χωρικό μοντέλο με μεγάλες δυνατότητες και ευρύ πεδίο εφαρμογής.

Τα πλεονεκτήματα που παρουσιάζει η εφαρμογή της Γεωγραφίας των Κόμβων είναι η αμεσότητα στην πρόσβαση των δεδομένων και η διαρκής ενημέρωσή τους. Βεβαίως επειδή τα χωρικά αυτά δεδομένα προέρχονται από crowdsourcing εφαρμογές στο χώρο της γεωπληροφορικής (VGI) εμπεριέχουν εν δυνάμει ένα ελεγχόμενο βαθμό αξιοπιστίας που διαφοροποιείται χωρικά. Γενικώς, μελέτες δείχνουν ότι οι VGI εφαρμογές μπορούν να επιτύχουν ένα πολύ καλό βαθμό ποιότητας χωρικών δεδομένων παρ' όλο που παραμένουν ανοικτά ερωτήματα σχετικά με την χωρική κατανομή ποιοτικών χωρικών VGI δεδομένων, τη συνοχή τους ως προς τη χωρική κάλυψη, την πληρότητά τους, κ.α. (Haklay, 2010). Όμως επειδή η συμμετοχή και η συμβολή των VGI εφαρμογών, στην διαδικασία της αποτύπωσης του χώρου, είναι συνεχώς αυξανόμενη, όπως έδειξε και η παρούσα εργασία, τότε τέτοιου είδους μελέτες και έλεγχοι έχουν ευρύ και γόνιμο πεδίο εμπλουτισμού των επιστημών του χώρου και της έρευνας γενικότερα.

Ολοκληρώνοντας πρέπει να τονίσουμε ότι στόχος της εργασίας αυτής δεν ήταν μία ολοκληρωμένη στατιστική ανάλυση, αλλά να εισαγάγει την έννοια της Γεωγραφίας των Κόμβων και των μεγάλων διαφαινόμενων δυνατοτήτων που αυτή προσφέρει - είτε χρησιμοποιώντας VGI δεδομένα είτε δεδομένα από επίσημες πηγές - και να καταδείξει ότι αποτελεί όντως μία μη συμβατική, αλλά αποτελεσματική και αξιόπιστη εναλλακτική προσέγγιση της γεωγραφίας του πληθυσμού και όχι μόνον.

Ευχαριστίες: Μεγάλο μέρος της έρευνας, στην οποία στηρίζεται η παρούσα εργασία, διεξήχθη κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής άδειας του πρώτου συγγραφέως στο

Πανεπιστήμιο του Cergy – Pontoise, Τμήμα Επιστήμης των Υπολογιστών, χωρίς την υποστήριξη του οποίου δεν θα ήταν δυνατή η υλοποίησή της. Επίσης οι συγγραφείς θέλουν να ευχαριστήσουν τον Δρ. Γ. Αρβανιτάκη, Univ. Grenoble Alpes, CNRS, Inria, Grenoble INP, LIG, ο οποίος εισηγήθηκε την παρουσιαζόμενη μεθοδολογία των στατιστικών συσχετίσεων.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αγγελίδης Μ., (2000), Χωροταξικός σχεδιασμός και βιώσιμη ανάπτυξη, Αθήνα, *Εκδόσεις Συμμετρία*
- Παππάς Β., (2009), Η τεχνολογία των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών: Βασικά στοιχεία ανάλυσης Δικτύων. Εισαγωγικές σημειώσεις για τις ανάγκες διδασκαλίας του μαθήματος επιλογής του εαρινού εξαμήνου Χαρτογραφία ΙΙ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, *Πανεπιστήμιο Πατρών*
- Σάλτα Ζ., (2006), Ανάλυση δικτύων σε χωρικές βάσεις δεδομένων, Μεταπτυχιακή εργασία, Δ.Π.Μ.Σ. Γεω- πληροφορική, *Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο*
- Σαρδελιάνος Δ., Παππάς Β., (2017), Πολυκριτηριακή εξέταση και αξιολόγηση για Ενδεχόμενη Κατάργηση ισόπεδων διαβάσεων στο Τμήμα της Σιδηροδρομικής Γραμμής Πύργος – Κατάκολο, *Εταιρεία Σχεδιασμού και Ανάπτυξη, Εφαρμοσμένη μελέτη για λογαριασμό του ΟΣΕ*, Πάτρα

Ξενόγλωσση

- Deville, P., Linard, C., Martin, S., Gilbert, M., Stevens, F. R., Gaughan, A. E., Blondel, V. D., Tatem, A. J. (2014) Dynamic population mapping using mobile phone data. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, pp. 15888 – 15893, Vol. 111, Issue 45, doi: 10.1073/pnas.1408439111
- Dijkstra L., Poelman H. (2014), A harmonized definition of cities and rural areas: the new degree of urbanization, Regional Working Paper, *DG REGIO*
- Exel M., Dias E., Fuijtier S. (2010), The impact of crowdsourcing on spatial data quality indicators in <https://www.researchgate.net/publication/267398729>
- Haklay M. (2010), How good is volunteered geographic information? A comparative study of OSM and Ordnance Survey datasets, *Environment and Planning B: Planning and Design*, vol. 37, pp. 682-703
- Jones, C., Kammen, D. M., (2014), Spatial Distribution of U.S. Household Carbon Footprints Reveals Suburbanization Undermines Greenhouse Gas Benefits of

- Urban Population Density, *Environmental Science & Technology*, pp. 895 – 902, Vol. 48, Issue 2, American Chemical Society, SN - 0013-936X, doi: 10.1021/es4034364
- Liu Q., Sutton P., Elvidge C. (2011), Relationships between Nighttime Imagery and Population Density for Hong Kong, *Proceedings of the Asia-Pacific Advanced Network* v. 31, pp. 79-90, <http://dx.doi.org/10.7125/APAN.31.9>
- Medjroubi, W., Vogt, Th. (2017), Open Source Data and Models for a Sustainable power Grid Modelling and Analysis, available at: http://regridintegrationindia.org/wp-content/uploads/sites/3/2017/09/9A_2_GIZ17_152_paper_Wided_Medjroubi.pdf
- Neis P., Zipf A. (2012), Analyzing the Contributor Activity of Volunteered Geographic Information Project – The case of OpenStreetMap, *ISPRS International Journal of Geo-Information*, 1, pp. 146 - 165
- Ramm F. (2017), OpenStreetMap Data in Layered GIS Format, in <https://download.geofabrik.de>
- Sehra S., Singh J, Rai H., Assessment of OpenStreetMap Data – A Review, *International Journal of Computer Applications* (0975 – 8887), Vol. 76 – No. 16, διαθέσιμο και στο <https://arxiv.org/abs/1309.6608>
- Stevens F., Gaughan A., Linard C., Tatem A. (2015) Disaggregating Census Data for Population Mapping Using Random Forests with Remotely-Sensed and Ancillary Data. *PLOS ONE* 10(2): e0107042. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0107042>
- Wang L., Wu C. (2010), Population estimation using remote sensinh and GIS technologies, Preface in *International Journal of Remote Sensing*, Vol. 31, No. 21, 10 Noe 2010, Taylor & Francis
- Wu S., Qiu X., and Wang L. (2005), Population Estimation Methods in GIS and Remote Sensing: A Review, *GIScience and Remote Sensing*, 42 No. 1, pp. 58-74
- Zhang H., Malczewski J., (2017), Accuracy Evaluation of the Canadian OpenStreetMap Road Networks, *International Journal of Geospatial and Environmental Research*, Volume 5, Issue 2.
- Zielstra D., Hochmair H. (2012), Comparing Shortest Paths Lengths of Free and Proprietary Data for Effective Pedestrian Routing in Street Networks, *University of Florida*, http://flrec.ifas.ufl.edu/hochmair/pubs/TRR_zielstra_hochmair_2012_finaldraft.pdf

*Βασίλης Παππάς
Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Πανεπιστήμιο Πατρών, Πανεπιστημιούπολη, 26504 Ρίο, Αχαΐα
e-mail: vrappas@upatras.gr*

*Δημήτρης Σαρδελιάνος
Συγκοινωνιολόγος – Γεωπληροφορικός*

*Δημήτρης Κοτζίνος
Τμήμα Επιστήμης Υπολογιστών
Université de Cergy-Pontoise, Paris, France
e-mail: Dimitrios.Kotzinos@u-cergy.fr*

Ανάδειξη των ελκυστικών περιοχών της υπαίθρου ως προορισμών εγκατάστασης των Ελλήνων μετά το 2000

Ευγενία Αναστασίου

Διδάκτωρ Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Μαρί-Νοέλ Ντυκέν

Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περίληψη

Η μετανάστευση αποτελεί το μοναδικό δημογραφικό φαινόμενο το οποίο διαδρά άμεσα με το χώρο και το χρόνο. Η ιδιαιτερότητά της έγκειται στην αδυναμία διατύπωσης ενός μοναδικού και ευρέως αποδεκτού ορισμού, καθώς διαφοροποιείται ανάλογα με το εκάστοτε ερευνητικό αντικείμενο, τον πληθυσμό αναφοράς καθώς και τη διαθεσιμότητα και αξιοπιστία των δεδομένων. Στη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας και ειδικότερα κατά την μεταπολεμική περίοδο, η εξωτερική μετανάστευση κατείχε ιδιαίτερη θέση -αφού παραδοσιακά αποτελούσε, όπως και οι υπόλοιπες χώρες της Νότιας Ευρώπης, «ενεργή χώρα μετανάστευσης» (Kotzamanis, 1989). Παράλληλα στο εσωτερικό της χώρας, υπήρξε έντονη αστικοποίηση και εγκατάλειψη της υπαίθρου με αποτέλεσμα, μεταπολεμικά, μια σημαντική ανακατανομή του πληθυσμού στον χώρο (Sidiropoulos et al., 1996). Κατά την δεκαετία του '90, η Ελλάδα μετατρέπεται προοδευτικά σε χώρα υποδοχής, ενώ ταυτόχρονα, οι εσωτερικές μεταναστευτικές ροές συνεχίζονται. Φαίνεται όμως ότι αποκτούν νέες μορφές και κατευθύνσεις καθώς τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα δεν αποτελούν πλέον συστηματικά τον προνομιούχο προορισμό. Στόχος του άρθρου είναι, με βάση τα δεδομένα της τελευταίας απογραφής πληθυσμού (2011), να διερευνηθεί σε ποιο βαθμό και ποιες περιοχές της χώρας ελκύουν τους εσωτερικούς μετανάστες. Η μεθοδολογία που αναπτύσσεται στοχεύει ειδικότερα στην ανάδειξη των περιοχών του έξω-αστικού χώρου που παρουσιάζουν σημαντική (ή δυναμική) πληθυσμιακή ανάκαμψη. Απώτερος στόχος είναι η χωρική ανάδειξη του μεγέθους της «επιστροφής στην ύπαιθρο», καθώς οι εν λόγω ροές καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό τη δυναμική του χώρου (Κυριαζή-Άλλισον, 2005). Ο προσδιορισμός και η μέτρηση των ροών αυτών βασίζονται στα

αποτελέσματα της τελευταίας απογραφής και αφορούν τους Έλληνες που γεννήθηκαν στην Ελλάδα και ήταν παρόντες στις δυο τελευταίες απογραφές. Η κλίμακα ανάλυσης αναφέρεται στο διοικητικό επίπεδο Καποδιστριακού δήμου, κλίμακα που σε σχέση με την νέα διοικητική διαίρεση (Καλλικρατικοί δήμοι) επιτρέπει την καλύτερη αποτύπωση των μετακινήσεων από τις αστικές προς τις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές της χώρας.

Λέξεις κλειδιά

εσωτερική μετανάστευση, ελκυστικότητα, ελληνική ύπαιθρος, εγκατάσταση πληθυσμού

Tracking attractive rural areas as destinations for the establishment of Greeks after 2000

Abstract

Migration is the only demographic phenomenon which directly interacts with time and space. In the modern history of Greece international migration held a distinct position, while within the country we observed an intense urbanization process and rural exodus, generating strong spatial population redistribution. During the 90s, Greece turned into “host” country. This new situation has largely contributed to a relative demographic revitalization of some rural areas. In parallel, if internal migratory flows in Greece continue, however they acquire new forms and directions where the largest cities are not systematically the privileged destination. The methodology adopted in the present study aims at delimiting the rural areas with significant or potential population growth and to some extent can be considered as “new attractiveness areas”. The present research is focused on internal migration of Greek population and gives emphasis on returning to rural areas. Therefore, the population under consideration is related to Greeks born in Greece who are residents in the country both in 2001 and 2011. The scale of the analysis refers to the administrative level of Kapodistrian municipal districts, which in relation to the new administrative division allows a more pertinent identification of rural areas concerned by the return to countryside.

Keywords

internal migration, attractiveness, Greek countryside, population settlement

1. Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες η «ύπαιθρος»² φαίνεται να συνιστά πόλο έλξης εσωτερικών μεταναστών με αποτέλεσμα την αναστροφή του έντονου ρυθμού εξόδου από αυτή. Σε ορισμένες περιοχές μάλιστα παρουσιάστηκε πληθυσμιακή ανάκαμψη (Λαμπριανίδης και Μπέλλα, 2004; Κυριαζή-Αλλισον, 2007). Στην Ελλάδα, οι αυξητικές αυτές τάσεις προέκυψαν κατά κύριο λόγο από την εγκατάσταση αλλοδαπού πληθυσμού (Κακλαμάνη και Ντυκέν, 2008; Κοτζαμάνης και Ντυκέν, 2012). Όπως όμως συνέβη στην ύπαιθρο άλλων ευρωπαϊκών χωρών, έτσι και στην Ελλάδα, παρατηρούνται εδώ και δύο δεκαετίες νέες μορφές εσωτερικής μετανάστευσης από τα αστικά κέντρα προς την ύπαιθρο, στο πλαίσιο αναζήτησης καλύτερων συνθηκών διαβίωσης. Το φαινόμενο αυτό αφορά ειδικά τους κατοίκους των αστικών κέντρων που διατήρησαν την πατρογονική τους περιουσία (Πέτρου και Κουτσού, 2014; Ανθοπούλου κ.ά., 2013; Gkartzios, 2013).

Η έξοδος του πληθυσμού από τις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές αντανακλά σε σημαντικό βαθμό την ίδια την ιστορία της εσωτερικής μετανάστευσης. Δεν είναι συμπτωματικό το γεγονός ότι σε χώρα όπως η Γαλλία, η διαδικασία αυτή ξεκίνησε νωρίτερα από άλλες χώρες και ειδικά από τις Μεσογειακές χώρες της Ευρώπης. Πιο συγκεκριμένα, οι πρώτες ροές αγροτικής εξόδου στη Γαλλία εμφανίστηκαν πριν τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και στη συνέχεια εξελίχθηκε σε μαζικό φαινόμενο μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 50. Στην Ελλάδα, το φαινόμενο ωρίμασε και πραγματοποιήθηκε κατά κύριο λόγο από το 1960 έως το 1980. Η σημαντική αυτή χρονική απόκλιση εξηγεί γιατί τα πρώτα κύματα επιστροφής στην ελληνική ύπαιθρο καθυστέρησαν, με αποτέλεσμα η αστική έξοδος να παρουσιάζει χρονική υστέρηση περίπου 20 ετών (σε σχέση με τη Γαλλία και άλλες ευρωπαϊκές χώρες) και συνιστά θέμα διερεύνησης μόλις κατά τη τελευταία δεκαετία (Πέτρου και Κουτσού, 2014).

Οι περιοχές που επωφελούνται και φαίνεται να κερδίζουν πληθυσμό μετά το 2000 στην Ελλάδα (Ντυκέν, 2009:129) είναι οι μικρομεσαίες πόλεις της περιφέρειας και όχι τόσο τα μεγάλα αστικά κέντρα. Όμως η ελκυστικότητά τους είναι σε σημαντικό βαθμό

² Η «ύπαιθρος» αποτελεί τον γεωγραφικό χώρο έξω από τον αμιγώς αστικό χώρο και δεν ταυτίζεται πλέον με τις γεωργικές περιοχές, υπό την έννοια της κυριαρχίας της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα (Μαραβέγιας, 2007). Στη σύγχρονη βιβλιογραφία (Ανθοπούλου και Γούσιος, 2007), η Ύπαιθρος αποτελεί πολύ-λειτουργικό χώρο που περιλαμβάνει (i) περιοχές όπου η γεωργική δραστηριότητα παραμένει βασικός πυλώνας του οικονομικού ιστού (ii) παράκτιες, νησιωτικές και ορεινές περιοχές με φυσικό πλούτο και (iii) περι-αστικές περιοχές όπου οι γεωργικές δραστηριότητες δεν έχουν εκλείψει και συχνά αντιστοιχούν σε περιοχές ανάπτυξης δεύτερης κατοικίας.

συνάρτηση της σχετικής γειτνίασής τους με τις μεγάλες πόλεις της χώρας. Ορισμένες περιοχές προσπαθούν να ελκύσουν κατοίκους γιατί χάρη στην ίδια την εγκατάσταση νέων ομάδων πληθυσμού, δημιουργούνται νέες ροές ζήτησης, νέες ανάγκες και απαιτήσεις για υπηρεσίες, συμβάλλοντας έτσι στην ανάπτυξη (ή τουλάχιστον στη διατήρηση) οικονομικών δραστηριοτήτων και σε ορισμένες περιπτώσεις στη διαφοροποίηση του οικονομικού τους ιστού. Η ανάπτυξη της στρατηγικής έλξης από τις ίδιες τις αγροτικές περιοχές αποτελεί μια βασική προϋπόθεση για να αποκτήσουν μια πραγματική δύναμη ελκυστικότητας (Davezies 2009; Baudet, 2011).

Στο πλαίσιο αυτό, στόχος της παρούσας εργασίας είναι να αναδειχθεί σε ποιο βαθμό η εσωτερική μετανάστευση από τα αστικά κέντρα προς τον έξω-αστικό χώρο αποτελεί πλέον στην Ελλάδα μια νέα πραγματικότητα, συμβάλλοντας στην αναζωογόνηση ορισμένων μη αστικών περιοχών. Ενδιαφέρον έχει όμως και η ανάδειξη των διαφορετικών χωρικών μοτίβων της εσωτερικής μετανάστευσης. Η ανάλυση βασίζεται στα δεδομένα των δύο τελευταίων απογραφών (2001-2011) που αφορούν τον μόνιμο τόπο διαμονής των Ελλήνων κατά τα έτη 2001 και 2011 αντίστοιχα, ενώ η χωρική κλίμακα αναφοράς είναι η σημερινή Δημοτική Ενότητα (νυν Καποδιστριακός Δήμος).

Ο κεντρικός στόχος του άρθρου είναι διττός και αφενός στοχεύει στην διερεύνηση της έντασης του φαινομένου, αφετέρου εξετάζει την προέλευση των μέγιστων εισροών σε κάθε Δημοτική Ενότητα (Δ.Ε.), έτσι ώστε να διερευνηθεί εάν υπάρχουν χωρικά μοτίβα και πιο συγκεκριμένα εάν παρατηρούνται τάσεις μετακίνησης από αμιγώς αστικούς δήμους προς τον έξω-αστικό χώρο.

2. Ύπαιθρος: Αναβίωση ή Επιστροφή;

Η «ύπαιθρος» χαρακτηρίζεται από το φυσικό περιβάλλον, το οποίο είναι ταυτόχρονα απαγορευτικό αλλά και ιδανικό για την ανάπτυξη διαφόρων δραστηριοτήτων. Παραδοσιακά συνδέεται με τη γεωργία, τις χρήσεις γης, τη μικρή πληθυσμιακή πυκνότητα και την έλλειψη έντονης οικονομικής και επιχειρηματικής δραστηριότητας. Αν και δεν υπάρχει σαφής εννοιολογική προσέγγιση της υπαίθρου (Λαμπριανίδης και Μπέλλα, 2004), κατά τις τελευταίες δεκαετίες, αναγνωρίζεται ότι η «ύπαιθρος» ως έξω-αστικός χώρος μεταβάλλεται σταδιακά από αγροτικό σε πολύ-λειτουργικό χώρο πολλαπλών δραστηριοτήτων (Γούσιος, 1999; Παπαδόπουλος, 2004) καθώς παρουσιάζονται όλο και περισσότερες δυνατότητες για απασχόληση πέραν του πρωτογενούς τομέα. Η νέα ευρωπαϊκή και κατ'επέκταση ελληνική ύπαιθρος απέκτησε πολυδιάστατο χαρακτήρα και στο εσωτερικό της αναπτύσσονται πλέον ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες, όπως κατασκευές, εκβιομηχάνιση, τουρισμός, προώθηση τοπικών παραδοσιακών προϊόντων, καθιέρωση παραθεριστικών κατοικιών και αναψυχή (Ανθοπούλου και Γούσιος, 2007; Kayser, 1990).

Ωστόσο, παρά τις εξελίξεις αυτές δε νοείται η ύπαρξη της χωρίς απασχολούμενους στον πρωτογενή τομέα και την αγροτική παραγωγή (Ανθοπούλου και Γούσιος, 2007). «*Τα νέα πρότυπα κατανάλωσης και διαχείρισης του αγροτικού χώρου οδηγούν σε μια γενικευμένη τάση εμπορευματοποίησης λειτουργιών και αξιών, με άλλα λόγια σε μια εμφανή τριτογενοποίηση της υπαίθρου*» (Ανθοπούλου και Γούσιος, 2007: 247). Επομένως ο ρόλος του αγρότη ξεπερνά την γεωργική παραγωγή και εξελίσσεται σε διαχειριστή των υπηρεσιών και των δραστηριοτήτων του πολύ-λειτουργικού χώρου της υπαίθρου (Παπαδόπουλος, 2004).

Η μετάβαση σε μια πολύ-λειτουργική υπαίθρο στην Νότια Ευρώπη ήταν χρονοβόρα και πολύπλοκη διαδικασία. Οι τοπικές αγροτικές κοινωνίες, ειδικότερα αυτές που απασχολούνται στον πρωτογενή τομέα, παρουσιάζουν συστηματικά έλλειμμα σε νεανικό εργατικό δυναμικό. Το γεγονός αυτό οφείλεται τόσο στην εγκατάλειψη της υπαίθρου, όσο και στην απαξίωση των αγροτικών εργασιών. Λόγω ακριβώς αυτής της απαξίωσης των αγροτικών εργασιών από τους ντόπιους κατοίκους, η υπαίθρος στην Ελλάδα - και στις Νότιες Ευρωπαϊκές χώρες γενικότερα - αποτέλεσε τόπο έλξης μεταναστών, οι οποίοι εν μέρει συνέβαλαν στην κάλυψη της έλλειψης εργατικού δυναμικού, ειδικά στον πρωτογενή τομέα (Kasimis and Papadopoulos, 2005).

Η σχετική αναζωογόνηση πολλών περιοχών της Ευρώπης – και ειδικά σε χώρες όπως η Ιρλανδία, η Σκωτία, η Ισπανία και η Γαλλία – οφείλεται κυρίως σε «νεοεισερχόμενους κατοίκους», αναδεικνύοντας και μια τάση επιστροφής στην υπαίθρο και ειδικά στις μικρομεσαίες πόλεις (Ντυκέν, 2009; Κυριαζή-Άλισον, 2007; Kasimis, Papadopoulos and Pappas, 2010). Η Ιρλανδία, χώρα με μεγάλη προϊστορία στην έξοδο του πληθυσμού από τις αγροτικές περιοχές, χαρακτηρίζεται από σημαντική εσωτερική μετανάστευση η οποία συχνά αποκτά τη μορφή «επιστροφής στην υπαίθρο» (NiLaoire, 2007). Παρόμοια τάση εμφανίζεται επίσης στη Σκωτία (Stockdale et al., 2000). Ιδιαίτερη πληθυσμιακή αύξηση παρουσιάζουν αρκετές αυτόνομες ισπανικές επαρχίες, οι σημαντικότερες των οποίων είναι οι Murcia, Cantabria, Castilla και οι Βαλεαρίδες νήσοι (INE, 2013). Στη Γαλλία, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής του 2014 (INSEE, 2013), οι περιφέρειες με σημαντική αύξηση πληθυσμού είναι αυτές με έντονο αγροτικό ή/και ημι-αστικό χαρακτήρα όπως οι Alpes-de-Haute-Provence, Hautes-Alpes, Ariège, Aude, Charente-Maritime, Corse-du-Sud, Haute-Corse, Creuse, Lot, Pyrénées-Orientales, Tarn-et-Garonne, Var. Η πληθυσμιακή τους αύξηση οφείλεται στα θετικά ποσοστά καθαρής μετανάστευσης και όχι στη φυσική αύξηση του πληθυσμού.

Το τέλος της δεκαετίας του 2010 αποτέλεσε την έναρξη μιας επίπονης περιόδου για τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η οικονομική κρίση, που ξεκίνησε το 2008, οδήγησε στην οικονομική εξαθλίωση ορισμένων περιοχών και προκάλεσε ταυτόχρονα νέα κύματα μετανάστευσης μετατρέποντας πόλεις, περιφέρειες ή ακόμα και χώρες ολόκληρες σε περιοχές προέλευσης ή υποδοχής μεταναστών. Έτσι, από τις 1318 περιφερειακές

ενότητες (NUTS-3), οι 769 παρουσίασαν θετική καθαρή μετανάστευση κατά το 2010.

Στην Ελλάδα, η εσωτερική μετανάστευση των τελευταίων δεκαετιών έχει ελάχιστα μελετηθεί λόγω κυρίως της μη διαθεσιμότητας δεδομένων. Παρόλα αυτά, προς το παρόν, δεν διαφαίνονται τάσεις επιστροφής στην ύπαιθρο υπό τη μορφή της μετάβασης σε ένα πολύ-λειτουργικό χώρο και σε έναν «τύπο ζωής», όσο λόγω των στενών δεσμών των μετακινούμενων με τον τόπο καταγωγής τους (Ντυκέν και Κακλαμάνη, 2009).

Τα ρεύματα εσωτερικής μετανάστευσης στην χώρα μας μεταπολεμικά αφορούν την έξοδο από ορεινές, ημιορεινές περιοχές και μικρά κέντρα της περιφέρειας σε πεδινές περιοχές και στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, ιδιαίτερα δε στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη (Κοτζαμάνης και Μίχου, 2010). Προ της ανάδυσης της κρίσης, η εσωτερική μετανάστευση συμβάλλει καθοριστικά στην αστικοποίηση και εγκατάλειψη της υπαίθρου, ορισμένες περιοχές της υπαίθρου όμως εμφανίζουν θετική καθαρή μετανάστευση. Όπως και στην Ευρώπη (Ackers and Dwyer, 2002), οι περιοχές στην Ελλάδα που αποτελούν πόλο έλξης τα τελευταία χρόνια είναι κυρίως οι παραθαλάσσιες και νησιωτικές, (Γαβαλάς και Κωστοπούλου, 2011). Οι συγκεκριμένες μετακινήσεις αφορούν κυρίως συνταξιούχους και άτομα τρίτης ηλικίας που μετακινούνται σε περιοχές που προσφέρουν ποιοτικές συνθήκες διαβίωσης (Pennington, 2013).

Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται στην εξέταση των εσωτερικών μετακινήσεων, ειδικότερα των μετακινήσεων από τον ελληνικό αστικό στον εξω-αστικό χώρο, μια πρόσφατη σχετικά μορφή κινητικότητας που ενδέχεται να οδηγήσει σε μια ανακατανομή του πληθυσμού στον χώρο και να αναδείξει νέα κέντρα ελκυστικότητας (Davezies 2009; Baudet, 2011)

2.1 Η αναβίωση της Υπαιθρου μέσω της αποαστικοποίησης

Η αναστροφή της αστικοποίησης έχει προσεγγιστεί εννοιολογικά (Dean et al., 1984) μέσα από την ανάλυση συγκεντρωτικών δεδομένων (Champion, 1981), την ερευνητική ανάλυση (Williams and Sofranko, 1979) και την παρατήρηση (Forsythe, 1980). Η έξοδος από αστικές σε μη αστικές περιοχές χαρακτηρίζει τις αναπτυσσόμενες χώρες για περισσότερα από πενήντα χρόνια («αποαστικοποίηση» ή «αναστροφή της αστικοποίησης»). Συναντάται ακόμα και ως «αστική έξοδος» ή «επάνοδος στην ύπαιθρο» και χαρακτηρίζει την μετεγκατάσταση οικογενειών της μεσαίας τάξης από τα αστικά κέντρα στην «ύπαιθρο» λόγω της ελκυστικότητας κυρίως του οικιστικού περιβάλλοντος (Halfacree, 2008). Οι παράγοντες που ευνοούν την ανάδυση της νέας αυτής μορφής κινητικότητας είναι κοινωνικοί (φιλικό περιβάλλον, περιορισμένη εγκληματικότητα) και περιβαλλοντικοί (καθαρός αέρας, καλύτερο φυσικό περιβάλλον) (Gkartzios and Scott, 2009; Halfacree, 1994). Οι μετακινήσεις αυτές δεν αποτελούν απλώς μετακινήσεις σε έναν διαφοροποιημένο φυσικό και οικονομικό χώρο. Αποτελούν επίσης μια συνειδητή

κοινωνική αποστασιοποίηση από τις μητροπολιτικές δομές εργασίας, τις αστικές καταναλωτικές συνήθειες και τον τρόπο ζωής γενικότερα (Jones et al., 1986).

Η αποαστικοποίηση αποτελεί επομένως μια έξοδο του πληθυσμού από τις μητροπολιτικές περιοχές προς χαμηλότερα ιεραρχικά επίπεδα, δηλαδή σε μικρότερη πληθυσμιακής και οικιστικής πυκνότητας οικισμούς (Joseph et al., 1988; Mitchell, 2004). Στην αποαστικοποίηση, εντάσσεται και μια ιδιαίτερη μορφή, η περιαστικοποίηση (η μετεγκατάσταση δηλαδή προς τα προάστια – suburbanisation) (Simpson and Finney, 2009) ενώ σύμφωνα με τους Champion και Atkins (1996), η τάση διάχυσης του πληθυσμού στην ύπαιθρο («counterurbanization cascade») ελεγκτείται εκτός από τις περιαστικές περιοχές σε πιο απομακρυσμένες και αγροτικές περιοχές.

Τέσσερα είναι τα βασικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν την αποαστικοποίηση από την περιαστικοποίηση εφόσον και οι δύο μορφές μετακίνησης περιγράφουν την έξοδο από τα μητροπολιτικά κέντρα και είσοδο σε μικρότερες πληθυσμιακά ενότητες: η απόσταση από τα αστικά κέντρα, η επιθυμία αλλαγής του αστικού τρόπου διαβίωσης, ο βαθμός κοινωνικής και οικονομικής δικτύωσης-εξάρτησης από το γειτνιάζον αστικό κέντρο και η προσφορά υψηλής ποιότητας παροχών. Ο τρόπος ζωής στην ύπαιθρο αποτελεί βασικό συστατικό της αποαστικοποίησης (Halliday and Coombes, 1995) και ως εκ τούτου η αναστροφή της αστικοποίησης δε συνιστά απλά μια επέκταση των κατοικημένων περιοχών πέρα από τα υπάρχοντα αστικά όρια, αλλά αποτελεί μια σαφή μετατόπιση του πληθυσμού από τις μεγαλύτερες και πιο πυκνοκατοικημένες μητροπολιτικές περιοχές σε μικρότερες επαρχιακές πόλεις και οικισμούς ή αραιοκατοικημένες αγροτικές τοποθεσίες (Stillwell et al., 1992). Σε χώρες που έχουν διενεργηθεί σχετικές έρευνες, έχει αναδειχθεί ότι η αναστροφή της αστικοποίησης συχνά συνδέεται άμεσα με μια ανοδική κοινωνική κινητικότητα, τις μεγαλύτερες μετακινήσεις για εργασία (commuting) (ή τηλε-εργασία) και την αναδιανομή των οικονομικών κέντρων (Simpson and Finney, 2009).

Σύμφωνα με τον Šimon (2012) εντοπίζονται δύο διαφορετικές προσεγγίσεις της «αναστροφής της αστικοποίησης» (counterurbanisation). Η πρώτη αφορά τις μετασοσιαλιστικές χώρες, οι οποίες γύρω στο 1990 χαρακτηρίζονταν από εκροές κατοίκων προς αγροτικές περιοχές λόγω της ανεργίας και της αδυναμίας του πληθυσμού των μεγάλων αστικών κέντρων να ανταποκριθούν στο υψηλό κόστος ζωής (Krisjane and Berzís, 2012). Τα δίκτυα συγγένειας και η παραοικονομία στην ύπαιθρο αποτέλεσαν στρατηγική επιβίωσης για τους πληθυσμούς αυτούς, ενώ παρουσιάστηκαν ακόμη και ευκαιρίες για απασχόληση στον αγροτικό τομέα; (Brown and Schafft, 2002). Η δεύτερη προσέγγιση δεν παρουσιάζει σημαντικές διαφορές στην απόδοση της «αναστροφής της αστικοποίησης» ανάμεσα στις πρώην ανατολικές και τις δυτικές χώρες (Halfacree, 2008). Σύμφωνα με τις διεξαχθείσες έρευνες, οι εσωτερικοί μετανάστες είναι άτομα που ανήκουν κυρίως στη μεσαία τάξη, δυσσαρεστημένοι από τον αστικό τρόπο ζωής. Μετακινούνται

στον υπαίθρο χώρο για να ζήσουν μια ειδυλλιακή ζωή και να εκπληρώσουν το όνειρό τους για διαβίωση σε ένα πιο φυσικό τρόπο ζωής (Bijker and Haartsen, 2012). Ωστόσο, «στην περίπτωση της Ελλάδας η υπαιθρικότητα (το ανήκειν στον κόσμο της υπαίθρου) είναι ισχυρότερη του υπαιθριωτισμού (ειδυλλιακότητα της ζωής στην υπαίθρο)» (Ανθοπούλου και Γούσιος, 2007:254).

Η «αναστροφή της αστικοποίησης» τις προηγούμενες δεκαετίες αποτελούσε αντικείμενο αμφισβήτησης από μέλη της διεθνούς ακαδημαϊκής κοινότητας, τα οποία αμφέβαλλαν τόσο για τη φύση όσο και τη σημασία του φαινομένου (Champion 1989). Στη βιβλιογραφία ωστόσο καταγράφεται πλήθος κινήτρων τα οποία αντικατοπτρίζουν την πολυπλοκότητά του (Mitchell, 2004; Gkartzios and Scott, 2010), μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται η εγγύτητα στον οικογενειακό-συγγενικό-φιλικό κύκλο, η άμεση επαφή με τη φύση, η ποιότητα του φυσικού περιβάλλοντος, ο βραδύτερος ρυθμός ζωής, η ηρεμία και η αποφυγή των προβλημάτων της αστικής ζωής (Simon, 2012).

2.2 Η «επιστροφή στην υπαίθρο»: μια ειδική μορφή εσωτερικής μετανάστευσης

Παρά το γεγονός ότι, πολλές έρευνες αναφέρονται στο φαινόμενο της «επιστροφής στην υπαίθρο», δεν περιορίζουν όμως την ανάλυσή τους στην επανεγκατάσταση του πληθυσμού στον τόπο καταγωγής του. Το γεγονός ότι η εγκατάσταση αστικού πληθυσμού τόνωσε και αναζωογόνησε ορισμένες περιοχές της υπαίθρου, ώθησε τους ερευνητές να χρησιμοποιήσουν τον όρο «επιστροφή» με διευρυμένη έννοια (Hervieu, 1996)³, όπου η μετεγκατάσταση ενός μετανάστη δεν συνδέεται πλέον αποκλειστικά με τον τόπο καταγωγής του αλλά αφορά επίσης την επιλογή διαμονής εκτός αστικού χώρου, αναζητώντας διαφορετικό τρόπο διαβίωσης.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, η «επιστροφή στην υπαίθρο» ορίζεται ως τη διαδικασία αλλαγής της μόνιμης κατοικίας του αστικού εκείνου πληθυσμού που

³ Ετυμολογικά η λέξη «επιστροφή» σημαίνει την επάνοδο σε ορισμένο τόπο, όπως η επιστροφή των μεταναστών στις πατρίδες τους (Μπαμπινιώτης, 2008). Στη διεθνή βιβλιογραφία η «επιστροφή» συναντάται ως “reflux migration, homeward migration, remigration, return flow, second-time migration, repatriation”. Οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται συνήθως για να εκφράσουν την μετακίνηση και εγκατάσταση των πληθυσμών στην πατρίδα τους (Gmelch, 1980). Σε συνθήκες διεθνούς μετανάστευσης η επιστροφή ερμηνεύεται ως «παλιννόστηση». Συγκεκριμένα χρησιμοποιείται για να εκφράσει τον γυρισμό των μεταναστών στη χώρα καταγωγής τους. Αρκετές μελέτες που αφορούν στην παλιννόστηση εκφράζουν την άποψη ότι η επιστροφή των μεταναστών είναι η φυσική κατάληξη που κλείνει τον κύκλο της μετανάστευσης (Koser and Black, 1999).

αποφασίζει να εγκατασταθεί στον έξω-αστικό χώρο, δεδομένου ότι, δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία που θα επέτρεπαν την απομόνωση της πραγματικής επιστροφής στο τόπο καταγωγής. Κατά συνέπεια, αναφερόμαστε στον αστικό πληθυσμό που μεταναστεύει είτε έχει καταγωγή στην ύπαιθρο, είτε δεν έχει, αποφασίζοντας ωστόσο να εγκατασταθεί στον έξω-αστικό χώρο της επιλογής του.

3. Μεθοδολογική προσέγγιση

3.1. Γεωγραφική οριοθέτηση του έξω-αστικού χώρου

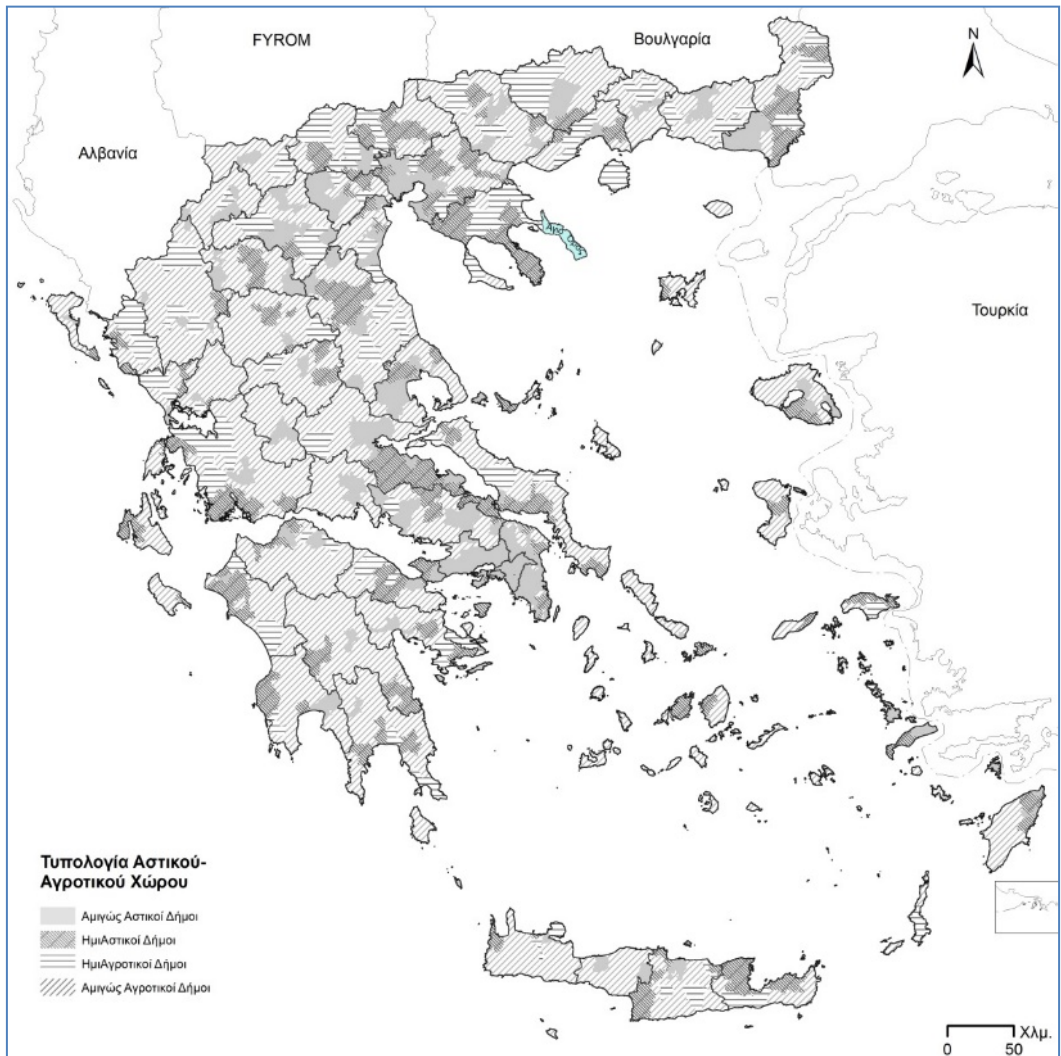
Ο έξω-αστικός χώρος αποτελεί μία πολυδιάστατη έννοια, ενώ ακόμα πιο σύνθετη είναι η γεωγραφική οριοθέτησή του. Στο παρόν άρθρο, προτείνεται μια τυπολογία του ελληνικού αστικού και έξω-αστικού χώρου όπου προέκυψε από την εξέταση σειράς κριτηρίων όπως η πληθυσμιακή πυκνότητα, η γειτνίαση με το κύριο τοπικό αστικό κέντρο, η ορεινότητα ως μέσο υψόμετρο, σταθμισμένο είτε με τον πληθυσμό είτε με την έκταση. Με την χρήση προσηκόντων τεχνικών (σειρά ιεραρχικών ταξινομήσεων) προέκυψε η βέλτιστη διάσπαση των συστάδων που επέτρεψε την κατάταξη των 1034 Δημοτικών Ενοτήτων σε τέσσερις μεγάλες ομάδες, αναλόγως του ποσοστού του πληθυσμού τους που διαμένουν σε αστικές Δημοτικές Ενώτητες (Χάρτης 1). Ο συγκεκριμένος δείκτης αντανακλά επίσης το βαθμό αστικοποίησης του δήμου:

- < 25% του πληθυσμού σε αστικές Δ.Ε. → Αμιγώς Αγροτική Δημοτική Ενότητα
- 25-50% του πληθυσμού σε αστικές Δ.Ε. → Ημιαγροτική Δημοτική Ενότητα
- 50-75% του πληθυσμού σε αστικές Δ.Ε. → Ημιαστική Δημοτική Ενότητα
- 75% του πληθυσμού σε αστικές Δ.Ε. → Αμιγώς Αστική Δημοτική Ενότητα

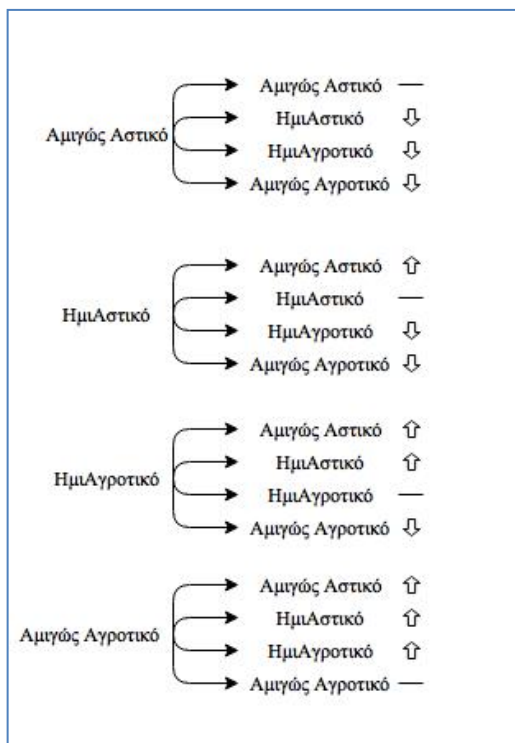
Με βάση την προτεινόμενη τυπολογία, δυνητικά υπάρχουν 16 διαφορετικοί «τύποι» εσωτερικής μετανάστευσης (Διάγραμμα 2). Σε συνάρτηση με την αστική-αγροτική ιεραρχία παρατηρούνται έξι τύποι μετακινήσεων προς «χαμηλότερα» γεωγραφικά στρώματα και έξι προς «υψηλότερα».

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στο παρόν άρθρο εξετάζεται εάν και σε ποιο βαθμό υπάρχουν τάσεις-ενδείξεις μετακίνησης του πληθυσμού από τον αστικό προς τον έξω-αστικό χώρο. Κατά συνέπεια απορρίπτονται όλες οι ροές με τόπο προέλευσης τον έξω-αστικό χώρο, όπως και οι ροές που πραγματοποιούνται εντός του αστικού χώρου με αποτέλεσμα, οι εξεταζόμενες ροές να περιορίζονται σε τρεις (Διάγραμμα 3).

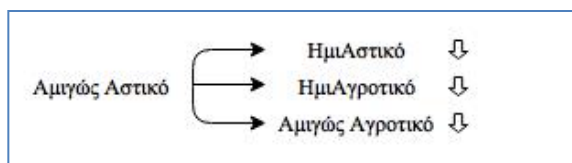
Χάρτης 1. Τύποι Δημοτικών Ενοτήτων. (Πηγή: Ιδία επεξεργασία)

Διάγραμμα 2. Τα δυναμικά χωρικά μοτίβα εσωτερικής μετανάστευσης. (Πηγή: Ιδία επεξεργασία).

Διάγραμμα 3. Δυναμικές ροές φαινομένου «επιστροφής στην « ύπαιθρο». (Πηγή: Ιδία επεξεργασία).

3.2. Προσδιορισμός του πληθυσμού μελέτης: το ζήτημα των δεδομένων

Η μετανάστευση αποτελεί το πιο πολύπλοκο δημογραφικό φαινόμενο αφενός λόγω της δυσκολίας του ορισμού της και αφετέρου λόγω της μη διαθεσιμότητας επαρκών και αναλυτικών δεδομένων. Ως άμεσο επακόλουθο προκύπτουν οι τροποποιήσεις των

μεθοδολογιών των εκάστοτε ερευνών με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα.

Διεθνώς, κύρια πηγή παροχής δεδομένων για την εσωτερική μετανάστευση αποτελούν οι απογραφές πληθυσμών. Αναλυτικότερα, στα απογραφικά δελτία περιλαμβάνονται εξειδικευμένες ερωτήσεις που αφορούν τον τόπο κατοικίας, τον τόπο γέννησης και τον τόπο συνήθους διαμονής. Παρόλα αυτά οι απογραφές φαίνεται σε κάποιο βαθμό να παρέχουν ανεπαρκείς πληροφορίες όσον αφορά τη μετανάστευση και την κινητικότητα των πληθυσμών καθώς: (i) η δεδομένη περίοδος αναφοράς είναι το έτος, ή η πενταετία (στην Ελλάδα) προ του απογραφικού έτους (ii) περιλαμβάνουν τις μετακινήσεις που πραγματοποιήθηκαν μόνον στα «άκρα» των χρονικών τομών, καθώς δεν «συλλαμβάνονται» οι ενδιάμεσες μετακινήσεις (iii) απουσιάζουν ερωτήσεις για τις οι κύριες αιτίες αλλαγής του τόπου κατοικίας (Κυριαζή-Άλλισον, 2005).

Το άρθρο επικεντρώνεται στη μελέτη της κινητικότητας του ελληνικού πληθυσμού στην δεκαετία 2001-2011, την δεκαετία πριν από την ανάδυση της οικονομικής κρίσης και ειδικότερα εξετάζει εάν υπάρχουν ενδείξεις μιας αναστροφής των πρότερων ρευμάτων εσωτερικής μετανάστευσης, και ειδικότερα, αν υπάρχουν διαφορετικά χωρικά μοτίβα στις μεταναστεύσεις από τον αστικό προς τον έξω-αστικό χώρο με απώτερο σκοπό την αναζήτηση κέντρων «ελκυστικότητας».

Τα δεδομένα της ανάλυσης προέρχονται από τις απογραφές του 2001 και 2011, ενώ το χωρικό επίπεδο αναφοράς είναι η Δημοτική Ενότητα. Ειδικότερα, η ανάλυση επικεντρώνεται στους Έλληνες που διέμεναν μόνιμα στην χώρα τόσο το 2001 όσο και το 2011. Το διακύβευμα της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη ενός πυλώνα της εσωτερικής μετανάστευσης και συγκεκριμένα της «επιστροφής στην ύπαιθρο» -και σε μία επέκταση στον τόπο καταγωγής. Συνεπώς ο τρόπος που τίθεται το ερευνητικό ερώτημα επιτάσσει ο υπό μελέτη πληθυσμός να είναι ελληνικής καταγωγής, πληθυσμός που αντιστοιχεί περίπου στο 92% του μόνιμου πληθυσμού της χώρας (Πίνακας 1).

Μετά τον πρώτο διαχωρισμό, ο πληθυσμός τμηματοποιήθηκε σε δύο επιμέρους κατηγορίες: στους Έλληνες που διέμεναν στον ίδιο δήμο το 2001 και το 2011 και σε αυτούς που το 2011 διέμεναν σε έναν άλλο δήμο από αυτόν της μόνιμης κατοικίας τους το 2001. Ο διαχωρισμός επιτρέπει προφανώς την διάκριση του μη μετακινούμενου (σε βάθος δεκαετίας πληθυσμό ενός δήμου) από αυτόν που μετακινήθηκε (Πίνακας 1). Τέλος οι νέοι 0-19 ετών (Πίνακας 1) δεν λήφθηκαν υπόψη στην ανάλυση καθώς συχνά δεν μετακινούνται αυτοβούλως, ενώ οι ανήλικοι συμμετέχουν αμυδρά στη μεταναστευτική απόφαση των γονιών τους (Urry, 2007). Εξαιρώντας από τον πληθυσμό του 2001 τους νέους, εξουδετερώνεται κατά κάποιο τρόπο η ενδεχόμενη διαφορική γονιμότητα της περιόδου 2001-2011.

Πίνακας 1. Προσδιορισμός του πληθυσμού μελέτης. (Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Ιδία επεξεργασία)

Κατηγορίες	Πληθυσμός	%
1ος Διαχωρισμός		
Σύνολο πληθυσμού	10,816,286	100,0
Έλληνες Ζώντες και παρόντες στην Ελλάδα τα έτη 2001 & 2011	9.904.286	91,6
Αλλοδαποί παρόντες στην Ελλάδα το 2011	912.000	8,4
2ος Διαχωρισμός		
Μη μετακινούμενοι Έλληνες: παρόντες στον ίδιο δήμο X το 2001 και το 2011	8.067.657	81,5
Έλληνες που μετακινήθηκαν : Έλληνες παρόντες σε δήμο X το 2001 και απογραφέντες σε διαφορετικό δήμο Y το 2011.	1.836.629	18,5
3ος Διαχωρισμός		
Έλληνες 0-19 ετών που μετακινήθηκαν	287.238	2,9
Έλληνες 20 ετών και άνω που μετακινήθηκαν	1.549.391	15,6

Πίνακας 2. Ροές εξερχόμενου πληθυσμού από τα αστικά κέντρα. (Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Ιδία επεξεργασία)

Κατεύθυνση	Πληθυσμός	Ποσοστό %
Σύνολο	1.222.171	100
Αστικό → Αστικό	895.006	73,2
Αστικό → Ύπαιθρο	327.165	26,8
Αστικό → Ημιαστικό	135.220	11,1
Αστικό → Ημιαγροτικό	54.787	4,5
Αστικό → Αγροτικό	137.158	11,2

Το σύνολο των μετακινούμενων Ελλήνων ηλικίας 20 ετών και άνω, κατά το διάστημα 2001-2011, ανέρχεται σε 1.549.391 άτομα εκ των οποίων το 80% προέρχεται από αμιγώς αστικά κέντρα. Όπως ήταν αναμενόμενο, η πλειονότητα αυτών των μετακινήσεων πραγματοποιείται μέσα στον αστικό χώρο (Πίνακας 2). Αν σε απόλυτες

τιμές, η επιστροφή στην ύπαιθρο δεν μπορεί να θεωρηθεί φαινόμενο σε όξυνση, σε σχετικούς όρους, οι ροές από τα αστικά κέντρα στην ύπαιθρο δεν είναι ουδέτερες (περίπου 27% του συνόλου).

3.3. Η μέτρηση του φαινομένου

Για την προσέγγιση του ερωτήματος αναπτύχθηκαν δύο παράλληλες μεθοδολογίες, καθεμία από τις οποίες εστιάζει σε συγκεκριμένο πεδίο μελέτης και αναφοράς: (i) η ένταση της εγκατάστασης νέων κατοίκων στις Δημοτικές Ενότητες της Υπαιθρου και (ii) η προέλευση των μεταναστευτικών ροών. Η ανάπτυξη των χωρικών μοτίβων των περιοχών εγκατάστασης προϋποθέτει σε αρχικό στάδιο τη διασταύρωση των πινάκων εισροών και εκροών (2001 και 2011) ώστε να εκτιμηθούν οι μεταναστευτικές ροές. Με φίλτρα απομονώθηκαν οι ροές με αφετηρία τους αμιγώς αστικούς δήμους (2001) και κατεύθυνση τον έξω-αστικό χώρο (2011). Με βάση τα παραπάνω δεδομένα, εκτιμήθηκαν δύο δείκτες που αντανακλούν (i) την ένταση του φαινομένου και (ii) την ελκυστικότητα των υπό μελέτη δημοτικών ενοτήτων.

(α) Δείκτης Έντασης

Το πρώτο μεθοδολογικό ζήτημα που τίθεται είναι πώς θα αναδειχθούν οι περιοχές που γίνονται αποδέκτες εισροών ιδιαίτερα αυξημένης βαρύτητας. Μέσα από την διερεύνηση της «έντασης» του φαινομένου αναμένεται να διαχωρισθούν οι Δημοτικές Ενότητες (Δ.Ε.) που λόγω της μεγάλης έντασης των μεταναστευτικών εισροών (και όχι του φυσικού ισοζυγίου) παρουσιάζουν πληθυσμιακή ανάκαμψη.

Ο Δείκτης Έντασης που υπολογίστηκε είναι ο αριθμός των ατόμων που εισέρχονται σε ένα δήμο για 1000 μόνιμους κατοίκους του. Προσδιορίζει την ελκυστικότητα ενός δήμου μέσα από το μέγεθος των εισροών σε αυτό. Όσο υψηλότερος είναι επομένως ο δείκτης αυτός, τόσο μεγαλύτερο είναι το ειδικό βάρος των εισροών στον συνολικό πληθυσμό.

Δείκτης 1 = Δείκτης Έντασης «Επιστροφής στην Ύπαιθρο» = Εισροές i / Πληθυσμός Αναφοράς i

Όπου $i = 1, 2, \dots, 1034$ Δημοτικές Ενότητες

(β) Δείκτες Κυρίαρχης Προέλευσης

Οι εμπειρικές αναλύσεις της εσωτερικής μετανάστευσης συχνά υποεκτιμούν τη σπουδαιότητα της σύνδεσης της «υπαιθρου» (ως μεταναστευτικό προορισμό) με την κυρίαρχη προέλευση των νέων κατοίκων της (Stockdale, 2015), ενώ τα κλασικά μεταναστευτικά μοτίβα της αποαστικοποίησης δεν αντικατοπτρίζουν με ακρίβεια την πολυπλοκότητα του φαινομένου (Bijker and Haartsen, 2012).

Το μεθοδολογικό ζήτημα που προκύπτει αφορά στις προτιμήσεις, όσον αφορά την κινητικότητα του πληθυσμού αναφοράς. Διερευνάται επομένως σε ποιο βαθμό οι ροές που προκύπτουν προέρχονται από εγγύς ή μακρινά αστικά κέντρα, ίδιου ή διαφορετικού νομού ενώ εξετάζεται και ο σχετικός ρόλος των δύο μητροπολιτικών περιοχών (Αθήνας και Θεσσαλονίκης) ώστε να αναδειχθούν οι πραγματικές τάσεις μετακίνησης του πληθυσμού προς τον έξω-αστικό χώρο.

Οι 816 Δημοτικές Ενότητες που εντάσσονται στον ελληνικό έξω-αστικό χώρο της Ελλάδας είναι εξαιρετικά διαφοροποιημένες όσον αφορά την έλξη τους: υπάρχουν ενότητες των οποίων η έλξη υπερβαίνει σημαντικά το πλαίσιο όχι μόνο των διπλών δημοτικών ενοτήτων αλλά και του νομού, ενώ για άλλες Δημοτικές Ενότητες, η έλξη περιορίζεται σε όμορο χώρο. Με βάση αυτό, οριστήκαν πέντε κλάσεις οι οποίες είναι ικανές να αναδείξουν εστίες συγκέντρωσης πληθυσμού που προέρχονται από συγκεκριμένα χωρικά μοτίβα. Τα μοτίβα που καθορίζουν τη μέγιστη έλξη συνοψίζονται ως:

1. Γειτονικά Αστικά κέντρα
2. Αστικά κέντρα ίδιου Νομού
3. Αστικά κέντρα Νομού Θεσσαλονίκης
4. Αστικά κέντρα Νομού Αττικής
5. Αστικά κέντρα άλλου Νομού (εκτός Αττικής και Θεσσαλονίκης)

Απαραίτητη προϋπόθεση για τη σύσταση των πέντε κατηγοριών είναι οι αφετηρίες των μετακινήσεων να προέρχονται από αμιγώς αστικά κέντρα. Λόγω της γεωγραφικής τους θέσης και του κοινωνικού και οικονομικού τους ρόλου στη λειτουργία της χώρας, προσδιορίστηκαν αρχικά οι αστικές Δημοτικές Ενότητες των πολεοδομικών συγκροτημάτων Αττικής και Θεσσαλονίκης. Σε δεύτερη φάση παράχθηκε ο συγκεντρωτικός πίνακας γειτνίασης 1^{ου} βαθμού για κάθε μία από τις 1034 Δημοτικές Ενότητες, με σκοπό να εντοπιστούν οι εισροές στον έξω-αστικό χώρο από τις όμορες αστικές Δ.Ε.. Είναι προφανές ότι η ανάλυση θα μπορούσε να εξεταστεί και σε επίπεδο γειτνίασης 2^{ου} βαθμού, καθώς είναι πιθανό να παρατηρηθεί εξίσου εντατική κινητικότητα.

Μεθοδολογικά η κυρίαρχη προέλευση προσεγγίζεται με δύο συμπληρωματικούς τρόπους μέτρησης. Ο πρώτος λαμβάνει υπόψη τις εισόδους σε απόλυτες τιμές, επισημαίνοντας το βάρος των μεγάλων χωρικών ενοτήτων και πιο συγκεκριμένα των δύο μεγάλων πολεοδομικών συγκροτημάτων (Αττικής και Θεσσαλονίκης). Ο δεύτερος δείκτης λαμβάνει υπόψη το σχετικό βάρος των πέντε μοτίβων (δεν έχουν το ίδιο βάρος λόγω του πληθυσμιακού μεγέθους), αναδεικνύοντας τη σχετική σημασία των ενδοπεριφερειακών μετακινήσεων. Η μία προσέγγιση δεν αναιρεί την άλλη, αποτελούν δύο συμπληρωματικές προσεγγίσεις της κυρίαρχης προέλευσης: (i) σε απόλυτες τιμές για να τονιστεί η

λειτουργία μεταξύ των μεγάλων ζωνών επιρροής και (ii) σε σχετικές τιμές για να προκύψουν οι πραγματικές εισροές εκτός ζωνών επιρροής.

(i) Κυρίαρχη Προέλευση σε απόλυτες τιμές

Για κάθε Δ.Ε. υπολογίστηκαν πέντε μεταβλητές, οι οποίες αντιπροσωπεύουν το ποσοστό των εισροών για κάθε μία από τις πέντε ακόλουθες κατηγορίες στο σύνολο των εισροών του δήμου.

Inf_1 = Είσοδοι από Γειτονική Δ.Ε. / Σύνολο εισροών στην Δ.Ε.

Inf_2 = Είσοδοι από Δ.Ε. Ίδιου νομού / Σύνολο εισροών στην Δ.Ε.

Inf_3 = Είσοδοι από το Π.Σ. Θεσσαλονίκης / Σύνολο εισροών στην Δ.Ε.

Inf_4 = Είσοδοι από το Π.Σ. Αθηνών / Σύνολο εισροών στην Δ.Ε.

Inf_5 = Είσοδοι από Άλλο νομό / Σύνολο εισροών στην Δ.Ε.

Η Κυρίαρχη Προέλευση σε απόλυτες τιμές προκύπτει από την κατηγορία που παρουσιάζει την υψηλότερη συχνότητα:

Δείκτης 2 = Κυρίαρχη Προέλευση σε απόλυτες τιμές $i = \text{Max} (\text{Inf}_{1i} \dots \text{Inf}_{5i})$

Όπου $i = 1, 2, \dots, 1034$ Δημοτικές Ενότητες

(ii) Κυρίαρχη Προέλευση σε σχετικές τιμές

Η δεύτερη προσέγγιση στοχεύει να «αδρανοποιήσει» τον παράγοντα «μεγάλοι πληθυσμοί» σε σχέση με τους «μικρούς». Για το λόγο αυτό, απαιτείται η δημιουργία σταθμισμένων μεταβλητών όπου θα εξαλείφουν το μεγάλο βάρος που έχει η Αττική και δευτερευόντως, ο νομός Θεσσαλονίκης λόγω πληθυσμιακού μεγέθους. Ο συνολικός πληθυσμός των πέντε αστικών κατηγοριών, για κάθε μια από τις Δ.Ε., ορίζεται ως εξής (**Πίνακας 3**):

Πίνακας 3. Υπολογισμός «αναθεωρημένου» πληθυσμού. (Πηγή: Ιδία επεξεργασία)

Μεταβλητή	Περιγραφή	Συνθήκη
p_i	Πληθυσμός Γειτονικών Δήμων	Πληθυσμός γειτονικών δήμων στον ίδιο Νομό – Πληθυσμός Δ.Ε. i – Πληθυσμός Π.Σ.Α. – Πληθυσμός Π.Σ.Θ. + Πληθυσμός Γειτονικών Δ.Ε. σε άλλο Νομό

p_{2i}	Πληθυσμός Γειτόνων Νομού	Ίδιου	Πληθυσμός ίδιου Νομού – Πληθυσμός Γειτονικών Δ.Ε. του Νομού – Πληθυσμός Π.Σ.Α. – Πληθυσμό Π.Σ.Θ.
p_{3i}	Πληθυσμός Π.Σ.Θ.		Πληθυσμός του Π.Σ.Θ. – Πληθυσμός Δ.Ε. i
p_{4i}	Πληθυσμός Π.Σ.Α.		Πληθυσμός του Π.Σ.Α. – Πληθυσμός Δ.Ε. i
p_{5i}	Πληθυσμός Νομών	Άλλων	Πληθυσμός άλλων Νομών – Πληθυσμός Δ.Ε. i – Πληθυσμός Γειτονικών Δ.Ε. – Πληθυσμός Π.Σ.Α. – Πληθυσμό Π.Σ.Θ.

Π.Σ.Α. = Πολεοδομικό Συγκρότημα Αθηνών, Π.Σ.Θ. = Πολεοδομικό Συγκρότημα Θεσσαλονίκης

Στη συνέχεια, υπολογίστηκε το σχετικό βάρος των πέντε χωρικών μοτίβων κυρίαρχης προέλευσης (Πίνακας 4), το οποίο προέκυψε από τον λόγο των εισροών σε μια Δ.Ε. i προς τον αναθεωρημένο πληθυσμό του κάθε μοτίβου (Πίνακας 3).

Πίνακας 4. Υπολογισμών βαρών. (Πηγή: Ιδία επεξεργασία)

Μεταβλητή	Περιγραφή	Υπολογισμός
w_Inf1	Βάρος Γειτονικών Δ.Ε.	Είσοδοι από Γειτονικό Δ.Ε. / p_{1i}
w_Inf2	Βάρος Γειτονικών Δ.Ε. Ίδιου Νομού	Είσοδοι από Δ.Ε. Ίδιου νομού / p_{2i}
w_Inf3	Βάρος ΠΣΘ	Είσοδοι από Π.Σ. Θεσσαλονίκη/ p_{3i}
w_Inf4	Βάρος ΠΣΑ	Είσοδοι από Π.Σ. Αθηνών / p_{4i}
w_Inf5	Βάρος Άλλων Νομών	Είσοδοι από Άλλο Νομό / p_{5i}

Η Κυρίαρχη Προέλευση σε σχετικούς όρους, λαμβάνει υπόψη το διαφορετικό μέγεθος των πέντε χωρικών προτύπων. Ορίζεται ως εξής:

Δείκτης 3 = Κυρίαρχη Προέλευση σε Σχετικές τιμές $i = \text{MAX} (w_Inf1i \dots w_Inf5i)$

Όπου $i = 1, 2, \dots, 1034$ Δημοτικές Ενότητες.

4. Επιστροφή στην Ύπαιθρο: μια πρώτη προσέγγιση

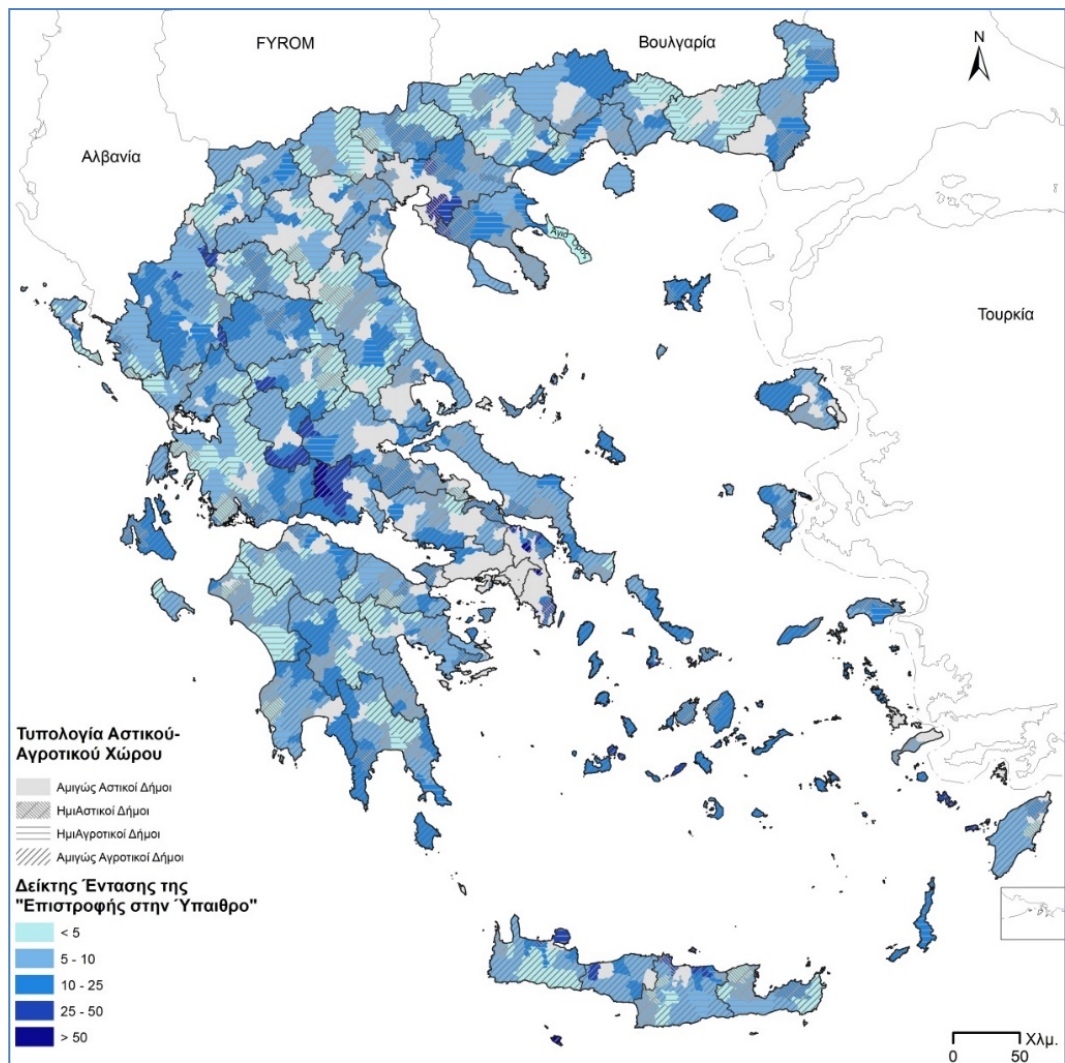
4.1. Ένταση της εσωτερικής μετανάστευσης

Η ένταση της εσωτερικής μετανάστευσης –αντανακλά τη σχετική σπουδαιότητα των εισροών από τις αστικές περιοχές σε βάθος δεκαετίας– αποτυπώνεται στον δείκτη μέτρησης της ελκυστικότητας μιας χωρικής ενότητας. Ο συγκεκριμένος δείκτης χαρακτηρίζεται από υψηλή μεταβλητότητα (Χάρτης 2). Διακρίνονται περιοχές που παρουσιάζουν σημαντικά ποσοστά εισόδου (>50%) σε σύγκριση με τον πληθυσμό αναφοράς τους (τον πληθυσμό τους στην απογραφή του 2001) και αναδύονται οι χωρικές ενότητες οι οποίες είναι πιο δυναμικές όσον αφορά την αύξηση του πληθυσμού τους, ιδίως όταν οι νεοεισερχόμενοι κάτοικοι αποτελούνται από ηλικιακά νεανικά νοικοκυριά.

Οι μεγάλες εντάσεις καταγράφονται ως επί το πλείστον στους γειτονικούς των αστικών κέντρων δήμους. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η αυξημένη ένταση που εντοπίζεται κυρίως στους περιφερειακούς δήμους των δύο μητροπολιτικών περιοχών Αθήνας και Θεσσαλονίκης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα για την Αττική αποτελούν τα αμιγώς αγροτικά Πικέρμι, Σαρωνίδα και Σκάλα Ωρωπού, ενώ για τη Θεσσαλονίκη οι ημιαστικοί Δ.Ε. Μίκρας, Θέρμης και Μυγδονίας (στους προαναφερθέντες Δ.Ε. οι εισροές ξεπερνούν το 50% του συνολικού πληθυσμού αναφοράς). Ιδιαίτερος υψηλή ελκυστικότητα παρουσιάζει επίσης η Κρητική ύπαιθρος και συγκεκριμένα οι Δ.Ε. που συνορεύουν με τα αστικά κέντρα Χανίων (Ακρωτήρι, Νέα Κυδωνία, Θέρισος), Ρεθύμνου (Δ.Ε. Νικηφόρου Φωκά, Αρκαδίου) και Ηρακλείου (Δ.Ε. Γαζίου, Γουβών, Επισκοπής).

Η ένταση της κινητικότητας διαφοροποιείται σημαντικά στην υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα. Το φαινόμενο της εγκατάστασης (ή επιστροφής του αστικού πληθυσμού) στην ύπαιθρο αντανακλάται ευκρινώς στην κλάση 10-25%. Συνολικά 244 Δημοτικές Ενότητες χαρακτηρίζονται από μεσαίας έντασης ελκυστικότητα, από τις οποίες σχεδόν το 80% αφορά Δ.Ε. αμιγώς αγροτικές και ημιαγροτικές, ενώ μόλις το 20% αναφέρεται σε ημιαστικές Δ.Ε. Η πλειονότητα των αγροτικών αυτών ενότητων δε γειτνιάζει με κάποιο αστικό κέντρο και βρίσκεται στον κύριο ορεινό όγκο της χώρας. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει ότι δεν πρόκειται απλά για μια επέκταση της επιρροής της πόλης στο γειτνιάζοντα χώρο. Εμφανίζεται πραγματικά μια τάση πληθυσμιακής ανακατάταξης, η οποία οδηγεί σταδιακά στο μετασχηματισμό της αμιγούς αγροτικής υπαίθρου τόσο σε σχέση με την πληθυσμιακή της δομή όσο και με τα κοινωνικοοικονομικά της χαρακτηριστικά.

Χάρτης 2. Δείκτης έντασης της «επιστροφής στην ύπαιθρο» (2001-2011). (Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία)

Η ένταση της κινητικότητας διαφοροποιείται σημαντικά στην υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα. Το φαινόμενο της εγκατάστασης (ή επιστροφής του αστικού πληθυσμού) στην ύπαιθρο αντανακλάται ευκρινώς στην κλάση 10-25%. Συνολικά 244 Δημοτικές Ενότητες χαρακτηρίζονται από μεσαίας έντασης ελκυστικότητα, από τις οποίες σχεδόν το 80% αφορά Δ.Ε. αμιγώς αγροτικές και ημιαγροτικές, ενώ μόλις το 20%

αναφέρεται σε ημιαστικές Δ.Ε. Η πλειονότητα των αγροτικών αυτών ενοτήτων δε γειτνιάζει με κάποιο αστικό κέντρο και βρίσκεται στον κύριο ορεινό όγκο της χώρας. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει ότι δεν πρόκειται απλά για μια επέκταση της επιρροής της πόλης στο γειτνιάζοντα χώρο. Εμφανίζεται πραγματικά μια τάση πληθυσμιακής ανακατάταξης, η οποία οδηγεί σταδιακά στο μετασχηματισμό της αμιγούς αγροτικής υπαίθρου τόσο σε σχέση με την πληθυσμιακή της δομή όσο και με τα κοινωνικοοικονομικά της χαρακτηριστικά.

Η κατηγορία στην οποία θεωρείται ότι η ένταση των μετακινήσεων είναι αμελητέα (5% εισροές στον πληθυσμό) αποτελείται κατά κύριο λόγο από αμιγώς αγροτικές και ημιαγροτικές Δ.Ε. (166) με πληθυσμό κατά μέσο όρο 4.000 κατοίκους. Χαμηλής έντασης μετακινήσεις εκτιμάται επίσης ότι πραγματοποιούνται στην ομάδα 5-10%, όπου εντάσσονται συνολικά 357 Δ.Ε. εκ των οποίων οι 17% είναι ημιαστικές, οι 11% είναι ημιαγροτικές και οι 72% είναι αμιγώς αγροτικές. Η ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης κατηγορίας είναι ότι περιλαμβάνει πέντε πρωτεύουσες νομών με μη αστική ταυτότητα (Πύργος, Γρεβενά, Ζάκυνθος, Έδεσσα, Άγιος Νικόλαος) οι οποίες παράλληλα αποτελούν μη ισχυρό πόλο έλξης πληθυσμού ενώ και οι όμορες με αυτές Δημοτικές Ενότητες παρουσιάζουν χαμηλή ελκυστικότητα⁴.

Τέλος, υπάρχουν ορισμένες περιπτώσεις που δύσκολα μπορούν να ερμηνευτούν και αυτό πιθανώς οφείλεται σε σφάλματα της τελευταίας απογραφής του πληθυσμού (2011). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αμιγώς αγροτική Δ.Ε. Βαρδουσίων Φωκίδος όπου το 2001 είχε πληθυσμό αναφοράς 756 κατοίκους και το 2011 εγκαταστάθηκαν 447 άτομα προερχόμενα από κάποιο αστικό κέντρο.

4.2. Ανάδειξη της κυρίαρχης προέλευσης

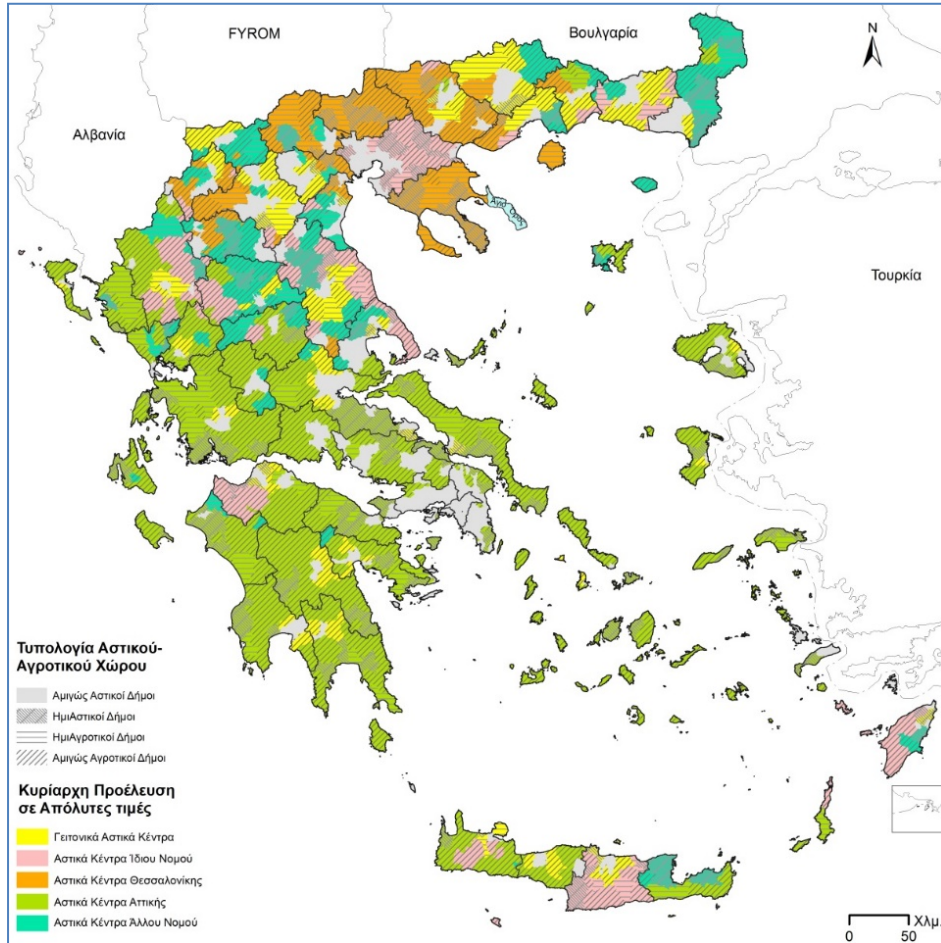
Η κυρίαρχη προέλευση (Χάρτης 3) αναδεικνύει σε απόλυτες τιμές (Δείκτης 2) την προέλευση της μέγιστης εισόδου σε κάθε Δημοτική Ενότητα. Ο δείκτης προσδιορίζει με σαφήνεια τις ζώνες επιρροής του δίπολου Αθήνας- Θεσσαλονίκης. Η Πελοπόννησος, τα νησιά και η Στερεά Ελλάδα ελκύουν άτομα τα οποία στην πλειονότητά τους προέρχονται από την Αττική, ενώ αντίθετα η Βόρεια Ελλάδα και συγκεκριμένα η Κεντρική Μακεδονία

⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ημιαστική Δ.Ε. Πύργου Ηλείας, η οποία χαρακτηρίζεται από χαμηλή ελκυστικότητα, σε αντίθεση με την αμιγώς αγροτική Δ.Ε. Κάστρου-Κυλλήνης (10-25%) η οποία γειτνιάζει με το μοναδικό αστικό κέντρο στην Ηλεία (Ανδραβίδα).

ελκύει αποκλειστικά άτομα τα οποία προέρχονται από τη Θεσσαλονίκη. Αποδεικνύεται επομένως ότι στο πλαίσιο της εσωτερικής μετανάστευσης οι μετακινήσεις πληθυσμών δεν πραγματοποιούνται «τυχαία». Ταυτοχρόνως δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι το γεωγραφικό κριτήριο της απόστασης λειτουργεί αποκλειστικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Κέρκυρα η οποία, αν και χωρικά βρίσκεται πλησιέστερα στη Θεσσαλονίκη, υποδέχεται νέους κατοίκους με κύρια προέλευση από την Αθήνα. Παρατηρείται επίσης ότι το 50% των ημιαστικών, περισσότερο από το 30% των ημιαγροτικών και σχεδόν το 55% των αγροτικών Δ.Ε. ελκύει επί το πλείστον άτομα από την Αθήνα. Ο ευρύτερος περιαστικός χώρος των περισσότερων αστικών κέντρων τείνει να ελκύει κατά πλειοψηφία άτομα από τα όμορα αστικά κέντρα (παραδείγματος χάριν Πάτρα, Ιωάννινα, Λάρισα, Ηράκλειο και άλλα). Παρά το γεγονός ότι το ειδικό βάρος των δύο μητροπολιτικών περιοχών είναι σημαντικό και εμφανώς υπερισχύει, οι περιαστικές περιοχές αναδύουν τη δυναμική τους και τείνουν να συνθέτουν πιθανές εστίες ελκυστικότητας τροφοδοτούμενες από τα αστικά κέντρα με τα οποία γειτνιάζουν. Η Θεσσαλία, η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, η Δυτική Μακεδονία και ο νομός Ηρακλείου φαίνεται να διαφοροποιούνται ως προς την επικρατέστερη προέλευση των εισροών τους από την υπόλοιπη Ελλάδα, καθώς δεν υπερισχύει ο ρόλος και το μεγάλο ειδικό βάρος των μητροπόλεων. Οι τρεις προαναφερθείσες περιφέρειες και ο νομός Ηρακλείου παρουσιάζουν κατά βάση μια σχετική εσωτερική πληθυσμιακή ανακατάταξη.

Η ανάλυση της κυρίαρχης προέλευσης, υπολογισμένη σε σχετικούς όρους (Δείκτης 3) αναδεικνύει ότι οι ενδοπεριφερειακές μετακινήσεις αποτελούν το κυρίαρχο πρότυπο (Χάρτης 4), γεγονός που δεν ήταν δυνατό να απεικονιστεί σε απόλυτες τιμές (Χάρτης 3) λόγω του μεγάλου σχετικού βάρους του δίπολου Αθήνας-Θεσσαλονίκης. Σε σχετικούς όρους, απεικονίζονται πλέον ξεκάθαρα οι ζώνες ελκυστικότητας που σχηματίζονται γύρω από κάθε αστικό κέντρο. Παρατηρούνται ταυτόχρονα αγροτικές χωρικές ενότητες οι οποίες γειτνιάζουν με τα αστικά κέντρα και προσελκύνουν πληθυσμό από αυτά. Η ελκυστικότητα Αθήνας και Θεσσαλονίκης και η πόλωση που προκαλούν στον ευρύτερο περιαστικό χώρο τους παύουν να έχουν τόσο μεγάλη βαρύτητα και επομένως αναδεικνύεται με μεγαλύτερη σαφήνεια η συγκέντρωση πληθυσμού γύρω από τα αστικά κέντρα της περιφέρειας (agglomeration effect).

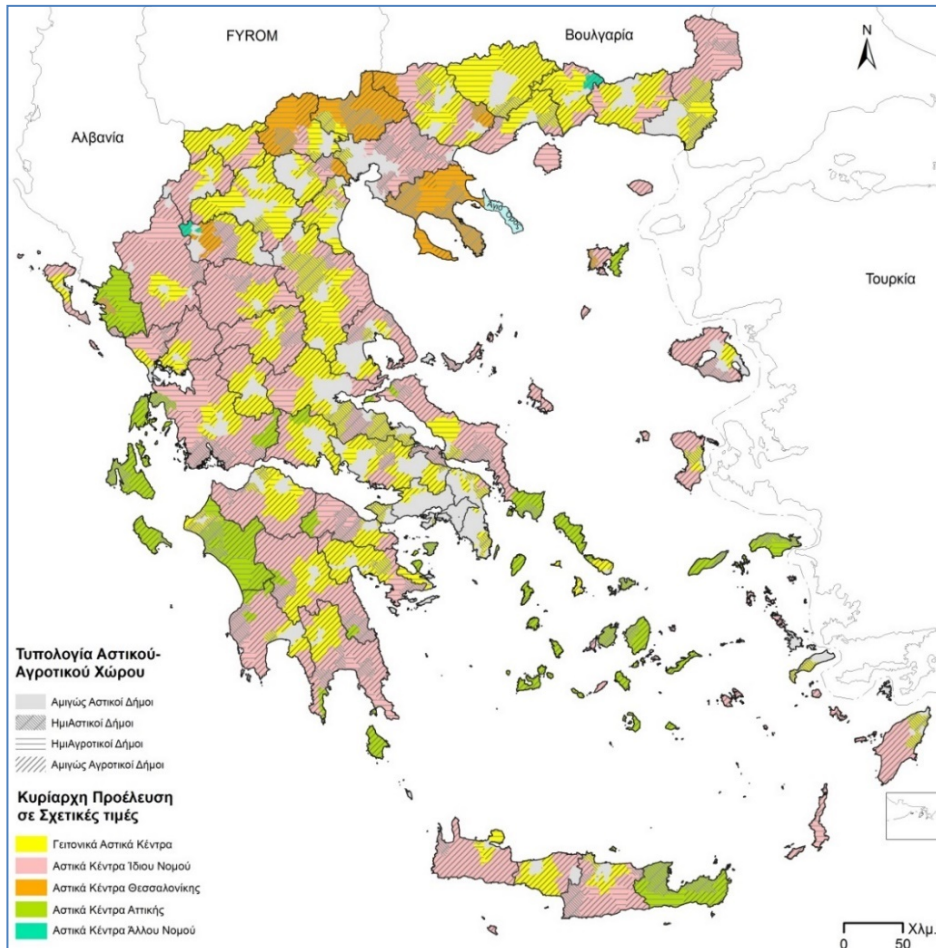
Χάρτης 3. Κυρίαρχη Προέλευση σε απόλυτες τιμές (2001-2011). (Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Ίδια επεξεργασία)

Αντίθετα, η επιρροή της Αθήνας στον νησιωτικό χώρο εξακολουθεί να έχει ιδιαίτερη βαρύτητα καθώς από τον Χάρτη 4 προκύπτει μια έντονη αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Ειδικότερα, επιβεβαιώνεται μια αυξημένης βαρύτητας έλξη των κατοίκων της πρωτεύουσας από τις νησιωτικές περιοχές. Αντίθετα η Αττική χάνει τη δυναμικότητά της ως προς τις εκροές πληθυσμού προς την Πελοπόννησο και την Δυτική Ελλάδα. Στις Δ.Ε. αυτών των δύο περιφερειών, κερδίζουν έδαφος οι ενδοπεριφερειακές ανταλλαγές πληθυσμών καθώς και οι γεινιάζουσες με τα αστικά κέντρα ανταλλαγές. Στον αντίποδα, η κυρίαρχη προέλευση, σε σχετικούς όρους, των περιοχών της κεντρικής Μακεδονίας δε διαφοροποιείται σημαντικά ως προς την επικρατέστερη προέλευση: η Θεσσαλονίκη

εξακολουθεί να αποτελεί ζώνη επιρροής στους νομούς της κεντρικής Μακεδονίας και ιδιαίτερα στο Κιλκίς, στη Πέλλα και στη Χαλκιδική. Αντίθετα στις περιοχές του κύριου κορμού της χώρας, οι οποίες χαρακτηρίζονται από το άξονα S της ανάπτυξης, φαίνεται να κυριαρχούν οι μετακινήσεις με προέλευση τα όμορα αστικά κέντρα. Αναδύονται νέα κέντρα ελκυστικότητας στην ηπειρωτική χώρα και την Κρήτη, τα οποία ελκύουν πληθυσμό από τα αστικά κέντρα με τα οποία γειτνιάζουν.

Χάρτης 4. Κυρίαρχη Προέλευση σε σχετικές τιμές (2001-2011). (Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία)

Η απόλυτη και η σχετική προσέγγιση της κυρίαρχης προέλευσης λειτουργούν συμπληρωματικά. Η πρώτη παρουσιάζει τη γενική εικόνα που επικρατεί στις ελληνικές χωρικές ενότητες όσον αφορά τις πληθυσμιακές μετακινήσεις, ενώ η δεύτερη εστιάζει στις μετακινήσεις που δεν εντοπίζονται στην πρώτη περίπτωση λόγω του χαμηλού ειδικού βάρους των μικρότερων πληθυσμιακά δήμων.

5. Συμπεράσματα

Η μετανάστευση αποτελεί ένα συνεχές και επαναλαμβανόμενο «προσανατολισμένο προς το μέλλον» φαινόμενο, κατά το οποίο ο μετανάστης επανατοποθετεί τον εαυτό του - ενδεχομένως και την οικογένειά του- σε έναν νέο χώρο, προσδοκώντας ένα καλύτερο μέλλον (Λαλιώτου, 2013). Στην Ελλάδα, το μεταναστευτικό ζήτημα και πιο συγκεκριμένα η εσωτερική μετανάστευση αποτέλεσε αντικείμενο αυξημένου ενδιαφέροντος για πολλές δεκαετίες. Πρόσφατες μελέτες που αφορούν στην εσωτερική μετανάστευση (σε μεγάλη χωρική κλίμακα), αναδεικνύουν τις τάσεις μετακίνησης του ελληνικού πληθυσμού από αστικές προς αγροτικές περιοχές ως φαινόμενο υπό εξέλιξη, περιορισμένης ωστόσο έντασης συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Ντυκέν, 2009; Gkartziος, 2013). Αξίζει να σημειωθεί ότι, σε επίπεδο περιφέρειας (NUTS 2), εξετάζοντας το μεταναστευτικό ισοζύγιο κατά την περίοδο 31/12/2009 έως την ημερομηνία διεξαγωγής της τελευταίας απογραφής (2011), διαφαίνεται καθαρά ότι η Αττική και η περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας η οποία περιλαμβάνει το Π.Σ. Θεσσαλονίκης είναι οι μοναδικές περιοχές με αρνητικό ισοζύγιο. Όλες οι υπόλοιπες περιφέρειες (ιδιαίτερα οι νησιωτικές περιοχές) παρουσιάζουν ελαφρώς θετικό ή σαφώς θετικό ισοζύγιο (Duquenne, 2014). Αυτό το αποτέλεσμα τείνει να υποδεικνύει μια πιθανή έξοδο από τα δύο κύρια αστικά κέντρα προς άλλες περιοχές και αυτή η κινητικότητα φαίνεται να ενισχύει τη θέση των νησιωτικών περιοχών.

Τα αποτελέσματα που προέκυψαν σε σχέση με την απεικόνιση των ροών, παρουσιάστηκαν με επιφύλαξη ως προς την πληρότητα και την αξιοπιστία των διαθέσιμων δεδομένων. Βάσει αυτού, πραγματοποιήθηκε μια ιδιαίτερος προσεκτική ανάλυση προκειμένου να διατυπωθούν τα συμπεράσματα, λαμβάνοντας υπόψη τα μειονεκτήματα που επεσήμανε η ΕΛΣΤΑΤ, σχετικά με τη συγκρισιμότητα μεταξύ των δύο απογραφών (2001-2011).

Η ένταση των μετακινήσεων του ελληνικού πληθυσμού κινείται σε υψηλά επίπεδα στις ενδοπεριφερειακές μετακινήσεις και κυρίως στις μετακινήσεις με κατεύθυνση τις περιφερειακές περιοχές, ανεξαρτήτως χωρικής ταυτότητας. Η ανάλυση του δείκτη κυρίαρχης προέλευσης σε απόλυτες τιμές, ωστόσο, προσφέρει ποιοτικότερες πληροφορίες σε σχέση με την ανάλυση της έντασης. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο δείκτης κυρίαρχης προέλευσης αντανάκλα πολύ καλά την ιστορική διαμόρφωση της Ελλάδας,

καθώς και το ιστορικό πλαίσιο της αστικοποίησης, πτυχές οι οποίες παίζουν σημαντικό ρόλο. Στη βάση των πέντε χωρικών μοτίβων που δημιουργήθηκαν, εντοπίζονται τρεις μεγάλες ζώνες όσον αφορά την προέλευση των νέων κατοίκων της υπαίθρου: (i) στις έξω-αστικές Δημοτικές Ενότητες της Δυτικής Ελλάδας, της Νότιας Ελλάδας, καθώς και των νησιών του Αιγαίου, η προέλευση από το Πολεοδομικό Συγκρότημα της Αθήνας κυριαρχεί (ii) στις περισσότερες έξω-αστικές περιοχές της Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας, σημαντικό ποσοστό των νέων κατοίκων προέρχεται από το Πολεοδομικό Συγκρότημα της Θεσσαλονίκης (iii) ένα μεγάλο μέρος της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, η Ήπειρος και η Θεσσαλία παρουσιάζουν μια πιο σύνθετη κατάσταση με πολύ περιορισμένες εισροές από τα δύο μεγάλα Πολεοδομικά Συγκροτήματα της Αθήνας και Θεσσαλονίκης. Σε σχετικούς όρους, ο δείκτης προέλευσης ενισχύει τα ανωτέρω αποτελέσματα, ακόμη και αν η γενικότερη εικόνα παραμένει αμετάβλητη: τα νησιά (συμπεριλαμβανομένων των Ιονίων) τείνουν να μετατραπούν σε χώρους υποδοχής νέων κατοίκων που προέρχονται από την Αττική, ενώ η προέλευση των νέων κατοίκων στην Κεντρική Μακεδονία προέρχεται κατά κανόνα από τη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο, η συνολική εικόνα των τάσεων «επιστροφής» -όταν αξιολογούνται σε σχετικούς όρους- είναι πιο διαφοροποιημένη καθώς είναι ιδιαίτερα αυξημένος ο ρόλος των περιφερειακών αστικών κέντρων (περιφερειακές πρωτεύουσες, καθώς και μικρές-μεσαίες πόλεις). Τέλος, φαίνεται ότι η εσωτερική μετανάστευση από αμιγώς αστικές περιοχές στις αγροτικές ζώνες εστιάζεται κυρίως σε δύο χωρικά πρότυπα: μετακινήσεις α) σε γειτονικές δημοτικές ενότητες και β) σε δημοτικές ενότητες του ίδιου νομού.

Ο συνδυασμός των δεικτών έντασης και κυρίαρχης προέλευσης σε σχετικούς όρους επαληθεύει την ύπαρξη πολλαπλών μορφών εσωτερικών μετακινήσεων, οι λόγοι των οποίων ποικίλουν ανάλογα με τους μεταναστευτικούς προορισμούς. Μέσω της χαρτογράφησης των χωρικών προτύπων, δεν είμαστε σε θέση να εξάγουμε συμπεράσματα όσον αφορά τα κίνητρα και τις αιτίες που οδήγησαν στην «επιστροφή στην ύπαιθρο».

Από την ανάλυση και το συγκερασμό των αποτελεσμάτων μας με τα πορίσματα άλλων εργασιών που εξετάζουν την σχέση ανάμεσα στον τόπο γέννησης και τον τόπο κατοικίας σε επίπεδο νομού των μονίμων κατοίκων της Ελλάδας στην απογραφή του 2011 (εργασίες που επιτρέπουν την εκτίμηση της διαφοροποιημένης μεταπολεμικά έντασης των εσωτερικών μεταναστεύσεων και την ανάδειξη σαφών χωρικών μοτίβων), προκύπτουν ενδείξεις επιστροφής τμήματος των εξερχόμενων από τα αστικά κέντρα την περίοδο 2001-2011 στον τόπο καταγωγής τους, αν και δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί το ειδικό βάρος της ομάδας αυτής στο σύνολο των μετακινούμενων. Τα αποτελέσματα καταδεικνύουν επιπλέον την ανάγκη για περαιτέρω έρευνα σχετικά με αυτό το σύνθετο φαινόμενο. Συνδυάζοντας τα δύο κριτήρια (ένταση και κυρίαρχη προέλευση σε σχετικούς όρους), είναι πράγματι δυνατό να ανιχνευθούν αντιπροσωπευτικές περιοχές προκειμένου να πραγματοποιηθεί έρευνα πεδίου. Μέσω αυτής της διαδικασίας, θα διερευνηθούν και τα

αίτια της εσωτερικής μετανάστευσης με σκοπό την άντληση πληροφοριών όσον αφορά στην ποιοτική διάσταση της «επιστροφής στην ύπαιθρο».

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Ανθοπούλου, Θ., Καμπέρης, Ν. και Πέτρου, Μ. (2013) «Διερευνώντας όψεις και δυναμικές της κοινωνίας της υπαίθρου στην εποχή της κρίσης: Πρώτες αποτυπώσεις». Στο: *Πρακτικά 11^{ου} Τακτικού Επιστημονικού Συνεδρίου Ελληνικής Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης: 'Αγροτική οικονομία, ύπαιθρος χώρος, περιφερειακή και τοπική ανάπτυξη'*. Πάτρα, 14-15 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο http://grsa.prd.uth.gr/conf2013/48_anthopoulou_etal_ersagr13.pdf [Πρόσβαση: 10/9/15].
- Ανθοπούλου, Θ. και Γούσιος, Δ. (2007) «Γεωγραφία της υπαίθρου». Στο: Τερκενλή, Θ., Ιωσηφίδης, Θ. και Χωριανόπουλος, Ι. (επιμ.) *Ανθρωπογεωγραφία: Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος*. Αθήνα: Κριτική, σελ. 234-274.
- Γαβαλάς, Β. και Κωστοπούλου, Ε. (2011) «Η κινητικότητα των συνταξιούχων στον ελλαδικό χώρο». *Δημογραφικά Νέα*, 13, σελ. 1-4.
- Κακλαμάνη, Σ. και Ντυκέν, Μ.Ν. (2008) «Διερευνώντας τις επιπτώσεις της κινητικότητας στο πολιτισμικό πλαίσιο του ύπαιθρου χώρου» *Αριάδνη*, 14, σελ. 251-272.
- Κοτζαμάνης, Β. και Μίχου, Ζ. (2010) «Πού γεννήθηκα πού κατοικώ; Η γεωγραφική κινητικότητα στον ελλαδικό χώρο, μια πρώτη χωρική προσέγγιση». *Δημογραφικά Νέα*, 11, σελ. 1-6.
- Κοτζαμάνης, Β. και Ντυκέν, Μ.Ν. (2012) «Οι δημογραφικές δομές και ο δημογραφικός δυναμισμός των ελληνικών δήμων». *Δημογραφικά Νέα*, 18.
- Κοτζαμάνης, Β. και Παππάς, Β. (2014) «Τα πληθυσμιακά δεδομένα στην Ελλάδα, υπόβαθρο για τον σχεδιασμό». Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, *Σειρά Ερευνητικών Εργασιών*, 11.
- Κυριαζή-Άλλισον, Ε. (2007) «Εσωτερική μετανάστευση και μεταπολεμική Αθήνα: Η διερεύνηση μιας σχέσης». Στο ερευνητικό πρόγραμμα: *Τάσεις κοινωνικού μετασχηματισμού στον αστικό χώρο: Κοινωνική αναπαραγωγή, κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική συνοχή στην Αθήνα των αρχών του 21ου αιώνα*.
- Κυριαζή-Άλλισον, Ε. (2005) «Εσωτερική μετανάστευση και χώρος στην Ελλάδα» Στο Κοτζαμάνης, Β. και Παππάς, Β., (επιμ.) *Χώρος και πληθυσμός. Αναλυτικές προσεγγίσεις*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σσ.75-85.
- Λαμπριανίδης, Λ. και Μπέλλα, Ι. (2004) «Η εγκατάσταση κατοίκων των αστικών κέντρων στην ύπαιθρο και η αναπτυξιακή δυναμική της». *Τόπος*, 22-23, σελ. 135-154.

- Μαραβέγιας, Ν. (2007) *Σε αναζήτηση ευρωπαϊκής στρατηγικής για την ύπαιθρο, WPA.01/08*. Εργαστήριο Ευρωπαϊκής Ενοποίησης και Πολιτική (Ε.Ε.Ε.Π). Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2008) *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. 3^η έκδ. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Ντυκέν, Μ.Ν. (2009) «Ελκυστικότητα και οι μικρο-μεσαίες πόλεις της Ελλάδας». Στο: 25 κείμενα για το σχεδιασμό και την ανάπτυξη του χώρου: Συλλογικός τόμος για τα 25 χρόνια του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, σελ. 119-130.
- Ντυκέν, Μ.Ν. και Κακλαμάνη, Σ. (2009) «Οι χωρικές διαφοροποιήσεις των σύγχρονων μορφών κινητικότητας στην ύπαιθρο χώρα». Στο: Κοτζαμάνης, Β. (επιμ.) *Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σελ. 209-231.
- Παπαδόπουλος, Α. (2004) «Τα χαρακτηριστικά και η προοπτική της κοινωνικής οικονομίας σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο». Στο: Παπαδόπουλος, Α. (επιμ.) *Η ανάπτυξη σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο*. Αθήνα: Gutenberg.
- Πέτρου, Μ. και Κουτσού, Σ. (2014) «Ανάμεσα στην πόλη και το χωράφι: Διερευνώντας το κοινωνικό-επαγγελματικό προφίλ των νέων αγροτών με αφορμή το πρόγραμμα «Νέοι Αγρότες». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 143, σελ. 3-32.

Ξενόγλωσση

- Ackers, L. and Dwyer, P. (2002) *Senior citizenship: Retirement, migration and welfare in the European Union*. Bristol: The Policy Press.
- Baudet, S. (2011) *Economie résidentielle du diagnostic a la stratégie*. Centre de Ressources Développement Territorial, ETD, Réseau Rural Français.
- Bijker, R.A. and Haartsen, T. (2012) “More than counterurbanisation: Migration to popular and less-popular rural areas in the Netherlands”. *Population, Space and Place*, 18 (5), pp. 643-657.
- Brown, D.L. and Schafft, K.A. (2002) “Population deconcentration in Hungary during the post-socialist transformation”. *Journal of Rural Studies*, 18 (3), pp.233-244.
- Champion, A.G., ed. (1989) *Counterurbanization: The changing pace and nature of population deconcentration*. London: Arnold.
- Champion, A.G. (1981) “Population trends in rural Britain”. *Population Trends*, 26, pp. 20-3.
- Champion, A.G. and Atkins, D. (1996) “The counterurbanization cascade: An analysis of the 1991 census special migration statistics for Great Britain”. *Seminar Paper*, 66.
- Davezies, L. (2009) “L'économie locale «résidentielle»”. *Géographie, Économie, Sociétés*,

- 11 (1), pp. 47-53.
- Dean, K., Brown, B., Perry, R. and Shaw, D. (1984) "The conceptualization of counterurbanization". *Area* 16, pp. 9-14.
- Duquenne, M.-N. (2014) "Le retour à la campagne dans la Grèce en crise". *Région et Développement*, 39, pp. 205-224.
- Eurostat (2011) *Eurostat regional yearbook on-line: Population statistics at regional level*. Available at http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-CD-11-001/EN/KS-CD-11-001-EN.PDF [Accessed 02/06/2013].
- Eurostat (2012) *Eurostat regional yearbook on-line: Population statistics at regional level*. Available at http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-HA-12-001-02/EN/KS-HA-12-001-02-EN.PDF [Accessed 02/06/2013].
- Forsythe, D.E. (1980) "Urban incomers and rural change: the impact of migrants from the city on life in an Orkney community". *Sociologia Ruralis*, 20 (4), pp.287-307.
- Gkartzios, M. (2013) "'Leaving Athens': Narratives of counterurbanisation in times of crisis". *Journal of Rural Studies*, 32, pp. 158-167.
- Gkartzios, M. and Scott, M. (2009) "Residential mobilities and house building in rural Ireland: Evidence from three case studies". *Sociologia Ruralis*, 50 (1), pp.64-84.
- Gkartzios, M. and Scott, M. (2010) "Countering counter-urbanisation spatial planning challenges in a dispersed city-region, the greater Dublin area". *Town Planning Review*, 81 (1), pp.23-52.
- Gmelch, G. (1980) "Return migration". *Annual Review of Anthropology*, 9, pp.135-59.
- Halfacree, K. (1994) "The importance of 'the rural' in the constitution of counterurbanization: Evidence from England in the 1980s". *Sociologia Ruralis*, 34 (2-3), pp.164-189.
- Halfacree, K. (2008) "To revitalise counterurbanisation research? Recognising an international and fuller picture". *Population, Space and Place*, 14 (6), pp.479-495.
- Halliday, J. and Coombes, M. (1995) "In search of counterurbanization: Some evidence from Devon on the relationship between patterns of migration and motivation". *Journal of Rural Studies*, 11 (4), pp. 433-446.
- Hervieu, B. and Viard J. (1996) *Au bonheur des campagnes (et des provinces)*. Marseille : L'Aube.
- INE (2013) *Cifras de población y censos demográficos*, Available at <http://www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=%2Ft20%2Fp259&file=inebase&L=0> [Accessed 01/05/2013].
- INSEE (2013) *Évolution de la population de 1999 à 2010: Comparaisons départementales*. Available at http://www.insee.fr/fr/themes/tableau.asp?reg_id=99&ref_id=t_0402D [Accessed 01/05/2013].

- Jones, H., Caird, J., Berry, W. and Dewhurst, J. (1986) "Peripheral counter-urbanization: Findings from an integration of census and survey data in Northern Scotland". *Regional Studies*, 20 (1), pp.15-26.
- Joseph, A.E., Keddie, P.D. and Smit, B. (1988) "Unravelling the population turnaround in rural Canada". *Canadian Geographer*, 32, pp.17-30.
- Kasimis, C., Papadopoulos, A.G. and Pappas, C. (2010) "Gaining from rural migrants: Migrant employment strategies and socioeconomic implications for rural labour markets". *Sociologia Ruralis*, 50 (3), pp.258-276.
- Kasimis, C. and Papadopoulos, A.G. (2005) "The multifunctional role of migrants in the Greek countryside". *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (1), pp.99-127.
- Kayser, B. (1990) « La renaissance rurale : Sociologie des campagnes du monde occidental ». *Norwis*, 155 (1), pp.365-366.
- Krisjane, Z. and Berzis, M. (2012) "Post-socialist urban Trends: New patterns and motivations for migration in the suburban areas of Rīga, Latvia". *Urban Studies*, 49 (2), pp. 289-306.
- Koser, K. and Black, R. (1999) "The end of the refugee cycle?" In Black, R. and Kosers K. (eds.) *The end of the refugee cycle? Refugee repatriation and reconstruction*. New York : Berghahn Books, pp. 2-17.
- Kotzamanis, B. (1989) *Le mouvement migratoire dans la Grèce de l'après-guerre: Antécédents migratoires, mécanismes "libérateurs" et conditions permissives au départ durant les années cinquante - soixante dix*. Thèse es Lettres et Sciences Humaines, Paris.
- Mitchell, C.J.A. (2004) "Making sense of counterurbanization". *Journal of Rural Studies*, 20 (1), pp.15-34.
- Moseley, M.J. (1984) "The revival of rural areas in advanced economies: A review of some causes and consequences". *Geoforum*, 15 (3), pp.447-456.
- Ni Laoire, C. (2007) "The green green grass of home? Return migration to rural Ireland". *Journal of Rural Studies*, 23 (3), pp. 332-344.
- Pennington, J. (2013) *Moving on: Migration trends in later life*. Available at https://www.ippr.org/files/images/media/files/publication/2013/06/moving-on-older-people_June2013_10898.pdf [Accessed: 9/9/15].
- Sidiropoulos, G., Allison, E. and Tzortzopoulou, M. (1996) "Migration flows and spatial distribution of the population in Greece". In Kotzamanis, B. (ed.) *La démographie des Balkans: Mouvemnts migratoires et répartition spatiale de la population*. Volos : Presses Universitaires de Thessalie, pp. 146-180.
- Šimon, M. (2012) "Exploring counterurbanisation in a post-socialist context: Case of the Czech Republic". *Sociologia Ruralis*, 54 (2), pp.117-142.
- Simpson, L. and Finney, N. (2009) "Spatial patterns of internal migration: Evidence for

- ethnic groups in Britain”. *Population, Space and Place*, 15, pp.37-56.
- Stillwell, J., Rees, P. and Boden, P. (1992) Migration processes and patterns: Population redistribution in the United Kingdom Vol 2. London: Belhaven Press.
- Stockdale, A. (2015) “Contemporary and ‘messy’ rural in-migration processes: Comparing counterurban and lateral rural migration”. *Population, Space and Place*, 22 (6), pp. 599-616.
- Stockdale, A., Findlay, A. and Short, D. (2000) “The repopulation of rural Scotland: opportunity and threat”. *Journal of Rural Studies*, 16 (2), pp.243-257.
- Urry, J. (2007) *Mobilities*. Cambridge: Polity Press.
- Williams, J.D. and Sofranko, A.J. (1979) “Motivations for the immigration component of population turn around in non-metropolitan areas” *Demography*, 16 (2), pp.239-55.

Ευγενία Αναστασίου

*Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πεδίον Άρεως, 383 34 Βόλος
e-mail: evanastasiou@prd.uth.gr*

Μαρί-Νοέλ Ντυκέν

*Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πεδίον Άρεως, 383 34 Βόλος
e-mail: mdyken@uth.gr*

Μετανάστευση και εθνοπολιτισμική «ποικιλότητα» των ευρωπαϊκών πόλεων: εννοιολογικές και μεθοδολογικές επισημάνσεις

Ιφιγένεια Κόκκαλη

Διδάκτωρ, Πολυτεχνείο του Μιλάνου

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια, πολύς λόγος γίνεται για τη λεγόμενη «ποικιλότητα» των κατοίκων των πόλεων, η οποία νοείται ως η εξαιρετική διαφοροποίηση στις προελεύσεις, τις εθνικότητες, τις κουλτούρες, τις θρησκείες, και τις γλώσσες των πληθυσμών των πόλεων της Βόρειας Αμερικής και της Ευρώπης, ως και η διαφοροποίηση που συνδέεται με το φύλο, τον τρόπο ζωής, και την κοινωνικοοικονομική διαστρωμάτωση. Το άρθρο επιχειρεί την αρχαιολογία της χρήσης του όρου «ποικιλότητα» στη μελέτη της πόλης και της μετανάστευσης, αναζητώντας το πώς εδραιώθηκε η χρήση του νέου λεξιλογίου. Διερευνάται η εγκυρότητα του ισχυρισμού ότι η ποικιλότητα των πόλεων σήμερα είναι η πιο σημαντική από ποτέ, επισημαίνοντας ότι ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την ποικιλότητα σήμερα ρυθμίζεται από το (χρονικό) πλαίσιο μέσα στο οποίο εξετάζεται η μεταβολή της. Εξάλλου, το άρθρο εξετάζει κριτικά την πεποίθηση ότι η ποικιλότητα των πόλεων αυξάνεται επειδή αυξάνεται η παγκόσμια μετανάστευση, λαμβάνοντας υπόψη τα αποτελέσματα πρόσφατων συγκριτικών ερευνών για την εξέλιξη των παγκόσμιων μεταναστευτικών ροών, τα οποία δεν αναφέρονται σε καθαρή αύξηση των ροών τα τελευταία χρόνια.

Λέξεις κλειδιά

εθνο-πολιτισμική ποικιλότητα, μετανάστευση, διαφορετικότητα, πληθυσμός, αστικός χώρος, πόλη & μετανάστευση, μεθοδολογικός εθνικισμός, παγκόσμιες μεταναστευτικές ροές

Immigration and ethno-cultural "diversity" of European cities: conceptual and methodological insights

Abstract

Diversity has been recently found at the forefront of conceptual and policy approaches to the city in the contemporary urban context. The term embraces overall ethno-cultural, religious, linguistic, gender, class, lifestyle and any other diversification of urban dwellers in North America and Europe. The article attempts the archeology of the use of the term "diversity" in urban studies and migration studies. It also examines the validity of the claim that, today, diversity is the most important ever. The way we perceive the diversity of the urban populations depends on the temporal and historical context in which any comparisons take place. Short-term comparisons, which generally prevail in research on diversity, result in a sense of "explosion" of diversity in cities nowadays, as claimed by an important body of scholarly work. The article critically reviews besides the mainstream assumption that global migration has intensified over the last decades, upon which is built the idea of the extraordinary increase of ethno-cultural diversity in European cities. Recent research in the field of international migration challenges the idea of an increasing diversification of migrants globally. Which, in turn, undermines the assumption that migration-related diversity in the cities of Europe is on increase.

Keywords

ethnocultural diversity, migration, city & migration, diversity, methodological nationalism, , population, urban space, global migratory flows

1. Εισαγωγή

Την τελευταία δεκαετία, η έννοια της «ποικιλότητας» («diversity») των κατοίκων των πόλεων της Βόρειας Αμερικής και της Ευρώπης απασχολεί ολοένα και περισσότερο τόσο τους φορείς χάραξης πολιτικής όσο και την επιστημονική έρευνα. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον των επιστημόνων για τη διαφορετικότητα των πληθυσμών των πόλεων είναι έκδηλο στη σχετική βιβλιογραφία. Για παράδειγμα, η «ποικιλότητα» εμφανίζεται ως λέξη-

κλειδί σε 1588 άρθρα που έχουν δημοσιευτεί στο διεθνές περιοδικό με κριτές Urban Studies από το 1964, εκ των οποίων 1247 (78% του συνόλου) δημοσιεύθηκαν μετά το 2000, και 978 μετά το 2005 (78% των άρθρων που δημοσιεύονται μετά το 2000). Ομοίως, στο περιοδικό Journal of Urban Economics, από το 1974 έχουν δημοσιευτεί 142 επιστημονικές εργασίες που πραγματεύονται την ποικιλότητα, εκ των οποίων 95 μετά το 2000 (67% του συνόλου) και 90 μετά το 2005 (95% των άρθρων που δημοσιεύονται μετά το 2000). Παράλληλα, διάφορα παράγωγα της έννοιας «ποικιλότητα» έχουν γίνει εξίσου αν όχι και περισσότερο δημοφιλή, όπως η «σούπερ-ποικιλότητα»¹ («super-diversity», βλ. Vertovec 2007) ή η «υπέρ-ποικιλότητα» («hyper-diversity», βλ. Tasan-Kok, van Kempen, Raco και Bolt, 2013).

Καθώς αυξάνεται ο όγκος της βιβλιογραφίας που ασχολείται με αυτά τα φαινόμενα, δίνεται η εντύπωση ότι η διαφορετικότητα και η ανομοιογένεια του πληθυσμού των πόλεων είναι κάτι καινούριο, παρά το γεγονός ότι οι πόλεις είχαν εξ ορισμού πολύ διαφοροποιημένους πληθυσμούς από πολιτισμική, εθνοτική, γλωσσική, κλπ. άποψη. Η ανομοιογένεια των κατοίκων των πόλεων είναι ενδογενούς χαρακτήρα, και όχι μια πρόσφατη εξέλιξη, όπως συχνά υπονοείται στη σχετική βιβλιογραφία. Άλλωστε η ίδια η αστική κοινωνιολογία γεννιέται στο Σικάγο του 1880, στον απόηχο της εκπληκτικής ποικιλομορφίας των κατοίκων αυτής της πόλης. Είναι αυτή ακριβώς η «αστική ποικιλότητα» που θα αποτελέσει το αντικείμενο μελέτης του Robert Park, του Ernest Burgess και των μαθητών τους, το ερευνητικό έργο των οποίων έμελλε να ονομαστεί αργότερα κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγου (βλ. ενδεικτικά Park, 1915, Park και Burgess, 1921, καθώς και Park, Burgess και McKenzie, 1925).

Στη μεγάλη συζήτηση για την αστική ποικιλότητα που έχει ανοίξει σχετικά πρόσφατα, ακούμε πολύ συχνά ότι «η ποικιλότητα στις πόλεις αυξάνεται συνεχώς» ή ότι «η αύξηση της διαφορετικότητας των πληθυσμών των πόλεων είναι πιο σημαντική από ποτέ» (βλ., μεταξύ άλλων, European Commission, 2011: 16, 37). Ως ποικιλότητα νοείται αφενός η εξαιρετική διαφοροποίηση στις προελεύσεις, τις εθνικότητες, τις κουλτούρες, τις θρησκείες και τις γλώσσες των πληθυσμών των πόλεων, και αφετέρου η διαφοροποίηση που συνδέεται με το φύλο και τον τρόπο ζωής, και σπανιότερα με την κοινωνικο-

¹ Η μετάφραση που δίνουν οι Αράπογλου, Καβουλάκος, Κανδύλης, και Μαλούτας (2009) είναι «υπερποικιλότητα» και όχι «σούπερ-ποικιλότητα». Εδώ προτιμάται ο όρος «σούπερ-ποικιλότητα» για να διαχωριστεί από την «hyper-diversity» των Tasan-Kok, van Kempen, Raco and Bolt (2013). Για περισσότερα, βλ. τον δικτυακό τόπο του Ευρωπαϊκού Ερευνητικού Προγράμματος DIVERCITIES στο <http://www.urbandiversity.eu/about/objectives/>

οικονομική διαστρωμάτωση, καθώς και με οποιαδήποτε άλλη κοινωνική διαφοροποίηση². Σε κάθε περίπτωση, κεντρικό σημείο της συζήτησης είναι η παραδοχή ότι η εθνοπολιτισμική διαφοροποίηση των πληθυσμών των πόλεων συνεχώς αυξάνεται, και αυτό αποδίδεται στην ένταση των μεταναστευτικών ροών ως αποτέλεσμα των διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης (Arango 2000).

Στο παρόν άρθρο, επιχειρείται καταρχήν μια σύντομη αρχαιολογία της χρήσης του όρου «ποικιλότητα» προκειμένου να κατανοηθεί πώς αυτή εδραιώθηκε στη μελέτη των νέων κοινωνικών δυναμικών και των προκλήσεων που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες πόλεις. Για το λόγο αυτό η επιχειρούμενη αρχαιολογία δεν είναι καθολική, αλλά αφορά τη ζεύξη δύο επιστημονικών πεδίων, αφενός τη μελέτη των μεταναστεύσεων και των κοινωνικών διεργασιών που σχετίζονται με τα μεταναστευτικά φαινόμενα, και αφετέρου με τη μελέτη των πόλεων (Urban Studies/Αστικές Σπουδές). Στη δεύτερη ενότητα διερευνώνται οι συνθήκες υπό τις οποίες είναι έγκυρος ο ισχυρισμός περί αύξησης της ποικιλότητας των ευρωπαϊκών πόλεων, και διατυπώνονται ερωτήματα σχετικά με την αύξηση (ή όχι) των παγκόσμιων μεταναστευτικών ροών και την ποιοτική διαφοροποίηση αυτών σε σχέση με το παρελθόν. Εν συντομία, μας απασχολεί εάν η μετανάστευση ως παγκόσμιο φαινόμενο έχει ενταθεί τις τελευταίες δεκαετίες, καθώς και εάν έχει καταστεί πιο πολύπλοκο σε σχέση με το παρελθόν (βλ. μεταξύ άλλων και Green 2004, καθώς και, συγκεκριμένα για τη Νότια Ευρώπη, Simon 1987: 258-291, και King *et. al.* 1997). Η διερεύνηση αυτή αφορά άμεσα τη συζήτηση που επιχειρείται στο παρόν άρθρο, γιατί το επίκεντρο της αύξησης της ποικιλότητας στις μέρες μας δομείται στην παραδοχή της εντατικοποίησης της παγκόσμιας μετανάστευσης – παραδοχή, όμως, που δεν θεμελιώνεται εμπειρικά, αν ληφθούν υπόψη τα αποτελέσματα πρόσφατων ερευνών του ΟΟΣΑ και άλλων οργανισμών. Η τελευταία ενότητα συνοψίζει, αφενός, τις εννοιολογικές αποσαφηνίσεις που επιχειρούνται στο παρόν, και αφετέρου τον προβληματισμό για την χρήση της έννοιας της ποικιλότητας ως πρίσμα θεώρησης αλλά και ως αναλυτικό εργαλείο για τη μελέτη των κοινωνικών διεργασιών στις σύγχρονες πόλεις.

² Στην τρέχουσα συζήτηση η έννοια της ποικιλότητας παλινδρομεί συνεχώς ανάμεσα σε ένα γενικότερο ορισμό που αφορά οποιαδήποτε από τις προαναφερθείσες διαφοροποιήσεις και σε έναν ειδικότερο που αναφέρεται συγκεκριμένα στην εθνο-πολιτισμική διαφοροποίηση του πληθυσμού. Η ταλάντευση αυτή δεν έχει προς το παρόν απασχολήσει τους ερευνητές, παρότι είναι προβληματική, γιατί εντείνει την αμφισημία μιας ήδη ασαφούς και «ολισθηρής» έννοιας, όπως η ποικιλότητα. Στο παρόν θα ασχοληθούμε συγκεκριμένα με την εθνοπολιτισμική ποικιλότητα, λαμβάνοντας υπόψη ότι στη σχετική βιβλιογραφία είναι αυτή που απασχολεί περισσότερο τους ερευνητές, αναφερόμενη και ως ποικιλότητα σχετιζόμενη με τη μετανάστευση (*migration-related diversity*).

2. Μια πρώτη απόπειρα για την αρχαιολογία του όρου ‘ποικιλότητα’ (diversity)

Ο όρος «ποικιλότητα» έχει χρησιμοποιηθεί και χρησιμοποιείται ευρέως σε διάφορα επιστημονικά πεδία που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και αλληλοεπηρεάζονται. Επομένως θα ήταν πολύ δύσκολο να εξετάσει κανείς αναλυτικά πότε πρωτοεμφανίζεται ο όρος, πότε περνάει στην έρευνα για τις πόλεις, πότε χάνεται και πότε ξανακερδίζει έδαφος. Πάντως, η έννοια της ποικιλότητας αυτή καθαυτή εμφανίζεται καταρχήν νοούμενη ως βιοποικιλότητα και σχετίζεται για πρώτη φορά με το πολιτισμικό στοιχείο από τον γενετιστή Luigi Luca Cavalli-Sforza³ (βλ. Cavalli-Sforza & Feldman, 1981, Cavalli-Sforza, L. L. & F. Cavalli-Sforza (1995), Cavalli-Sforza, 2000). Δεν είναι σκόπιμο να αναζητήσει κανείς όλες τις λεπτομέρειες του ταξιδιού της έννοιας μέχρι να καθιερωθεί η χρήση της την τελευταία δεκαετία στην έρευνα για τη μετανάστευση και τις πόλεις. Πάντως, ως αφετηρία για τη γενίκευση της χρήσης της θα μπορούσε να θεωρηθεί μια σειρά εγγράφων της UNESCO που εμφανίζονται στις αρχές της χιλιετίας.

Στις 2 Νοεμβρίου 2001, η UNESCO υιοθετεί την Οικουμενική Διακήρυξη για την Πολιτισμική Ποικιλότητα, (UNESCO, 2001. Universal Declaration on Cultural Diversity). Στα δώδεκα άρθρα της Διακήρυξης γίνεται γνωστό τι νοείται ως ποικιλότητα/diversity (Άρθ. 1), γιατί είναι σημαντική (Άρθ. 2), καθώς και ποιες μπορεί να είναι οι θετικές της επιπτώσεις, με ειδική μνεία στη σχέση της ποικιλότητας με την ανάπτυξη, νοούμενη όχι μόνο ως οικονομική μεγέθυνση, αλλά και ως μέσο για την επίτευξη μιας περισσότερο ικανοποιητικής ύπαρξης από άποψη διανοητική, συναισθηματική, ηθική και πνευματική (Άρθ. 3). Το 2002 κάνει την εμφάνισή του ένα ακόμη έγγραφο της UNESCO, με τίτλο *‘Universal Declaration on Cultural Diversity. A vision, a conceptual platform, a pool of ideas for implementation, a new paradigm’*. Το έγγραφο αυτό κινείται στο ίδιο πνεύμα με τη Διακήρυξη, προτάσσοντας την πεποίθηση ότι «η πολιτισμική ποικιλότητα είναι η εγγύηση της ανθρωπότητας για ένα αμοιβαία επωφελές και βιώσιμο μέλλον» (UNESCO 2002). Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι στον πρόλογο αυτού του εγγράφου, ο τότε γενικός διευθυντής της UNESCO, Koïchiro Matsuura, γνωστοποιεί ότι η Οικουμενική Διακήρυξη για την Πολιτισμική Ποικιλότητα ήρθε ως απόηχος των γεγονότων της 11ης Σεπτεμβρίου 2001, και ότι «*απέναντι στον εσωστρεφή φονταμενταλισμό [θέτει] την*

³ Ευχαριστώ θερμότατα τον Κώστα Ζαφείρη που μου έκανε αυτή την επισήμανση κατά τη διάρκεια της ειδικής συνεδρίας με τίτλο «Οι πληθυσμιακές μεταβολές στη μεταπολεμική Ελλάδα, μια χωρική προσέγγιση» του 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης» (Βόλος, 24 - 27 Σεπτεμβρίου 2015), στην οποία παρουσιάστηκε προηγούμενη εκδοχή του παρόντος κειμένου.

προοπτική ενός πιο ανοιχτού, δημιουργικού και δημοκρατικού κόσμου». Κατά τον Matsuiura, η διακήρυξη φιλοδοξεί να γίνει «γενική κατευθυντήρια γραμμή» και «να μετατραπεί σε πρωτοποριακές πολιτικές από τα κράτη μέλη, σε συνεργασία με τον ιδιωτικό τομέα και την κοινωνία των πολιτών» (UNESCO 2002: 3).

Η UNESCO υπήρξε έτσι βασικός μοχλός στην καθιέρωση της συζήτησης περί ποικιλότητας. Έκτοτε δραστηριοποιήθηκε για την προώθηση προγραμμάτων, τη δημοσίευση κατευθυντήριων γραμμών και τη διοργάνωση συναντήσεων και συνεδρίων με θέμα την ποικιλότητα, νοούμενη ως πολιτισμική ποικιλότητα. Με αυτή τη λογική ευθυγραμμίστηκαν και άλλοι οργανισμοί, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση και το Συμβούλιο της Ευρώπης, οι οποίοι προώθησαν ανάλογες πρωτοβουλίες σε συνεργασία μεταξύ τους αλλά και με την UNESCO⁴. Για παράδειγμα, στο έγγραφο *Cities of Tomorrow* της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (DG Regional policy/Διεύθυνση για την Περιφερειακή Πολιτική), η ποικιλότητα αναδεικνύεται ως μια από τις σπουδαιότερες προκλήσεις της ΕΕ και αντίστοιχα των ευρωπαϊκών πόλεων. Τονίζεται ότι δυνητικά πρόκειται για μια ευκαιρία για την ανάπτυξη των πόλεων. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο έγγραφο αυτό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, αλλά και στα προαναφερθέντα της UNESCO, η μετατροπή της ποικιλότητας σε ευκαιρία⁵, και η σύνδεσή της με την ανάπτυξη είναι εμφανής. Η ποικιλότητα – με τους απαραίτητους χειρισμούς, πρωτοβουλίες και πολιτικές – θα φέρει ανάπτυξη στις αποβιομηχανοποιημένες, παρηκμασμένες οικονομίες των ευρωπαϊκών πόλεων, και υπ' αυτήν την έννοια αποτελεί ευκαιρία για τις πόλεις. Αν και δεν αναφέρεται ρητά στα

4 Για παράδειγμα το πρόγραμμα του Συμβουλίου της Ευρώπης για τις διαπολιτισμικές πόλεις (Intercultural Cities), βλ. http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/Cities/Default_en.asp. Επίσης, η πρωτοβουλία του Συμβουλίου της Ευρώπης 'Diversity Advantage Challenge' (βλ. http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/diversity/default_EN.asp), το ευρωπαϊκό ερευνητικό πρόγραμμα DIVERCITIES (βλ. <http://www.urbandiversitycities.eu/about/objectives/>), το δίκτυο των Δημιουργικών Πόλεων της UNESCO (Creative Cities Network, βλ. <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/creativity/creative-cities-network/>).

5 Ενότητα 3.2. 'The diverse, cohesive and attractive city'. Ο τίτλος της υποενότητας 3.2.2. 'Turning diversity into a dynamic asset' έχει ενδιαφέρον. Προφανώς, αν η ποικιλότητα – η εθνο-πολιτισμική διαφορετικότητα του πληθυσμού των πόλεων – πρέπει να μετατραπεί σε πλεονέκτημα ή ευκαιρία, αυτό σημαίνει ότι δεν είναι εξαρχής ούτε πλεονέκτημα ούτε ευκαιρία. Στο κείμενο της ενότητας αυτής γίνεται εξομοίωση της ποικιλότητας του πληθυσμού με φαινόμενα κοινωνικού διαχωρισμού, εθνο-πολιτισμικής σύγκρουσης και ανταγωνισμού στο χώρο. Η σύνδεση των φαινομένων αυτών και της διαφορετικότητας του πληθυσμού δεν αιτιολογείται στο κείμενο με κάποιο τρόπο παρά λαμβάνεται ως φυσική. Δηλαδή δίνεται η εντύπωση ότι αυτά τα φαινόμενα είναι φυσικά επακόλουθα της εθνο-πολιτισμικής διαφοροποίησης. Προφανώς, έτσι δικαιολογείται και ο τίτλος της ενότητας, που αναφέρεται στη μετατροπή της ποικιλότητας σε ευκαιρία, με τη θέσπιση κατάλληλων πολιτικών για την πόλη, υπονοώντας έτσι ότι αφ' εαυτού η ποικιλότητα δεν είναι ευκαιρία.

προαναφερθέντα έγγραφα, η ιδέα της ποικιλότητας ως αναπτυξιακής ευκαιρίας εκφράζει στην ουσία την πολυσυζητημένη θεωρία του Richard Florida (2002) για τη λεγόμενη «δημιουργική τάξη» (The Rise of the Creative Class).

Η θεωρία του Florida έφερε την ποικιλότητα στο επίκεντρο της συζήτησης για την ανάπτυξη των πόλεων. Λόγω της πολύ μεγάλης απήχησης που είχε σε διάφορα επιστημονικά πεδία – από τα αστικά οικονομικά ως την κοινωνιολογία της πόλης και την κοινωνική γεωγραφία –, αποτελεί τον δεύτερο σταθμό στην αρχαιολογία της ποικιλότητας που επιχειρείται εδώ. Οι έρευνες που ακολουθούν την πορεία που χάραξε η θεωρία του Florida είναι πάρα πολλές και προσπάθησαν, ως επί το πλείστον, να συσχετίσουν την αύξηση της εθνο-πολιτισμικής ποικιλότητας του πληθυσμού με την άνοδο ή την πτώση μιας σειράς κοινωνικό-οικονομικών και πολιτικών δεδομένων, όπως για παράδειγμα το επίπεδο ανάπτυξης, η παραγωγικότητα, η καινοτομία, η παροχή δημοσίων αγαθών, η κοινωνική συνοχή, η συλλογική εμπιστοσύνη, και πολλά άλλα (βλ. μεταξύ άλλων Nathan, 2011; Ottaviano and Peri, 2004; Bellini et al., 2008; Niebuhr, 2006; Damelang et al., 2007; Wedemeier, 2010; Alesina and Ferrara, 2002; Putnam, 2007; Easterly and Levine, 1997; Gerring et. al., 2015).

Η κεντρική ιδέα της θεωρίας του Florida (2002) συνίσταται στο ότι η οικονομική επιτυχία των πόλεων και η ανταγωνιστικότητά τους εξαρτώνται από τα 3T, δηλαδή το ταλέντο (talent), την ανοχή (tolerance) και την τεχνολογία (technology). Ο Florida ορίζει ως ανοχή την ανοικτότητα, την συμπερίληψη, και την διαφορετικότητα όλων των εθνικοτήτων, φυλών και τρόπων ζωής, ενώ ως ταλέντο ορίζεται ο πληθυσμός εκείνος που έχει άνω του βασικού τίτλου σπουδών. Ο Florida υποστηρίζει ότι οι ταλαντούχοι έλκονται σε μέρη τα οποία προσφέρουν εργασία σε ανεκτικά κοινωνικά περιβάλλοντα. Η ανοχή στη διαφορετικότητα και την πολιτισμική ποικιλότητα καθιστά τους ανθρώπους ελεύθερους να επιδείξουν την διαφορετικότητά τους, γεγονός που δημιουργεί, κατά τον Florida, τις συνθήκες για να ευδοκιμήσει το ταλέντο. Ο Florida δεν υποστηρίζει ότι η βιομηχανία της καινοτομίας υπερ-εκπροσωπείται από γκέι ανθρώπους, αλλά υπογραμμίζει ότι, αντιθέτως, καλλιτέχνες, μουσικοί, γκέι, και άλλα μέλη της «δημιουργικής τάξης» (creative class) προτιμούν μέρη που είναι ανοικτά και ανεκτικά στη διαφορετικότητα, και που παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλότητα στον πληθυσμό τους. Αυτού του τύπου τα «χαμηλά εμπόδια εισόδου», ευνοούν την προσέλκυση και τη συγκράτηση σε μια πόλη των ταλαντούχων και της δημιουργικής τάξης, οι οποίοι με τη σειρά τους ευνοούν την παραγωγή καινοτόμων ιδεών και την προαγωγή της καινοτομίας, ανοίγοντας δυνατότητες για την προσέλκυση νέων επενδύσεων. Θεωρεί, δηλαδή, ο Florida ότι η αύξηση των ορίων της ανοχής στη διαφορετικότητα θα οδηγήσει στην προσέλκυση εταιρειών και εργαζόμενων υψηλής εξειδίκευσης και τεχνολογίας στους τομείς αιχμής. Δηλαδή, θα έλξει την δημιουργική τάξη, προσελκύοντας, έτσι, επενδύσεις που θα ενισχύσουν την ανάπτυξη και θα προάγουν την οικονομική μεγέθυνση. Βάσει αυτής της

αλληλουχίας, η ποικιλότητα προάγει την ανάπτυξη των πόλεων, σύμφωνα με τον Richard Florida.

Η απήχηση που είχε αυτή η θεωρία στον κόσμο των φορέων τοπικής αυτοδιοίκησης και χάραξης πολιτικής ήταν πολύ μεγάλη. Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι στη δεκαετία που ακολούθησε η ποικιλότητα θεωρήθηκε πανάκεια για την αναγέννηση των οικονομιών των πόλεων, με πάρα πολλές τοπικές κυβερνήσεις να επιδιώκουν να εφαρμόσουν τη συνταγή «τοπική ανάπτυξη μέσω ποικιλότητας» (Glick Schiller, 2012; Peck, 2005: 747). Πρακτικά τι σήμαινε αυτό; Οι τοπικές αυτοδιοικήσεις στην Ευρώπη και τις Η.Π.Α. παρακινήθηκαν να αυξήσουν την εθνο-πολιτισμική διαφορετικότητα στις πόλεις τους (Glick Schiller, 2012; Fainstein, 2005), οι οποίες, αποκτώντας κάποιου είδους «κοσμοπολίτικη» ατμόσφαιρα, φιλοδοξούσαν να γίνουν ελκυστικές για την εγκατάσταση της δημιουργικής τάξης και την προσέλκυση ξένου κεφαλαίου. Τα αναπτυξιακά αποτελέσματα στις πόλεις που εφάρμοσαν τέτοια σενάρια ήταν μάλλον αμφίβολα. Εξάλλου, η ίδια η θεωρία του Florida δέχτηκε πολύ μεγάλη κριτική (βλ. Glaeser, 2005; Shearmur & Polèse, 2005; Peck, 2005). Το απτό και αδιαμφισβήτητο αποτέλεσμα, όμως, είναι ότι αυξήθηκε η ζήτηση για τη δημιουργία «εθνοτικών γειτονιών», όπως Chinatown, ενισχύοντας, θεωρητικά τουλάχιστον, την πολυπολιτισμικότητα των πόλεων. Αυξήθηκε επίσης η ζήτηση για εθνοτικά δρώμενα, όπως για παράδειγμα ο εορτασμός του Κινέζικου Νέου Έτους, εξωτικά καρναβάλια και φεστιβάλ έθνικ μουσικής. Με άλλα λόγια, αυξήθηκε η «κατανάλωση» θεάματος και μάλιστα έθνικ θεάματος στις πόλεις, αποτελώντας σήμερα ένα πολύ προσοδοφόρο τμήμα της τουριστικής βιομηχανίας και της βιομηχανίας του ελεύθερου χρόνου (Rath, 2005 και 2007). Επομένως, λόγω της άμεσης και έμμεσης επίδρασής της, η θεωρία της δημιουργικής τάξης του Florida μπορεί να θεωρηθεί ως σημαντικός σταθμός στην καθιέρωση του όρου «ποικιλότητα» στην έρευνα για την πόλη και τη μετανάστευση.

Το τρίτο στοιχείο που συνέβαλλε καθοριστικά στην καθιέρωση και στην διεύρυνση της συζήτησης περί ποικιλότητας είναι η έννοια της σούπερ-ποικιλότητας (Super-diversity) του Steven Vertovec (2007). Κατά τον εμπνευστή της, η ιδέα της σούπερ-ποικιλότητας είχε αρχικά ως σκοπό να θίξει το ζήτημα της μεταβαλλόμενης φύσης της παγκόσμιας μετανάστευσης⁶, τη «διαφοροποίηση της ποικιλότητας» όπως λέει ο ίδιος, κατά τη διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών (Vertovec 2014). Η «σούπερ-

6 Ο Simon (1987: 258-291) αναφέρεται αρκετά νωρίτερα στην ανάπτυξη μιας νέας πολυμορφικής μετανάστευσης από τον Τρίτο Κόσμο προς την Νότια Ευρώπη. Βλ. επίσης και King et. al. 1997). Ο Vertovec , βέβαια, αναφέρεται στα ποιοτικά χαρακτηριστικά της παγκόσμιας μετανάστευσης.

ποικιλότητα» αναφέρεται πιο συγκεκριμένα στον αυξανόμενο όγκο των πρόσφατων πληθυσμιακών ροών, οι οποίες δεν υπάγονται στο μοτίβο των μεγάλων μεταναστευτικών ρευμάτων των προηγούμενων δεκαετιών, κυρίως 1950-60 ως και 1980-90. Οι πρόσφατες ροές υποστηρίζεται ότι παρουσιάζουν σημαντικές μεταξύ τους ποιοτικές διαφορές αφενός ως προς την προέλευση και τον προορισμό, και αφετέρου ως προς τις συνθήκες διαβίωσης των μετακινούμενων στην πόλη ή την περιοχή εγκατάστασης (ζητήματα όπως απασχόληση, ατομικά και συλλογικά δικαιώματα, αποδοχή από την τοπική κοινωνία, κλπ.), (Vertovec, 2007). Κατά τον Vertovec, λοιπόν, η διαφοροποίηση της διαφορετικότητας είναι η αλλαγή που επήρθε στο πρότυπο της διεθνούς μετανάστευσης. Οι μαζικές ροές που είχαμε μέχρι τη δεκαετία του '80 μεταξύ των λεγόμενων μεταναστευτικών συστημάτων (πχ Τουρκίας – Γερμανίας, Μαγκρέμπ- Γαλλίας) αντικαθίστανται, στη μεταγενέστερη περίοδο, από μια πολυδιάσπαση ροών από «οπουδήποτε προς οπουδήποτε» στον κόσμο, δηλαδή από και προς χώρες που προηγουμένως δε μετείχαν στη διεθνή μετανάστευση ως χώρες αποδημίας ή/και υποδοχής. Σε αυτό το πλαίσιο, και με αυτό το σκεπτικό, γεννιέται ο όρος «σούπερ-ποικιλότητα» που επιδιώκει να περιγράψει αυτή τη νέα κατάσταση. Έκτοτε, βέβαια, η σούπερ-ποικιλότητα χρησιμοποιήθηκε από ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών πεδίων, που εκτείνονται από την κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία και τις πολιτικές επιστήμες ως τη διοίκηση επιχειρήσεων, τη λογοτεχνία, τη δημόσια υγεία, την πολεοδομία, κ.ο.κ. (Vertovec 2014). Η έννοια της σούπερ-ποικιλότητας αποτέλεσε αντικείμενο «ιδιαίτερης προσοχής» από τότε που ο Vertovec την εισήγαγε το 2005, ενώ το άρθρο του στο επιστημονικό περιοδικό *Ethnic and Racial Studies* (βλ. Vertovec 2007) είναι αυτό που συγκεντρώνει τις περισσότερες έτερο-αναφορές στην ιστορία του περιοδικού (Meissner και Vertovec 2015).

Είναι προφανές ότι «σούπερ- ποικιλότητα» και «ποικιλότητα» δεν είναι – και δεν προορίζεται να είναι – ένα και το αυτό. Παρόλα αυτά, δεδομένου ότι τόσο στα αγγλικά όσο και στα ελληνικά ο πρώτος όρος είναι παράγωγο του δεύτερου, προφανώς υπάρχει μια συσχέτιση μεταξύ της δημοτικότητας των δύο αυτών όρων που κατά βάση περιγράφουν τις διαφορετικές εκφράσεις του ίδιου φαινομένου. Επομένως, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η εκπληκτική δημοτικότητα του όρου «superdiversity», έτσι όπως περιγράφεται από τον Vertovec (ό.π.), είχε σημαντικό αντίκτυπο στη χρήση του όρου «diversity» και αντίστροφα. Εξάλλου, ο ίδιος ο Vertovec, από το 2007 που εισήγαγε για πρώτη φορά την έννοια της σούπερ-ποικιλότητας, ενίοτε χρησιμοποιεί τις δύο έννοιες – ποικιλότητα και σούπερ-ποικιλότητα – εναλλακτικά για να περιγράψει πολύ συγγενείς καταστάσεις. Αυτή η εναλλαγή είναι χαρακτηριστική στην έρευνα GLOBALDIVERCITIES, που αφορά τις εκφάνσεις της ποικιλότητας στους δημόσιους χώρους τριών παγκόσμιων πόλεων, του Γιοχάνεσμπουργκ, της Σιγκαπούρης και της Νέας Υόρκης (βλ. Vertovec, 2011: 8). Με αυτό το ερευνητικό πρόγραμμα ο Vertovec εισέρχεται πλέον και στο πεδίο της μελέτης των πόλεων, ενώ μέχρι πρότινος οι έρευνές του

υπάγονταν κατεξοχήν στην κοινωνιολογία της μετανάστευσης. Υπό το πρίσμα αυτό, η διάδοση της ιδέας της σούπερ-ποικιλότητας ήταν καθοριστική για την εντατικοποίηση της χρήσης του όρου «ποικιλότητα» στη ζεύξη των ερευνητικών πεδίων για την πόλη και τη μετανάστευση.

Συμπερασματικά, η δημοτικότητα του όρου «superdiversity» του S. Vertovec, της θεωρίας του R. Florida για την δημιουργική τάξη και την προσέλκυσή της στις πόλεις της διαφορετικότητας, σε συνδυασμό με την ενασχόληση πολλών προγραμματικών και άλλων εγγράφων της UNESCO και άλλων διεθνών οργανισμών, φορέων και οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συνέβαλλαν στην καθιέρωση της χρήσης του όρου «ποικιλότητα» και στην εκπληκτική διάχυση των συζητήσεων – ακαδημαϊκών και μη – γύρω από το «νέο φαινόμενο» των σύγχρονων πόλεων του δυτικού κυρίως κόσμου.

3. Μεταβολές στην παγκόσμια μετανάστευση, διαφοροποίηση της εθνο-πολιτισμικής «ποικιλότητας» των ευρωπαϊκών πόλεων μερικές επισημάνσεις

Όπως ήδη αναφέρθηκε στην εισαγωγική ενότητα του παρόντος, ο όγκος των ερευνητικών εργασιών που πραγματεύεται την εθνο-πολιτισμική ποικιλότητα των πόλεων σήμερα είναι μεγάλος και παρουσιάζει αυξητική τάση. Η ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας υποδεικνύει, αφενός, ότι θεωρείται αδιαμφισβήτητο πλέον γεγονός η *εξαιρετική αύξηση της ποικιλότητας των πόλεων* κατά την τελευταία εικοσαετία, και, αφετέρου, ότι αυτή η αυξητική εθνο-πολιτισμική διαφοροποίηση των πληθυσμών των ευρωπαϊκών πόλεων *οφείλεται στην αύξηση της εξωτερικής μετανάστευσης* (βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2011, Vertovec 2007, Tasan-Kok et.al. 2013, Συμβούλιο της Ευρώπης 2010). Η άποψη ότι η διεθνής μετανάστευση έχει αυξηθεί τα τελευταία πενήντα χρόνια, χάρη στην πρόοδο των τεχνολογιών στις επικοινωνίες και τις μεταφορές, αλλά και λόγω των διεργασιών που οφείλονται στην παγκοσμιοποίηση της οικονομίας μετά και την κατάρρευση των καθεστώτων των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης και της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (βλ. Arango 2000, Czaika and de Haas 2013: 4), είναι ευρέως διαδεδομένη. Οι παραπάνω παραδοχές αποτελούν κοινό τόπο αλλά ταυτόχρονα και σημείο εκκίνησης πολλών ερευνών σχετικών με την αστική ποικιλότητα.

Αξίζει να σημειωθεί, όμως, ότι, ενώ η διπλή παραδοχή της αύξησης της εθνο-πολιτισμικής διαφοροποίησης των πληθυσμών στις ευρωπαϊκές πόλεις ως αποτέλεσμα της αύξησης της διεθνούς μετανάστευσης κυριαρχεί ως άποψη στο πεδίο της επιστημονικής έρευνας για τις πόλεις, αμφισβητείται, τρόπο τινά, από ορισμένες πρόσφατες έρευνες σχετικές με την εξέλιξη των παγκόσμιων μεταναστευτικών ροών (βλ. ΟΟΣΑ 2014, Czaika και de Haas 2013). Ενώ, λοιπόν, μεγάλη μερίδα ερευνών για τις πόλεις θεωρεί την αύξηση της ποικιλότητας αποτέλεσμα της εντατικοποίησης της διεθνούς μετανάστευσης, πολλοί

επιστήμονες ειδικευμένοι στη μελέτη της μετανάστευσης αναρωτιούνται αν οι παγκόσμιες μεταναστευτικές ροές αυξάνονται όντως.

Ο ΟΟΣΑ (2014) επισημαίνει ότι στην πραγματικότητα οι παγκόσμιες μεταναστευτικές ροές προς τις χώρες του ΟΟΣΑ δεν ακολούθησαν μια σταθερή τάση τα τελευταία χρόνια, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολο να υποστηριχθεί ότι παρατηρείται μια αμιγώς αυξητική τάση των ροών. Συνολικά, οι διεθνείς μεταναστευτικές ροές προς τις χώρες του ΟΟΣΑ είναι κατά ένα τρίτο υψηλότερες το 2010 από ότι ήταν το 2000. Με μια πρώτη ματιά, μπορεί να υποστηριχθεί η ιδέα μιας σταθερής, εάν όχι επιταχυνόμενης, αύξησης της παγκόσμιας μετανάστευσης. Ωστόσο, η κατάσταση στην πραγματικότητα είναι λιγότερο ξεκάθαρη. Μετά από ισχυρή αύξηση των ροών στο γύρισμα του αιώνα και μια εκ νέου κορύφωσή τους το 2007, οι ροές υποχώρησαν έντονα, το 2008 και 2009, ως απάντηση στην παγκόσμια οικονομική κρίση, ενώ στη συνέχεια παρέμειναν σχετικά σταθερές μέχρι το 2012. Το 2012, οι συνολικές μόνιμες μεταναστευτικές ροές προς τον ΟΟΣΑ έφθασαν τα 4 εκατομμύρια άτομα, εκ των οποίων τα μισά κατευθύνονται προς τις Ευρωπαϊκές χώρες του ΟΟΣΑ. Η εξέλιξη ανά χώρα προορισμού περιπλέκει ακόμη περισσότερο την εικόνα. Εκτός από την Ιαπωνία και την Κορέα, όπου η μετανάστευση παραμένει σε σχετικά χαμηλά και σταθερά επίπεδα, οι ροές προς άλλες χώρες παρουσίασαν μεγάλες διακυμάνσεις κατά την πρώτη δεκαετία της χιλιετίας. Η Ισπανία επιδεικνύει τις μεγαλύτερες διακυμάνσεις, με τριπλασιασμό των εισροών μεταξύ 2000 και 2007, πριν μειωθούν, στη συνέχεια, στο ένα τρίτο του επιπέδου του 2007. Οι τάσεις που παρατηρήθηκαν το 2012 καταδεικνύουν σαφώς την ανταπόκριση στις οικονομικές συνθήκες. Το συνολικό επίπεδο της μόνιμης παγκόσμιας μετανάστευσης προς τις χώρες του ΟΟΣΑ παρέμεινε σχετικά σταθερό το 2012 σε σχέση με το 2011, πέφτοντας μόνο κατά 0,4% (15000 άτομα). Ωστόσο, αυτή η συνολική σταθερότητα κρύβει σε μεγάλο βαθμό αποκλίνοντα πρότυπα τόσο μεταξύ των χωρών προορισμού όσο και ανά είδος μετανάστευσης⁷. Η κατανομή των μεταναστευτικών ροών κατά λόγο αποδημίας

7 Η Γερμανία ξεχωρίζει μεταξύ των χωρών στις οποίες η μετανάστευση αυξήθηκε. Το 2012 έγινε η δεύτερη μεγαλύτερη χώρα υποδοχής του ΟΟΣΑ, μετά τις Ηνωμένες Πολιτείες, λαμβάνοντας περισσότερο από το 10% του συνόλου της μόνιμης μετανάστευσης στον ΟΟΣΑ. Το 2009, ήταν μόλις η όγδοη μεγαλύτερη. Αυτή η θεαματική αύξηση τροφοδοτήθηκε κυρίως από τις εισροές από χώρες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης και, σε μικρότερο βαθμό, της Νότιας Ευρώπης. Πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες βίωσαν επίσης σημαντικά υψηλότερες μεταναστευτικές ροές το 2012 σε σύγκριση με το 2011, με μερικές απ' αυτές, όπως η Γαλλία, η Σουηδία και η Φινλανδία, να φτάσουν ακόμη και σε ιστορικά υψηλά. Ωστόσο, σύμφωνα με τα διεθνή πρότυπα, οι εισροές σε αυτές τις χώρες (π.χ. Γαλλία, Φινλανδία) εξακολουθούσαν να αντιπροσωπεύουν πολύ μικρό ποσοστό των πληθυσμών τους (γύρω 0,4%). Μεταξύ 2007 και 2011, η Ευρωπαϊκή Ένωση ως σύνολο παρουσίασε μείωση των εισροών περίπου 4% ετησίως. Το 2012, αυτές οι ροές μειώθηκαν κατά 12%. Στις χώρες του ΟΟΣΑ που δημιουργήθηκαν από τη μετανάστευση και, στις οποίες η μετανάστευση εργαζομένων αντιπροσωπεύει υψηλό

παρουσιάζει, πράγματι, έντονες διακυμάνσεις. Η μετανάστευση για οικογενειακούς λόγους εξακολουθεί να είναι κύρια αιτία των μετακινήσεων, ενώ η μετανάστευση εργατικού δυναμικού σηματοδοτήθηκε από αξιοσημείωτη πτώση κατά 10%. Ωστόσο, αυτό δεν πρέπει να θεωρηθεί ως ένδειξη μιας γενικής τάσης, καθώς αντανακλά κυρίως τις πτώσεις σε δύο μόνο χώρες: την Ιταλία και την Ισπανία⁸. Αντιθέτως, η μετανάστευση εργατικού δυναμικού παρέμεινε αρκετά σταθερή σε χώρες όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Ολλανδία, η Νέα Ζηλανδία, το Βέλγιο και η Ιρλανδία, ενώ σημείωσε αύξηση κατά περίπου 20% στην Αυστρία και την Ιαπωνία, ξεκινώντας, όμως, από πολύ χαμηλά επίπεδα. Από την άλλη μεριά, η μετανάστευση εντός της ΕΕ αυξήθηκε κατά 12%, σηματοδοτώντας το δεύτερο έτος διψήφιας αυξήσεων. Ωστόσο, αυτό, σε μεγάλο βαθμό, αντανακλά αυξήσεις σε ελάχιστες χώρες υποδοχής, κυρίως τη Γερμανία.

Σε παρόμοια κατεύθυνση κινείται και μια πρόσφατη έρευνα του Διεθνούς Μεταναστευτικού Ινστιτούτου του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης (βλ. Czaika και de Haas, 2013). Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιώντας την διμερή βάση δεδομένων της Παγκόσμιας Τράπεζας για τη μετανάστευση (Global Bilateral Migration Database/ GBMD), οι Czaika και de Haas (2013) μελέτησαν τις αλλαγές στα πρότυπα της παγκόσμιας μετανάστευσης μεταξύ του 1960 και του 2000, και υποστηρίζουν ότι ενώ σε σχετικούς όρους η παγκόσμια μετανάστευση δεν έχει ενταθεί, έχουν συντελεστεί σημαίνουσες αλλαγές ως προς το πού κατευθύνεται. Αυτό συνδέεται με σημαντικές γεωπολιτικές και οικονομικές μεταβολές, όπως η άνοδος των νέων «μεταναστευτικών μαγνητών», αλλά και η άρση προηγούμενων περιορισμών στην αποδημία (πχ. στις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ). Η μετανάστευση έχει παγκοσμιοποιηθεί από τη σκοπιά της χώρας προορισμού, αλλά πολύ λιγότερο από τη σκοπιά της χώρας προέλευσης, με τους μετανάστες να προέρχονται από μια όλο και πιο διευρυμένη γκάμα μη ευρωπαϊκών χωρών (αποδημίας) και να συγκεντρώνονται σε μια όλο και πιο συρρικνωμένη δεξαμενή χωρών προορισμού⁹,

ποσοστό των ροών – δηλαδή στην Αυστραλία, τον Καναδά και τη Νέα Ζηλανδία – οι αλλαγές από το 2011 έως το 2012 ήταν πιο περιορισμένες. Οι Ηνωμένες Πολιτείες παραμένουν μακράν η σημαντικότερη χώρα υποδοχής του ΟΟΣΑ σε απόλυτες τιμές, αντιπροσωπεύοντας περισσότερο από το ένα τέταρτο του συνόλου των μόνιμων ροών προς τον ΟΟΣΑ. Ωστόσο, η μετανάστευση ως ποσοστό του πληθυσμού είναι χαμηλή (0,3%), ενώ το 2012, οι μεταναστευτικές ροές σημείωσαν ελαφρά μείωση της τάξης του 3% (ή 30000 άτομα).

⁸ Η μετανάστευση της εργασίας στην Ιταλία επέστρεψε στα πριν από το 2007 επίπεδα, λίγο κάτω από τις 60000 άτομα. Στην Ισπανία, μειώθηκε κατά 17%, αλλά παρέμεινε σε σχετικά υψηλό επίπεδο (112000 άτομα).

⁹ Για παράδειγμα, σε σύνολο χωρών/επικρατειών $N = 226$ που έχει διατηρηθεί σταθερό στο χρόνο, οι χώρες «καθαρής» αποδημίας (Net emigration) ήταν 124 το 1960, το 1970 ήταν 129, το 1980 αυξήθηκαν σε 140, το 1990 έγιναν 141, ενώ το 2000 έφτασαν τις 148 χώρες. Για τα ίδια έτη, οι χώρες «καθαρής» υποδοχής μεταναστών (Net

(Czaika και de Haas, 2013: 9). Οι δύο ερευνητές υποστηρίζουν ότι ο παγκόσμιος χάρτης της μετανάστευσης έχει καταστεί πιο ασύμμετρος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υπάρχει αύξηση του όγκου, της ποικιλομορφίας ή του γεωγραφικού εύρους της παγκόσμιας μετανάστευσης. Οι μεταναστεύσεις των προηγούμενων δεκαετιών παρουσίαζαν μια πιο «τακτοποιημένη» διάρθρωση και χαρακτηρίζονταν από πιο σαφείς διαχωρισμούς μεταξύ χωρών υποδοχής και χωρών αποδημίας. Αυτή η εικόνα συνδέεται επίσης με την ιδέα ότι η μετανάστευση συχνά συγκεντρώνονταν σε ολιγάριθμους διμερείς διαδρόμους που πολλές φορές ήταν η συνέχεια αποικιακών και άλλων ιστορικών δεσμών (για παράδειγμα οι χώρες της Βόρειας Αφρικής και κυρίως η Αλγερία με κατεξοχήν προορισμό τη Γαλλία, οι χώρες της Βρετανικής Κοινοπολιτείας με το Ηνωμένο Βασίλειο, πρώην Αφρικανικές αποικίες της Ολλανδίας με την Ολλανδία, η Τουρκία με τη Γερμανία, κλπ.). Οι Czaika και de Haas παρατηρούν ότι, τις τελευταίες δεκαετίες, οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί σε νέες χώρες προορισμού της Ευρώπης παρουσιάζουν μεγαλύτερη διαφοροποίηση και ποικιλομορφία σε σχέση με το παρελθόν. Επισημαίνουν, όμως, ότι αυτό δεν συμβαίνει απαραίτητως και αλλού στον κόσμο, όπως για παράδειγμα στην αμερικάνικη ήπειρο και τις χώρες του Ειρηνικού Ωκεανού, όπου οι πληθυσμοί των μεταναστών είναι πλέον λιγότερο ευρωπαϊκοί, αλλά όχι κατ' ανάγκη περισσότερο διαφοροποιημένοι όσον αφορά την χώρα προέλευσης. Με βάση αυτά τους τα συμπεράσματα, οι δύο ερευνητές υπογραμμίζουν ότι η θεώρηση περί αύξησης της παγκόσμιας μετανάστευσης και της αύξησης της ποικιλομορφίας της είναι μια καθόλα *ευρωκεντρική* θεώρηση (Czaika και de Haas, 2013: 4-9).

Στα τέλη του 20ου αιώνα, η φθίνουσα Ευρωπαϊκή μετανάστευση προς άλλες ηπείρους έφερε σημαντικές αλλαγές στην παγκόσμια κατευθυντικότητα της μετανάστευσης. Οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης εισήρθαν μαζικά στο τελευταίο στάδιο

immigration) πέφτουν αντιστοίχως από 102 το 1960, σε 97, 86, 85, και 78 το 2000. Πολλές χώρες διασπάστηκαν/συστάθηκαν κατά τη διάρκεια αυτής της χρονικής περιόδου (Γερμανία, Σοβιετική Ένωση, Γιουγκοσλαβία κ.λπ.). Με βάση απογραφικά δεδομένα, η GBMD υπολογίζει εκ νέου για προηγούμενες περιόδους τα αντίστοιχα αποθέματα μεταναστών στις χώρες που προηγουμένως ήταν ενοποιημένες ή ανεξάρτητες. Κατά μέσο όρο (σταθμισμένο σε επίπεδο χώρας), οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί (αποδημία) εμφανίζουν μεγάλη διασπορά, δηλαδή αφορούν περισσότερες χώρες, πράγμα το οποίο – εκ πρώτης όψεως – φαίνεται σύμφωνο με την υπόθεση της παγκοσμιοποίησης της μετανάστευσης. Ενώ από τη μεμονωμένη οπτική της χώρας καταγωγής, οι απόδημοι μετανάστες κατευθύνθηκαν σε μια όλο και πιο ευρεία σειρά προορισμών, σε παγκόσμιο επίπεδο, οι χώρες προορισμού επικαλύπτονται όλο και περισσότερο, και αυτό σημαίνει ότι αντιπροσωπεύουν μια συρρικνούμενη δεξαμενή κύριων χωρών υποδοχής της μετανάστευσης προς τις οποίες επικεντρώνεται όλο και περισσότερο η παγκόσμια μετανάστευση (Czaika & de Haas, ό. π.).

της μεταναστευτικής τους μετάβασης¹⁰ (de Haas 2010; Skeldon 2012), με τη μετατροπή τους από χώρες μεγάλης αποδημίας μεταναστών και εποίκων (Ηνωμένο Βασίλειο, Ιρλανδία, Ιταλία, Ισπανία, Ελλάδα, κλπ.) σε χώρες κατεξοχήν υποδοχής. Αυτό συνδέεται με μια ευρύτερη, παγκόσμια αντιστροφή των μεταναστευτικών προτύπων. Ενώ για αιώνες οι Ευρωπαίοι είχαν κινηθεί εκτός της ηπείρου, κατακτώντας, αποικίζοντας, καταλαμβάνοντας – έφευγαν και εγκαθίσταντο σε εδάφη αλλού στον κόσμο –, αυτό το μοτίβο αντιστράφηκε στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα. Κάτω από την επίδραση της αποαποικιοποίησης, των δημογραφικών αλλαγών, της ταχείας οικονομικής ανάπτυξης και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης – με τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) ως ελεύθερης ζώνης εμπορίου και μετανάστευσης –, η διευρυνόμενη Ένωση έχει αναδειχθεί σε πόλο έλξης της παγκόσμιας μετανάστευσης (Czaika και de Haas, ό.π., βλ. επίσης και Βεντούρα, 2006), ενώ ταυτόχρονα απορροφά το μεγαλύτερο μέρος της ευρωπαϊκής αποδημίας από χώρες κυρίως της Ανατολικής και της Νότιας Ευρώπης (βλ. ΟΟΣΑ, ό.π.).

Αυτή η αλλαγή δεν είναι χωρίς συνέπειες για την εθνο-πολιτισμική ποικιλότητα, καθώς έχει οδηγήσει σε αύξηση της παρουσίας μεταναστών στην Ευρώπη που είναι φαινοτυπικά και πολιτισμικά διαφορετικοί. Με άλλα λόγια, οι σημερινοί απόδημοι, που προορίζονται μαζικά και προς την Ευρώπη, προέρχονται ολοένα και περισσότερο από χώρες μη ευρωπαϊκές, και επομένως συχνά παρουσιάζουν διαφορετικά φαινοτυπικά χαρακτηριστικά από τους μετανάστες των προηγούμενων περιόδων (Czaika και de Haas, 2013: 4, 27-29). Έτσι, συμβάλλουν στην εντύπωση της αύξησης της ποικιλότητας, ενώ στην πραγματικότητα κάτι τέτοιο δε φαίνεται να συμβαίνει, όπως επισημαίνουν οι ερευνητές του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης.

Από μεθοδολογική άποψη, οι περισσότερες έρευνες που ασχολούνται με την εθνο-πολιτισμική ποικιλότητα επικεντρώνονται χρονικά στα τελευταία είκοσι έως τριάντα χρόνια, δηλαδή οι συγκρίσεις του σήμερα γίνονται συνήθως με τη δεκαετία του 1990 ή/και τις αρχές της δεκαετίας του 2000 (βλ. μεταξύ άλλων Jivraj, 2012; Lee, 2011; Tapan-Kok et. al., 2013; Vertovec 2007, 2011 και 2014). Η θεώρηση αυτή συμπίπτει χρονικά με την κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων στην πρώην Σοβιετική Ένωση και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, γεγονός που σημαδεύει την ευρωπαϊκή ιστορία, στο βαθμό που η κατάρρευση των καθεστώτων απελευθέρωσε τις μεταναστεύσεις από χώρες

10 Με βάση τη θεωρία της μεταναστευτικής μετάβασης (βλ. de Haas 2010, Skeldon 2012), μετά από παρατεταμένη περίοδο ανάπτυξης και μεγέθυνσης, η αποδημία τείνει να μειώνεται όσο αυξάνεται η εισροή μεταναστών, εξηγώντας πώς οι χώρες αποδημίας μετατρέπονται σε χώρες «καθαρής» εισδοχής μεταναστών κατά τη διάρκεια αυτού που αποκαλείται «τελευταίο στάδιο» της μεταναστευτικής τους μετάβασης. .

στις οποίες υπήρχε για δεκαετίες περιορισμός στη μετακίνηση εκτός (αλλά συχνά και εντός) συνόρων. Όπως είδαμε παραπάνω, ο μεγαλύτερος όγκος αυτών των μεταναστεύσεων απορροφήθηκε εντός της ηπείρου, και κυρίως από τη Γερμανία.

Είναι προφανές ότι μια θεώρηση μακράς διάρκειας των πληθυσμών των ευρωπαϊκών πόλεων και της εξέλιξης αυτών θα εισήγαγε νέες παραμέτρους στην έρευνα για την ποικιλότητα, καθώς, για παράδειγμα, θα έφερνε στο προσκήνιο τις διαδικασίες σύστασης «εθνικού» πληθυσμού κατά τη διάρκεια της συγκρότησης των εθνικών κρατών, από τα τέλη του 18^{ου} έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Αυτές οι διαδικασίες, οι οποίες αφορούσαν ως επί το πλείστον την ομογενοποίηση του πληθυσμού (είτε του «εθνικού πληθυσμού» είτε των επιμέρους αστικών), ήταν συνυφασμένες με την εξάλειψη των πολιτισμικών, θρησκευτικών και γλωσσικών διαφορών, με περισσότερο ή λιγότερο βίαιο τρόπο (εθνοκαθάρσεις, περιορισμοί στη δημόσια χρήση των διαλέκτων, σχολική εκπαίδευση στην επίσημη γλώσσα του κράτους, κ.λπ.). Η ίδια η έννοια του «πληθυσμού» και της διαχείρισής του είναι πρόσφατη (Foucault, 2007: 352) και συνυφασμένη με την έννοια του εθνικού κράτους, το οποίο είναι- με τη σειρά του – ένα από τα συστήματα κοινωνικό-πολιτικής οργάνωσης του κόσμου, και είναι *προϊόν της ευρωπαϊκής ιστορίας*. Το εθνικό κράτος δεν υπήρχε ανέκαθεν ως κοινωνικό-πολιτικό και οικονομικό σύστημα οργάνωσης, αλλά προέκυψε σε συγκεκριμένες κοινωνικό- ιστορικές συνθήκες. Η αυτονόητη παραδοχή ότι ο διαμελισμός του κόσμου σε εθνικά κράτη είναι μια φυσική διαίρεση του κόσμου (και όχι προϊόν της δυτικής μοντερνικότητας) έχει περιγραφεί ως *μεθοδολογικός εθνικισμός* στις κοινωνικές επιστήμες (Wimmer και Glick Schiller, 2002, Billig 1995). Ο μεθοδολογικός εθνικισμός συνίσταται στην εξίσωση της κοινωνίας με το έθνος-κράτος, δηλαδή στο ότι το τρίπτυχο έθνος-κράτος-κοινωνία είναι ένα και το αυτό (ό.π.). Με αυτή την έννοια, το γεγονός ότι το πλαίσιο για τη μελέτη της πολυπολιτισμικότητας των πόλεων θεωρείται με φυσικότητα το εθνικό πλαίσιο – χωρίς περαιτέρω αναφορές στην ιστορία του πληθυσμού των πόλεων που ενδεχομένως προϋπήρχαν της σύστασης των αντίστοιχων εθνικών κρατών και ανήκαν σε ευρύτερους γεωπολιτικούς σχηματισμούς όπως οι αυτοκρατορίες – θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «μεθοδολογικός εθνικισμός». Ακολούθως, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι βραχυπρόθεσμες θεωρήσεις που έχουν επικρατήσει στη μελέτη της εθνο-πολιτισμικής ποικιλότητας του πληθυσμού των πόλεων σήμερα «παραμορφώνουν» την εικόνα της εξέλιξης της ποικιλότητας, η οποία, για κάποιες πόλεις, είναι μικρότερη σήμερα από ότι, για παράδειγμα, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Ανεξάρτητα, πάντως, από τη θεώρηση βραχέας, μέσης ή μακράς διάρκειας της ποικιλότητας των πληθυσμών, τα εμπειρικά αποτελέσματα που προάγουν την ιδέα περί αύξησης της εθνο-πολιτισμικής ετερογένειας βασίζονται συνήθως σε επιλεκτικά παραδείγματα που έχουν ενδεικτικό χαρακτήρα (Wimmer 2013 και 2015), και τις περισσότερες φορές αφορούν πόλεις εξ' ορισμού πολυπολιτισμικές δεδομένης της έλξης

που ασκούν στους μεταναστευτικούς πληθυσμούς, όπως το Λονδίνο, η Νέα Υόρκη, το Άμστερνταμ, το Τορόντο, το Μόντρεαλ, το Γιοχάνεσμπουργκ και η Σιγκαπούρη (βλ. για παράδειγμα Germain, 2013, Vertovec, 2007 και 2011, Fincher et al., 2014). Από την άλλη, οι περισσότεροι λεπτομερείς εμπειρικές έρευνες τείνουν να κατατέμνονται σε περιφερειακές και τομεακές λογικές, για παράδειγμα όσον αφορά τις αγγλικές πόλεις (Lee 2011) ή τις επιπτώσεις στην οικονομία των πόλεων (Alesina και Ferrara 2002). Η κατάτμηση αυτή της εμπειρικής έρευνας καθιστά μάλλον προβληματική την εξαγωγή γενικεύσιμων αποτελεσμάτων σχετικά με τη μεταβολή της ετερογένειας των αστικών πληθυσμών ως προς το εθνο-πολιτισμικό τους υπόβαθρο. Ταυτόχρονα, μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας για τη μετανάστευση στις πόλεις και την ετερογένεια του πληθυσμού τους βασίζεται στη μελέτη περιπτώσεων που δεν συνδέονται εμφανώς με συγκεκριμένες θεωρητικές εκτιμήσεις, αλλά εστιάζουν στην ύπαρξη, την αποτελεσματικότητα και τη δυνατότητα μεταφοράς συγκεκριμένων πολιτικών και πρακτικών (UNESCO 2016: 27).

Από τα παραπάνω εξάγεται το συμπέρασμα ότι χρειάζεται πιο συστηματική μελέτη των φαινομένων της μετανάστευσης στις πόλεις και κατ' επέκταση των μεταβολών που υφίστανται οι πληθυσμοί των πόλεων, προκειμένου να διερευνηθεί ικανοποιητικά η διαφοροποίηση των χαρακτηριστικών που προσδιορίζουν τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς, σε σύγκριση με προηγούμενες ιστορικές περιόδους. Η θεώρηση μακράς διάρκειας της εθνο-πολιτισμικής ποικιλότητας παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι θα απαντούσε στα μεθοδολογικά ζητήματα που τέθηκαν συνοπτικά σε αυτήν την ενότητα, και θα συνέβαλλε στην εμβάθυνση της μελέτης τόσο των μεταναστευτικών φαινομένων όσο και της ανάπτυξης των πόλεων. Αξίζει να σημειωθεί ωστόσο ότι οι συγκριτικές έρευνες προς αυτή την κατεύθυνση είναι ιδιαίτερος περίπλοκος δεδομένου ότι τόσο τα ερευνητικά δεδομένα όσο και τα ερευνητικά αποτελέσματα αντίστοιχων ερευνών είναι γεωγραφικά διασκορπισμένα, καθώς προέρχονται συνήθως από ιστορικά αρχεία, μητρώα πληθυσμού και ληξιαρχεία μεμονωμένων πόλεων. Αναλυτικές μεταβλητές για τον πληθυσμό και την εδαφική αλλαγή είναι ασφαλώς διαθέσιμες από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως σήμερα, όπως για παράδειγμα η βάση δεδομένων Cross-National Time-Series, καθώς και η βάση International Historical Statistics¹¹. Ποτέ όμως αυτή η πληροφορία δεν συγκεντρώνεται κατά αστική περιοχή. Αυτό ισχύει και για τις βάσεις δεδομένων μεγάλων διεθνών οργανισμών, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα και τα Ηνωμένα Έθνη: εξ' ορισμού δεν

11 Βλ. αντιστοίχως στο <http://www.eui.eu/Research/Library/ResearchGuides/Economics/Statistics/DataPortal/CNTS.aspx> και στο <http://www.eui.eu/Research/Library/ResearchGuides/Economics/Statistics/DataPortal/IHS.aspx>

υπάρχουν διαθέσιμα δεδομένα σε επίπεδο πόλης, ενώ όταν αυτό συμβαίνει τα δεδομένα είναι πολύ πρόσφατα¹².

Τα ζητήματα που αναδείχθηκαν στην παρούσα ενότητα σχετικά με την εθνο-πολιτισμική ετερογένεια των αστικών πληθυσμών υπογραμμίζουν την ανάγκη για πιο συστηματική μελέτη των μεταναστευτικών πληθυσμών στις πόλεις, προκειμένου να εντοπιστούν αφενός οι λόγοι για τους οποίους η εθνο-πολιτισμική ποικιλότητα σήμερα γίνεται (περισσότερο) αντιληπτή, και, αφετέρου, να γίνει κατανοητό τι είναι αυτό που αλλάζει στο ιστορικό-πολιτικό συγκείμενο, καθιστώντας την εθνο-πολιτισμική ποικιλότητα των αστικών πληθυσμών κεντρικό ζητούμενο στη μελέτη των κοινωνικών δυναμικών των σύγχρονων πόλεων, αλλά – όλο και πιο συχνά – και προτιμώμενο πρίσμα για τη θεώρηση αυτών των δυναμικών.

Σε αυτό το πλαίσιο, γεννιέται ταυτόχρονα το ερώτημα κατά πόσο διευκολύνεται η μελέτη των κοινωνικών δυναμικών των σημερινών πόλεων όταν αναλύονται υπό το πρίσμα της εθνο-πολιτισμικής ποικιλότητας. Η «δημιουργία προβλήματος», αλλά και η καθαυτό χρήση της έννοιας της «ποικιλότητας», έχει τελικά κάποια χρησιμότητα ως *αναλυτικό εργαλείο* στην έρευνα; Αναρωτιόμαστε, δηλαδή, μήπως τελικά ο νεοεισαχθείς όρος χρησιμοποιείται ως κανονιστική κατηγορία και «σλόγκαν» που επιβάλλεται εκ των προτέρων για κάποιες – αν όχι για τις περισσότερες – ευρωπαϊκές πόλεις.

Σε μια πρώτη προσέγγιση, αξίζει να σημειωθεί πάντως ότι η εστίαση στην εθνο-πολιτισμική διαφοροποίηση των πληθυσμών φαίνεται να αφήνει στο σκοτάδι τις αυξανόμενες κοινωνικές ανισότητες – βλέπε διαφοροποιήσεις – του πληθυσμού, ανεξάρτητα από το εθνο-πολιτισμικό του υπόβαθρο (Benn Michaels, 2007, Syrett και Sepulveda 2010, Briata 2016: 32, Kokkali, 2016 και 2012). Όπως επισημαίνει ο Walter Benn Michaels (2007), οι πρόσφατες τοποθετήσεις υπέρ της ποικιλότητας επαναπροσδιόρισαν την εναντίωση στις διακρίσεις ως *αναγνώριση της αξίας της διαφορετικότητας* και όχι ως εξάλειψη των διαφορών-ανισοτήτων¹³. Τούτο σημαίνει ότι οι

12 Βλ. για παράδειγμα τη βάση δεδομένων της Παγκόσμιας Τράπεζας στο <http://datacatalog.worldbank.org/> και στο <http://data.worldbank.org/data-catalog/global-bilateral-migration-database>; Τη βάση των Ηνωμένων Εθνών στο <http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dyb2.htm> και στο <http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/empirical2/index.shtml>; της EUROSTAT στο <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>; καθώς και Ευρωπαϊκή Περιφερειακή Βάση Δεδομένων (European Regional Database) στο <http://www.eui.eu/Research/Library/ResearchGuides/Economics/Statistics/DataPortal/ERD.aspx>

13 Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, οι Αμερικανοί αρέσκονται να σκέφτονται ότι «οι διαφορές που τους διαιρούν δεν είναι οι διαφορές μεταξύ εχόντων και μη εχόντων, αλλά διαφορές μεταξύ μαύρων και λευκών ή Λατίνων ή σπιδήποτε. [...] Οι Αμερικανοί είναι απρόθυμοι να αναγνωριστούν ως μέλη της κατώτερης τάξης και

εθνο-πολιτισμικές διαφορές, οι οποίες πρόσφατα προσέλκυσαν την προσοχή τόσο των επιστημόνων όσο και των πολιτικών μπορούν να υποκρύπτουν συστηματικά την κοινωνικο-οικονομική διαφοροποίηση, δηλαδή την ύπαρξη ταξικών διαφορών και, κυρίως, των προσηκόντων ανισοτήτων. Η έννοια της ποικιλότητας των αστικών πληθυσμών, που νοείται στη σχετική βιβλιογραφία κυρίως ως εθνο-πολιτισμική ποικιλότητα, εστιάζει στους εθνοτικά και εθνο-πολιτισμικά διαφορετικούς ανθρώπους, αποσιωπώντας τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις που τους διαχωρίζουν, και οι οποίες διατέμνουν τις κατηγοριοποιήσεις βάσει της γλώσσας, της υπηκοότητας, του θρησκευάτος, της εθνοτικής ομάδας, κ.ο.κ. Οι πολιτικές προώθησης της ποικιλότητας στις πόλεις, όπως για παράδειγμα η ανάπτυξη των εθνοτικών γειτονιών, έχουν δεχτεί έντονη κριτική ακριβώς λόγω του ότι τείνουν να προωθούν μια πολύ επιλεκτική ιδέα της ποικιλότητας, κυρίως από την άποψη της εθν(ο)τικότητας, της σεξουαλικής ταυτότητας και του τρόπου ζωής, συμπεριλαμβάνοντας κάποιες πολύ συγκεκριμένες ομάδες πληθυσμού, όπως τις ελίτ των εθνοτικών μειονοτήτων, τη λεγόμενη «δημιουργική τάξη» του R. Florida, και γενικότερα τους εργαζόμενους υψηλής εξειδίκευσης και υψηλών εισοδημάτων. Ταυτόχρονα, εξαιρούν άλλες ομάδες πληθυσμού, όπως πολύ μειονεκτούσες ομάδες εντός των εθνοτικών μειονοτήτων, άτομα με χαμηλό εισόδημα, ηλικιωμένους, γυναίκες (Syrett και Sepulveda 2010, Kokkali 2012, Briata 2016: 32).

4. Νέο λεξιλόγιο, νέα ζητήματα;

Από την εποχή της Σχολής του Σικάγου, στα τέλη του 19ου αιώνα, η διαφορετικότητα και η ποικιλομορφία των αστικών πληθυσμών όσον αφορά το εθνο-πολιτισμικό τους υπόβαθρο απασχόλησε την κοινωνιολογία και βρέθηκε στο επίκεντρο του επιστημονικού κλάδου που αργότερα θα ονομάζονταν κοινωνιολογία της πόλης.

Με αυτήν την υπενθύμιση, το παρόν άρθρο αποπειράθηκε καταρχήν να διερευνήσει πώς εδραιώθηκε η εκτενής χρήση του νέου όρου την τελευταία δεκαετία. Επιχείρησε να στοιχειοθετήσει σε πολύ αδρές γραμμές την αρχαιολογία της χρήσης του όρου «ποικιλότητα», στη διασταύρωση των πεδίων έρευνας για την πόλη (urban studies) και τη μετανάστευση (migration studies). Αν εκλάβουμε ως αρχή του νήματος την ψήφιση της Οικουμενικής Διακήρυξης της UNESCO για την Πολιτισμική Ποικιλότητα (Νοέμβριος 2001), φαίνεται πώς οι τρομοκρατικές επιθέσεις του Σεπτεμβρίου 2001 στη Νέα Υόρκη

ακόμη πιο απρόθυμοι να αναγνωρίσουν ότι ανήκουν στην ανώτερη τάξη». Υποστηρίζει, ότι «[η] τάξη που μας αρέσει είναι η μεσαία τάξη» (Benn Michaels, ό. π.).

αποτελέσαν κομβικό σημείο για την καθιέρωση του όρου, την έναρξη – και έκτοτε τη διεύρυνση – της συζήτησης περί ποικιλότητας. Στη διεύρυνση αυτής της συζήτησης συνέβαλλαν καθοριστικά, αφενός, η πληθώρα διεθνών οργανισμών, φορέων και οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης που κινήθηκαν στην κατεύθυνση που υπέδειξε η παραπάνω διακήρυξη της UNESCO, και, αφετέρου, οι θεωρίες των Richard Florida και Steven Vertovec για την δημιουργική τάξη (και την προσέλευσή της στις πόλεις της διαφορετικότητας), και για την «σουπερ-ποικιλότητα» αντίστοιχα.

Οι προσεγγίσεις των Florida και Vertovec, που παρουσιάστηκαν συνοπτικά στο παρόν, τοποθέτησαν την εθνο-πολιτισμική ποικιλότητα των αστικών πληθυσμών – άμεσα ή έμμεσα – στο επίκεντρο της έρευνας για την πόλη και τη μετανάστευση. Ο μεν πρώτος συνέδεσε την ποικιλότητα με τη μεγέθυνση των πόλεων καταρχήν στην Αμερική και στη συνέχεια και αλλού, ο δε δεύτερος υπογράμμισε τις διαφοροποιήσεις που υφίστανται οι μεταναστευτικές ροές σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν, μιλώντας για τη «διαφοροποίηση της διαφορετικότητας-ποικιλότητας» της προερχόμενης από τη μετανάστευση. Ασχέτως με τις επικρίσεις που ενίοτε υπέστησαν οι προσεγγίσεις αυτές, είναι βέβαιο ότι επηρέασαν την έρευνα (και στην περίπτωση του Florida και τις πολιτικές) για την πόλη, δημιουργώντας πρόσφορο έδαφος για νέες συναφείς έρευνες από άλλους επιστήμονες. Σε κάθε περίπτωση, ο όγκος των ερευνητικών εργασιών που πραγματεύεται την εθνο-πολιτισμική ποικιλότητα των πόλεων σήμερα είναι μεγάλος και παρουσιάζει αυξητική τάση.

Σε αυτό το πλαίσιο, το παρόν άρθρο αποπειράθηκε να διερευνήσει τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες δύναται να ισχύει η διπλή παραδοχή της αύξησης της εθνο-πολιτισμικής διαφοροποίησης των πληθυσμών στις ευρωπαϊκές πόλεις ως αποτέλεσμα της αύξησης της διεθνούς μετανάστευσης, η οποία κυριαρχεί ως άποψη στο πεδίο της επιστημονικής έρευνας για τις πόλεις. Ωστόσο, όπως επισημάναμε στις προηγούμενες ενότητες, πρόσφατες έρευνες σχετικές με την εξέλιξη των παγκόσμιων μεταναστευτικών ροών αναδεικνύουν την δυσκολία μιας μερίδας επιστημόνων να αποδεχτούν μια τέτοια γενίκευση στο σύνολό της. Αντιθέτως, αυτό που φαίνεται να υπερισχύει ως υπόθεση είναι ότι οι κάτοικοι των Ευρωπαϊκών πόλεων σήμερα είναι περισσότερο «διαφορετικοί» *φαινοτυπικά* και *πολιτισμικά*, δηλαδή ότι η διαφορετικότητά τους είναι πιο *εμφανής* και πιο *αναγνωρίσιμη* σε σχέση με το παρελθόν. Αυτή η υπόθεση είναι απολύτως συμβατή με τη θεώρηση περί αλλαγής της *κατευθυντικότητας* της παγκόσμιας μετανάστευσης, η οποία αφορά κατά κύριο λόγο το γεγονός ότι η Ευρώπη, από πόλος αποδημίας εποίκων και μεταναστών, έχει μετατραπεί σε πόλος υποδοχής μεταναστευτικών πληθυσμών, αποτελώντας πλέον έναν από τους σημαντικότερους «μεταναστευτικούς μαγνήτες» (λόγω και της ελεύθερης μετακίνησης μεταξύ των χωρών της ΕΕ). Από την άλλη, οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί που εισέρχονται στην Ευρώπη είναι όλο και περισσότερο *μη* ευρωπαϊκοί, και άρα περισσότερο «διαφορετικοί», με εξαίρεση, βέβαια, τους

ευρωπαϊκούς πληθυσμούς που μετακινούνται εντός της ηπείρου και οι οποίοι αποτελούν πλέον το σημαντικότερο τμήμα της ευρωπαϊκής αποδημίας (που άλλοτε στρέφονταν προς άλλες ηπείρους). Εξάλλου, πρόσφατες έρευνες του ΟΟΣΑ και άλλων οργανισμών δείχνουν ότι δεν υφίσταται αύξηση του όγκου των μεταναστεύσεων ή, όπως συχνά υποστηρίζεται, γενίκευση της παγκόσμιας μετανάστευσης και εντατικοποίηση των ροών. Αντ' αυτού, φαίνεται πως έχουν διαφοροποιηθεί οι χώρες προέλευσης μεταναστών που καταλήγουν στην Ευρώπη, οι οποίες είναι όλο και περισσότερες αριθμητικά – διευρύνεται, δηλαδή, η γκάμα των χωρών αποδημίας –, και προέρχονται όλο και περισσότερο εκτός της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις θέτουν υπό συζήτηση το αν και κατά πόσο αυξάνεται η εθνο-πολιτισμική ποικιλότητα των ευρωπαϊκών πόλεων, και μάλιστα θεωρώντας ότι αυτό συμβαίνει επειδή αυξάνεται η παγκόσμια μετανάστευση. Αν δεχτούμε την άποψη περί αλλαγής της κατευθυντικότητας της παγκόσμιας μετανάστευσης, είναι μάλλον εμφανής η διαφοροποίηση των χαρακτηριστικών – φαινοτυπικών καταρχήν – που προσδιορίζουν τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς της Ευρώπης σήμερα, σε σύγκριση με προηγούμενες ιστορικές περιόδους. Στη βάση αυτών των επισημάνσεων, στο παρόν εστίασαμε στην ανάγκη για περαιτέρω μελέτη των μεταναστευτικών πληθυσμών στις πόλεις, προκειμένου να εντοπιστούν οι λόγοι για τους οποίους η εθνο-πολιτισμική ποικιλότητα των αστικών πληθυσμών σήμερα γίνεται κεντρικό ζητούμενο στη μελέτη των κοινωνικών δυναμικών των σύγχρονων πόλεων.

Εύλογα, το ερώτημα που τίθεται τελικά είναι αν και κατά πόσο η μελέτη της εθνο-πολιτισμικής ποικιλότητας των αστικών πληθυσμών εξυπηρετεί ως κεντρικό πρίσμα της θεώρησης των κοινωνικών δυναμικών των σημερινών πόλεων. Το ίδιο ερώτημα τίθεται και για τη χρησιμότητα της ίδιας της έννοιας «ποικιλότητα» ως *αναλυτικό εργαλείο* στην τρέχουσα συζήτηση για τις πόλεις– έννοια η οποία, σημειωτέον, παλινδρομεί ανάμεσα σε ένα γενικότερο ορισμό που αφορά οποιαδήποτε κοινωνική διαφοροποίηση και σε έναν ειδικότερο που αναφέρεται συγκεκριμένα στην εθνο-πολιτισμική διαφοροποίηση του πληθυσμού. Η παλινδρόμηση αυτή εντείνει την αμφισημία μιας ήδη ασαφούς και «ολισθηρής» έννοιας, όπως η ποικιλότητα, ενώ η αποσιώπηση των κοινωνικών διαφορών ως ανισοτήτων φαίνεται να εξυπηρετείται από αυτήν την ασάφεια. Ειδικά όσον αφορά τον αστικό σχεδιασμό και τις πολιτικές για την πόλη, η Paola Briata (2016) επισημαίνει τη «διαπερατότητα» της έννοιας της ποικιλότητας, η οποία χρησιμοποιείται με διαφορετικό τρόπο, χωρίς να γίνεται διάκριση μεταξύ πολιτισμικής και κοινωνικής ποικιλότητας, αφενός, και, οικονομικής και κοινωνικής διαφοροποίησης, αφετέρου. Μια ασάφεια που αφήνει άφθονο χώρο σε αφηγήματα για την ποικιλότητα και για την προώθησή της μέσω του αστικού σχεδιασμού, στα οποία οι όψεις της κοινωνικής και χωρικής δικαιοσύνης αναδιατυπώνονται και τίθενται στην υπηρεσία των στόχων νεοφιλελεύθερων πολιτικών, αποκλειστικά προσανατολισμένων στην ανάπτυξη (Briata, 2016: 47). Εν τέλει, είναι

σημαντικό να γίνει η διάκριση μεταξύ της εθνο-πολιτισμικής ποικιλότητας και της οικονομικο-κοινωνικής πολυμορφίας (Briata, ό.π.), μεταξύ ποικιλοτήτων «κοινωνικά άδικων και κοινωνικά δίκαιων» (Fincher και Iveson, 2008), μεταξύ ποικιλότητας και ανισότητας (Benn Michaels, 2007).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αράπογλου, Β., Καβουλάκος, Κ.Ι., Κανδύλης, Γ. και Μαλούτας, Θ. (2009) «Η νέα κοινωνικήγεωγραφία της Αθήνας: Μετανάστευση, ποικιλότητα και σύγκρουση». *Σύγχρονα Θέματα*, 107, σ. 57-67.
- Βεντούρα, Λ. (2006) «Ευρώπη και μεταναστεύσεις κατά τον 20^ο αιώνα». Στο: Μπάγκαβος, Χ. και Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.) *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg, σ. 83-125.
- Green, N.L. (2004) *Οι δρόμοι της μετανάστευσης: Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Ψημμένος, Ι. (2001) «Νέα εργασία και ανεπίσημοι μετανάστες στη μητροπολιτική Αθήνα». Στο: Μαρβάκης, Α., Παρσάνογλου, Δ. και Παύλου, Μ. (επιμ.) *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 95-126.

Ξενόγλωσση

- Alesina, A. and Ferrara, E. (2002) "Who trusts others?" *Journal of Public Economics*, 85 (2), pp. 207-34.
- Amin, A. (2002) "Ethnicity and the multicultural city: Living with diversity". *Environment and Planning A*, 34 (6), pp. 959-980.
- Arango, J. (2000) "Explaining migration: A critical view". *International Social Science Journal*, 52 (165), pp. 283-96.
- Bellini, E., Ottaviano, G., Pinelli, D. and Prarolo, G. (2008) "Cultural diversity and economic performance: Evidence from European regions". *HWWI Research Papers*, pp. 3-14.
- Michaels, B.W. (2007) *The trouble with diversity: How we learned to love identity and ignore inequality*. New York: Metropolitan.
- Briata, P. (2016) "Le retoriche della diversità nei piani per una città globale: narrazioni del cambiamento e reazioni locali a dalston (East London)". *Archivio di Studi Urbani e Regionali* 115, pp. 27-50,
- Briata, P. (2012) "Beyond social mix. Looking for a path to rethink at planning in

- the “cities of difference”. *Plurimondi*, 10, pp. 65-80.
- Cavalli-Sforza, L.L. (2000) *Genes, peoples and languages*. London: Penguin Books.
- Cavalli-Sforza, L.L. and Cavalli-Sforza, F. (1995) *The great human diasporas: The history of diversity and evolution*. Addison-Wesley.
- Cavalli-Sforza, L.L. and Feldman, M. (1981) *Cultural transmission and evolution*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Czaika, M. and de Haas, H. (2013) “The globalisation of migration: Has the world really become more migratory?” *International Migration Institute (IMI) – University of Oxford Working Paper*, 68, *DEMIG Project Paper*, 14.
- Damelang, A., Steinhardt, M. and Stiller, S. (2007) “Europe’s diverse labour force: The case of German cities”. *EURODIV Paper* 49.
- de Haas, H. (2010) “Migration transitions: A theoretical and empirical inquiry into the developmental drivers of international migration”. *International Migration Institute (IMI) – University of Oxford Working Paper*, 24.
- Easterly, W. and Levine, R. (1997) “Africa’s growth tragedy: Policies and ethnic divisions”. *Quarterly Journal of Economics* 112 (4), pp. 1202-1250.
- European Commission. Directorate General for Regional Policy (2011) *Cities of tomorrow: Challenges, visions, ways forward*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Fainstein, S. (2005) “Cities and diversity: Should we want It? Can we plan for t?” *Urban Affairs Review*, 41, pp. 3-19.
- Fincher, R. and Jacobs, R., eds. (1998) *Cities of difference*. New York: The Guilford Press.
- Fincher, R. and Iveson, K. (2008) *Planning and diversity in the city: Redistribution, recognition and encounter*. New York: Palgrave Macmillan.
- Florida, R. (2002) *The rise of the creative class: And how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. New York: Basic Books.
- Foucault, M. (2007) *Security, territory, population: Lectures at the Collège de France, 1977-1978*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Gerring, J., Thacker, S., Lu, Y., and Huang, W. (2015) “Does diversity impair human development? A multi-level test of the diversity debit hypothesis”. *World Development*, 66, pp. 166-188.
- Glaeser, E. (2005) “Review of Richard Florida's *The Rise of the Creative Class*”. *Regional Science and Urban Economics* 35 (5), pp. 593-596.
- Glick Schiller, N. (2012) “A comparative relative perspective on the relationships between migrants and cities”. *Urban Geography*, 33 (6), pp. 879-903.
- King, R., Fielding, A.J. and Black, R. (1997) “The international migration turnaround in Southern Europe”. In King, R. and Black, R. (eds.) *Southern Europe and the new*

- immigrations*. Brighton: Sussex Academic Press, pp. 1-25.
- Kokkali, I. (2013) "City representations and the selective visibility of the (ethnic) 'Others'". *Urbanistica* 3, (1), pp. 43-48.
- Kokkali, I. (2015) "Unpacking diversity: New concepts, not-so-new phenomena". In: *12th IMISCOE Annual Conference on Rights, Democracy and Migration*. Geneva, 25-27 June.
- Kokkali, I. (2016) "Benign or threatening? Majority preferences over minority practices and the narratives of diversity". *Territorio*, 78 (3).
- Meissner, F. and Vertovec, S. (2015) "Comparing super-diversity". *Ethnic and Racial Studies*, 38 (4), pp. 541-555.
- Nathan, M. (2011) "The long term impacts of migration in British cities: Diversity, wages, employment and prices". *SERC Discussion Paper*, 67.
- Niebuhr, A. (2006) "Migration and innovation: Does cultural diversity matter for regional R&D activity?" *HWWI Research Paper*, 3-1.
- OECD (2014) "Is migration really increasing?" *Migration Policy Debates*, May 2014. Available at <http://www.oecd.org/berlin/Is-migration-really-increasing.pdf> [Accessed 05 November 2015].
- Ottaviano, G. and Peri, G. (2004) "Cities and cultures". *FEEM Working Paper*, 92.
- Park, R.E. (1915) "The city: Suggestions for the investigation of human behavior in the city environment". *The American Journal of Sociology*, 20 (5), pp. 577-612.
- Park, R.E. and Burgess, E.W. (1921) *Introduction to the science of sociology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Park, R.E., Burgess, E.W. and McKenzie, R.D. (1925) *The city*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Peck, J. (2005) "Struggling with the creative class". *International Journal of Urban and Regional Research*, 29 (4), pp. 740-770.
- Putnam, R. (2007) "E pluribus unum: Diversity and community in the twenty-first century: The 2006 Johan Skytte Prize Lecture". *Scandinavian Political Studies*, 30 (2), pp. 137-174.
- Rath, J. (2007) "The transformation of ethnic neighborhoods into places of leisure and consumption". *The Center for Comparative Immigration Studies Working Paper*, 144.
- Rath, J. (2005) "Feeding the festive city: Immigrant entrepreneurs and tourist industry". In Guild, E. and van Selm, J. (eds.) *International migration and security: Opportunities and challenges*. London: Routledge, pp. 238-253.
- Skeldon, R. (2012) "Migration transitions revisited: Their continued relevance for the development of migration theory." *Population, Space and Place*, 18 (2), pp. 154-

66.

- Shearmur, R. and Polèse, M. (2005) “Diversity and employment growth in Canada, 1971-2001: Can diversification policies succeed?” *The Canadian Geographer = Le Géographe Canadien*, 49 (3), pp. 272-290.
- Simon, G. (1987) “Migration in Southern Europe: An overview”. In: Organisation for Economic Co-operation and Development (ed.) *The future of migration*. Paris: OECD, pp. 258-91.
- Syrett, S. and Sepulveda, L. (2010) “Realising the diversity dividend: Population diversity and urban economic development”. *Environment and Planning A*, 43(2), pp. 487-504.
- Council of Europe (2010) *Intercultural policies in European cities*. Strasbourg: Council of Europe.
- Tasan-Kok, T., van Kempen, R., Raco, M. and Bolt, G. (2013) *Towards hyper-diversified European cities: A critical literature review*. Utrecht: Utrecht University, Faculty of Geosciences. Available at: http://www.urbandivercities.eu/wp-content/uploads/2013/05/20140121_Towards_HyperDiversified_European_Cities.pdf [Accessed 15 November 2014].
- UNESCO (2001) “Universal declaration on cultural diversity”. UNESCO, CLT-2002/WS/9.
- UNESCO (2002) “Universal declaration on cultural diversity: A vision, a conceptual platform, a pool of ideas for implementation, a new paradigm”. *Cultural Diversity Series*, 1, CLT/2002/WS/11.
- UNESCO (2007) “Mainstreaming principles of cultural diversity and intercultural dialogue in policies for sustainable development”. *Communiqué final, Meeting of Experts*. Paris, 21-23 May.
- UNESCO (2016) *Cities welcoming refugees and migrants: Enhancing effective urban governance in an age of migration*. Paris: UNESCO.
- Vertovec, S. (2007) “Super-diversity and its implications”. *Ethnic and Racial Studies*, 29 (6), pp. 1024-54.
- Wedemeier, J. (2010) “The impact of creativity on growth in German regions”. *MPRA Paper*, 26573.

Ιφιγένεια Κόκκαλη

Πολυτεχνείο του Μιλάνου, Τμήμα Αρχιτεκτονικής & Αστικών Σπουδών

DASU - Politecnico di Milano, via Bonardi 3 20133 Milano

email: kokifi@yahoo.com

Η καθημερινή κινητικότητα των απασχολούμενων στην Ελλάδα και οι χωρικές διαφοροποιήσεις της έντασης του φαινομένου

Μαρί-Νοέλ Ντυκέν

Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Σταματίνα Κακλαμάνη

Επίκουρη καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Δημήτρης Καρκάνης

Μεταδιδακτορικός, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περίληψη

Η εντατικοποίηση των καθημερινών μετακινήσεων για μετάβαση στον τόπο εργασίας είναι ένα φαινόμενο όλο και συχνότερα στην Ευρώπη. Οι μετακινήσεις αυτές εντάσσονται πλαίσιο μετακινήσεων, όπως η τακτική κινητικότητα μεταξύ κύριας και δευτερεύουσας κατοικίας των γηγενών, ή οι εισροές αλλοδαπού πληθυσμού. Η διαδικασία αυτή παρατηρείται και στην Ελλάδα. Φαίνεται, ωστόσο, ότι η ένταση της κινητικότητας του εργατικού δυναμικού παρουσιάζει σχετικά μεγάλες διαφορές σε ενδοπεριφερειακό επίπεδο. Οι μορφές κινητικότητας αντανακλούν μεταβολές στην οργάνωση και τη λειτουργία του χώρου, ενώ ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι αυτή των αγροτικών περιοχών που γειτνιάζουν με μικρά και μεσαία αστικά κέντρα. Η επέκταση του ζωτικού χώρου θα μπορούσε να συμβάλλει στην οικονομική, και, κατά συνέπεια, δημογραφική, αναζωογόνηση αυτών των "μικρών" εδαφικών ενότητων. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η διατύπωση μίας μεθόδου αξιολόγησης της συγκεκριμένης κινητικότητας σε χαμηλή χωρική κλίμακα μέσω δεικτών προσαρμοσμένων στη συγκεκριμένη κλίμακα. Τα σχετικά στοιχεία είναι διαθέσιμα για τις απογραφές 2001 και 2011. Κατά τούτο η μέθοδος επιτρέπει, αφενός, να αναδειχθούν τα πρότυπα χωρικής κατανομής της κινητικότητας και οι πρόσφατες τάσεις εξέλιξης, αφετέρου, να εντοπιστούν οι μεταβλητές που αποδίδουν επιτυχώς τη χωρική ανομοιογένεια των ανθρώπινων συμπεριφορών.

Λέξεις κλειδιά

κινητικότητα, εργατικό δυναμικό, εδαφικές οντότητες, χωρικά πρότυπα, Ελλάδα

Commuting in Greece and the spatial variations of its intensity

Abstract

The intensification of commuting is a phenomenon that is more and more common in Europe. This kind of mobility is part of a wider context of mobility, such as regular mobility between the main and secondary residence or the inflows of foreign population. Such a process is also observed in our country. It seems, however, that commuting's intensity presents relatively high variations at the intraregional level. The different types of mobility reflect changes in the spatial organization while an interesting case Goodis that of rural areas close to small and medium-sized urban centers. The expansion of the living space could contribute to the economic, and consequently demographic, revitalization of these "small" territorial units, corresponding to geographical and / or socio-cultural territories. The aim of this paper is to formulate a method allowing to assess the labor force's mobility at low spatial scale through indicators adapted to such a scale. The relevant data are available for the 2001 and 2011 censuses. The proposed method allows not only to detect the spatial patterns of commuting and their recent trends but also to identify the variables that successfully reflect the spatial heterogeneity of human behaviors.

Keywords

commuting, labor force, territories, spatial patterns, Greece

1. Εισαγωγή

Στην Ευρώπη το φαινόμενο των ημερήσιων μετακινήσεων για τη μετάβαση στον τόπο εργασίας εντείνεται (Kaufmann, 2001; Talbot, 2001; Gadais κ.ά., 2004), με αποτέλεσμα την αυξανόμενη διαφοροποίηση μεταξύ περιοχών παραγωγής και περιοχών κατοικίας-κατανάλωσης (Davezies, 2004) και ταυτόχρονη αλλαγή της μεταξύ τους σχέσης. Έτσι, προκύπτει η ανάγκη βελτίωσης των χαμηλού κόστους μέσων μεταφοράς για τη σύνδεση

των περιοχών. Ταυτοχρόνως, αναδεικνύεται το ζήτημα διασφάλισης της ποιότητας των διαθέσιμων υπηρεσιών, προσαρμοσμένων στις νέες λειτουργίες του χώρου. Παρόμοιες παρεμβάσεις θα λειτουργούσαν ευνοϊκά στη μεταφορά κεφαλαίων, συμβάλλοντας στην τοπική ανάπτυξη.

Η κινητικότητα στο πλαίσιο της εργασίας, ειδικά στην Ευρώπη, δεν αποτελεί νέο φαινόμενο (Goldner, 1955; Baccaini, 1996a; 1996b). Η συνεχής ανάπτυξη των μέσων και δικτύων μεταφοράς συνέβαλε στην εντατικοποίηση του φαινομένου, καθώς και στην επέκταση (απόσταση / διάρκεια) των μετακινήσεων (Retaille, 1998), με την εμφάνιση μάλιστα μιας νέας κατηγορίας εργαζομένων, των “Eurocities” ή “Euro-commuters”, πολιτών που εργάζονται σε μια χώρα της Ε.Ε. ενώ διαμένουν μόνιμα σε μια άλλη χώρα (Favell, 2008. Ralph, 2015). Η μελέτη του φαινομένου αποτέλεσε αντικείμενο πολλαπλών ερευνών, ιδίως από γεωγράφους οι οποίοι εξετάζουν σε βάθος το θέμα της κινητικότητας σε σχέση με τις εξελίξεις των μεταφορών και τη σχετική άρση των γεωμορφολογικών εμποδίων (Brocard et al., 2009). Όσον αφορά στις αιτίες της ανάπτυξης Ημερήσιων Μετακινήσεων για μετάβαση στον Τόπο Εργασίας (Η.Μ.Τ.Ε.)¹, εξετάζονται κύριως υπό δύο συμπληρωματικά πρισμάτα. Το πρώτο αφορά τις ατομικές φιλοδοξίες / επιθυμίες, όπως η αναζήτηση ποιοτικών συνθηκών διαμονής, με συνέπεια την έντονη επέκταση του περι-αστικού χώρου (Spectorsky, 1995; Nordregio, 2005), την αναζήτηση καλύτερων εργασιακών συνθηκών και αμοιβών (Goldner, 1955), καθώς και τις επαγγελματικές προσδοκίες (Guillaume & Rochic, 2007), ειδικά για τους εργαζομένους με ανώτερα επαγγελματικά προσόντα (Campell & Duffy, 1992). Το δεύτερο σχετίζεται με τις πολλαπλές μακρο κοινωνικό-οικονομικές αλλαγές (Ralph 2015), καθώς και με την «έλλειψη συμβατότητας ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση εργασίας» (Ευστρατόγλου, 2004: 110).

Παράλληλα, η διερεύνηση των καθημερινών μετακινήσεων από το τόπο διαμονής προς τον τόπο εργασίας αποτελεί εδώ και πολλά χρόνια, την κατ’ εξοχήν βάση για την ανάλυση των τοπικών αγορών εργασίας καθώς και για τον προσδιορισμό των ορίων τους, ειδικά μετά τις εργασίες των Goodman, (1970) και Smart (1974). Όπως αναφέρουν οι Καλλιώρας κ.ά. (2012: 102), πολλαπλές είναι, από τότε, οι σχετικές εμπειρικές έρευνες σε διαφορές χώρες εντός και εκτός Ευρώπης.

Όσον αφορά την Ελλάδα, η ανάλυση των Η.Μ.Τ.Ε. είναι σχετικά πρόσφατη και μελετήθηκε κυρίως υπό την οπτική της οριοθέτησης των τοπικών αγορών εργασίας (Προδρομίδης, 2008; Prodromidis, 2010; Καλλιώρας κ.ά., 2012). Έχει καταδειχθεί ότι οι

¹Για λόγους οικονομίας, η «ημερήσια μετακίνηση μετάβαση στον τόπο εργασίας» εφεξής Η.Μ.Τ.Ε.

καθημερινές μετακινήσεις στο πλαίσιο της εργασίας εμφανίζουν σαφώς υψηλότερη ένταση σε περιοχές υψηλής αστικοποίησης (Ντυκέν, Κακλαμάνη, 2009). Παρά την έλλειψη σχετικών διαχρονικών στοιχείων, η επέκταση των πολεοδομικών συγκροτημάτων μετά το 1960 αναμφίβολα αντικατοπτρίζει την εντατικοποίηση της συχνότητας και της διάρκειας της ημερήσιας κινητικότητας (Οικονόμου & Πετράκος, 1999). Σύμφωνα με τα δεδομένα των δύο τελευταίων απογραφών πληθυσμού (2001, 2011), οι Η.Μ.Τ.Ε. αφορούν ένα αυξανόμενο αριθμό απασχολούμενων: 38% το 2011 έναντι 27% για το 2007 σε επίπεδο χώρας². Το φαινόμενο είναι εντονότερο στην Αττική (58% έναντι 44%), και στο Νομό Θεσσαλονίκης (50% και 36% αντιστοίχως). Ωστόσο η μεθοδολογία της Απογραφής του 2011 διαφέρει από αυτήν του 2001, με αποτέλεσμα τα δεδομένα να μην είναι απολύτως συγκρίσιμα. Οι σημαντικές αυξήσεις οφείλονται μερικώς στη μείωση του αριθμού των απογραφέντων απασχολούμενων το 2011, η οποία σε σχέση με το 2001 φτάνει το 9% για τη χώρα. Όμως δεδομένου ότι ταυτόχρονα, ο αριθμός των απασχολούμενων που εργάζεται σε διαφορετική Δ.Ε. από τον τόπο διαμονής σε εθνικό επίπεδο αυξήθηκε κατά 27% (Αττική: 19%, Νομός Θεσσαλονίκης: 24%), καθίσταται προφανές ότι οι Η.Μ.Τ.Ε. αποτελούν όλο και συχνότερο φαινόμενο.

Οι Η.Μ.Τ.Ε. αφορούν κυρίως στις αστικές και ιδιαίτερα τις μητροπολιτικές περιοχές (Aguilera & Mignot, 2004; Aguilera, 2005; De Goei, Burger, Van Oort & Kitson, 2010). Παρατηρούνται όμως και σε ορισμένες αγροτικές περιοχές (Aldrich, Beale & Kassel, 1997; Nielsen & Hovgesen, 2008). Αυτού του τύπου η κινητικότητα θα μπορούσε να προκαλέσει μεταβολές στην οργάνωση (χρήσεις γης) και την αγορά εργασίας, ιδίως σε αγροτικές περιοχές που γειτνιάζουν με μικρές ή μεσαίες πόλεις. Παράλληλα, η επέκταση του ζωτικού χώρου των ανθρώπων θα μπορούσε να συμβάλλει στην ανανέωση της οικονομικής ζωής και στη δημογραφική αναζωογόνηση των "μικρών" εδαφικών ενότητων. Φαίνεται λοιπόν ότι η εξέλιξη της κινητικότητας αναδεικνύεται σταδιακά σε σημαντικό παράγοντα των κοινωνικοοικονομικών αλλαγών, επιβεβαιώνοντας την ανάγκη μέτρησης και παρακολούθησης των Η.Μ.Τ.Ε., ειδικά για τις εξω-αστικές περιοχές.

Τα διαθέσιμα στοιχεία για την Ελλάδα δεν έχουν επαρκές χρονικό βάθος, επιτρέπουν ωστόσο να προσεγγίσουμε τη σχετικά πρόσφατη εξέλιξη του φαινομένου, πριν όμως επηρεαστεί από τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και επομένως από δυσμενείς συγκυριακές συνιστώσες οι οποίες ενδεχομένως να αποκρύπτουν τις πραγματικές κοινωνικοοικονομικές αλλαγές. Από μεθοδολογική άποψη, είναι χρήσιμη μία πρώτη ανίχνευση της διαφορικής έντασης της κινητικότητας στο χώρο. Για τις εξω-αγροτικές

² Τα ποσοστά αφορούν τις μετακινήσεις μεταξύ Δημοτικών Ενοτήτων

περιοχές, παρόμοια διερεύνηση συνεισφέρει στον εντοπισμό των χωρικών και οικονομικών παραγόντων που συμβάλλουν στην ερμηνεία των παρατηρούμενων ανισοτήτων και στην πρόβλεψη των μελλοντικών τάσεων. Οι διαφορές έντασης της κινητικότητας προσφέρουν χρήσιμες πληροφορίες για την κατανόηση της διαχρονικής εξέλιξης του φαινομένου.

Κεντρικός σκοπός της εργασίας είναι να προτείνει μια μέθοδο εκτίμησης και αξιολόγησης των Η.Μ.Τ.Ε. μέσω της χρήσης δεικτών προσαρμοσμένων στη διοικητική κλίμακα των Δημοτικών Ενοτήτων (Δ.Ε.). Η μέθοδος που προτείνεται λαμβάνει υπόψη τις τυχόν χωρικές παραμέτρους που διαταράσσουν τη μέτρηση λόγω της χωρικής αλληλεξάρτησης των Δ.Ε., καθώς και τη διακύμανση εκείνων των τιμών των μεταβλητών που σχετίζονται με τη χωρική ποικιλομορφία της συμπεριφοράς του πληθυσμού. Η μέθοδος αυτή αποτελεί χρήσιμο εργαλείο για την εκτίμηση των μορφών και της έντασης της κινητικότητας και, κατά συνέπεια, της αξιολόγησής της βάσει γεωμορφολογικών και κοινωνικό-οικονομικών κριτηρίων. Η διαμόρφωση μιας ισχυρής μεθόδου, βασισμένης στα δεδομένα της απογράφης πληθυσμού³, είναι απαραίτητη για την καλύτερη προσέγγιση των παρατηρούμενων μετασχηματισμών, τόσο στον αστικό, όσο και στον μη αστικό χώρο, ειδικά αν ληφθεί υπόψη ότι η επομένη απογραφή πληθυσμού θα διεξαχθεί σε δύο χρόνια, το 2021. Ως εργαλείο παρακολούθησης του φαινομένου, η διαμόρφωση της προτεινόμενης μεθόδου εκτίμησης και αξιολόγησης μπορεί να συμβάλει, στο σχεδιασμό πολιτικών ενθάρρυνσης της αγοράς εργασίας σε τοπική κλίμακα.

2. Μέτρηση της ημερήσιας κινητικότητας για μετάβαση στον τόπο εργασίας σε τοπικό επίπεδο

Για τη μέτρηση των Η.Μ.Τ.Ε. σε τοπική κλίμακα κατασκευάστηκε η μήτρα ροών προέλευσης (εκροών)-προορισμού (εισροών) μεταξύ των Δ.Ε., βάσει των δύο τελευταίων απογραφών (2001, 2011). Τα στοιχεία αυτά καλύπτουν τις 1036 Δ.Ε. και επιτρέπουν τη μελέτη των προτύπων Η.Μ.Τ.Ε. στην επικράτεια. Δε διατίθενται σχετικά δεδομένα σε χαμηλότερη χωρική κλίμακα, καθιστώντας αδύνατη τη μέτρηση των μετακινήσεων στο εσωτερικό κάθε Δ.Ε. Κάτι τέτοιο, λαμβάνοντας υπόψη τη χωρική δομή τους, θα συνέβαλε στην καλύτερη κατανόηση των προτύπων και της έντασης των ροών (Sohn, 2005). Εντούτοις, μπορεί να υπολογισθεί όχι μόνον το μέγεθος του οικονομικά ενεργού

³ Στην Ελλάδα, η απογραφή πληθυσμού αποτελεί την μοναδική πηγή που επιτρέπει την μέτρηση σε μικρή κλίμακα των Η.Μ.Τ.Ε.

πληθυσμού (Ο.Ε.Π.) που ζει σε μία Δ.Ε. (περιοχή κατοικίας) και εργάζεται σε άλλη Δ.Ε. (εκροή), αλλά και το μέγεθος του Ο.Ε.Π. που εισέρχεται για εργασία στην ίδια Δ.Ε., αλλά ζει αλλού (εισορή).

Η ανάλυση των διαφόρων τύπων μετακίνησης σε επίπεδο Δ.Ε. επιτρέπει τη μελέτη της χωρικής διακύμανσης των ροών σε μία σχετικά αποδεκτή κλίμακα. Τα επίπεδα έντασης εισροών / εκροών συμβάλλουν στη μελέτη της χωρικής οργάνωσης και του τρόπου λειτουργίας κάθε Δ.Ε.: Υψηλά επίπεδα εισροών αναδεικνύουν σαφή συγκέντρωση οικονομικών δραστηριοτήτων, ενώ υψηλά επίπεδα εκροών αναδεικνύουν τον οικιστικό χαρακτήρα της Δ.Ε. ή/και την αδυναμία της τοπικής αγοράς εργασίας.

Για τους σκοπούς της έρευνας, τρεις κατηγορίες δεικτών ορίστηκαν: (i) Η πρώτη κατηγορία αφορά τη μέτρηση του πληθυσμού των απασχολούμενων, με βάση τον τόπο εργασίας και τον τόπο κατοικίας. (ii) Η δεύτερη κατηγορία μετρά τη σχετική ένταση των ροών Η.Μ.Τ.Ε. (iii) Τέλος, η τρίτη κατηγορία εκτιμά την εξέλιξη των ροών Η.Μ.Τ.Ε. κατά την τελευταία μεσο-απογραφική δεκαετία. Καθώς τα δεδομένα δεν είναι απολύτως συγκρίσιμα, η διαχρονική ανάλυση βασίζεται αποκλειστικά στα ποσοστά μεταβολής του αριθμού εκροών και αριθμού εισροών. Η έντονη μείωση των απογραφέντων απασχολούμενων κατά την τελευταία απογραφή δημιουργεί πρόβλημα συγκρισιμότητας της έντασης του φαινομένου (2η κατηγορία), προκαλώντας υπερεκτίμηση της αύξησης των δεικτών. Συνεπώς η 3η κατηγορία εξετάζεται με μεγάλη προσοχή και περιορίζεται στην ανάδειξη των βασικών νέων τάσεων.

3. Ένταση Η.Μ.Τ.Ε. και χωρική μονάδα ανάλυσης

Ο υπολογισμός των ανωτέρω δεικτών σε επίπεδο Δ.Ε. ανέδειξε μεθοδολογικά ζητήματα σχετικά με την επιλεγείσα μονάδα χωρικής ανάλυσης. Η επιλογή κλίμακας είναι κρίσιμη διότι επηρεάζει την καταμετρούμενη ένταση και τις χωρικές διαφοροποιήσεις του φαινομένου Η.Μ.Τ.Ε. (Lemelin & Gatignol, 1999). Επιπλέον, ο προβληματισμός διαφοροποιείται ανάλογα με τον τύπο (αστικό / αγροτικό) της περιοχής που αναλύεται.

Όταν πρόκειται για Δ.Ε. που ανήκουν σε πολεοδομικό συγκρότημα (Π.Σ.), η υψηλή γειτνίαση μεταξύ Δ.Ε., συχνά μικρού μεγέθους με όρους έκτασης, θέτει μερικώς υπό αμφισβήτηση την έννοια της μετακίνησης. Στην περίπτωση αυτή, οι Η.Μ.Τ.Ε., ακόμη και αυτές εντός ενός ενιαίου αστικού ιστού, λαμβάνονται υπόψη για την αξιολόγηση των συνολικών ροών, λόγω της διοικητικής διαίρεσης. Το γεγονός αυτό εξηγεί την υψηλή ένταση των Η.Μ.Τ.Ε. στις δύο μητροπολιτικές περιοχές της χώρας (Αθήνα, Θεσσαλονίκη). Κατά τούτο, είναι σημαντικό να εξεταστούν οι ροές μεταξύ όμορων Δ.Ε., καθότι οι ενδο-αστικές Η.Μ.Τ.Ε. οδηγούν σε υπερεκτίμηση του φαινομένου. Ειδικότερα, η υψηλή εγγύτητα μεταξύ Δ.Ε., ιδιαίτερα εκείνων μικρού πληθυσμιακού μεγέθους, ενισχύει την ένταση του φαινομένου. Επομένως για τις κύριες αστικές περιοχές της χώρας, θα πρέπει

να προταθεί μια χωρική μονάδα ανάλυσης διαφορετική της διοικητικής κατάταξης. Κατά τούτο ανασυστήθηκαν τα κυριότερα Π.Σ. της χώρας, σύμφωνα με τη διοικητική μεταρρύθμιση του 1997, συσσωματώνοντας τους παλαιούς δήμους και κοινότητες (5.923) σε 1.033 διοικητικές μονάδες (Καποδιστριακοί Δήμοι, νυν Δ.Ε.). Η ανασύσταση ήταν δυνατή μόνο για την περίπτωση των παλαιών Δ.Ε. που διατηρούν τα ίδια διοικητικά όρια⁴.

Στη συνέχεια αξιολογούνται οι Η.Μ.Τ.Ε. εντός των Π.Σ. Όταν εξετάζουμε την προέλευση και τον προορισμό των συγκεκριμένων ροών φαίνεται ότι η πλειονότητα των Η.Μ.Τ.Ε. επισυμβαίνουν εντός των ορίων των Π.Σ., επιβεβαιώνοντας τη διαδικασία εναλλαγής Η.Μ.Τ.Ε.

Πίνακας 1. Κύρια Πολεοδομικά Συγκροτήματα: Η.Μ.Τ.Ε. (Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 2001 και 2011, ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία)

Πολεοδομικά Συγκροτήματα Π.Σ.	Ποσοστό Η.Μ.Τ.Ε. εντός Π.Σ.(i)				Ένταση Η.Μ.Τ.Ε. εκτός Π.Σ.(ii) 2001		Ποσοστό μεταβολής των Η.Μ.Τ.Ε. μεταξύ 2001 και 2011		
	2001		2011		Εκροές	Εισροές	Εντός Π.Σ.	Εκροές	Εισροές
	Εκροές	Εισροές	Εκροές	Εισροές	Εκροές	Εισροές	Εκροές	Εκροές	Εισροές
Αθήνα	81,5	91,7	83,7	86,5	10,0	4,0	16,1	2,0	107,3
Θεσσαλονίκη	66,9	72,5	61,5	64,9	14,4	11,0	2,4	29,6	45,9
Πάτρα	69,9	68,8	55,5	62,5	4,3	4,5	16,8	117,5	54,2
Ηράκλειο	33,2	26,5	23,0	17,1	9,2	12,7	-10,7	48,6	55,8
Βόλος	68,4	72,9	56,3	60,5	7,2	5,8	-13,3	45,5	52,0
Χανιά	73,7	63,0	65,1	60,9	5,9	9,8	53,8	131,6	68,3
Ρέθυμνο	55,2	21,9	43,3	20,7	3,6	15,9	77,8	187,1	91,4
Χαλκίδα	26,3	33,7	20,2	28,5	22,1	15,5	8,4	52,8	38,3
Ιωάννινα	47,3	41,2	44,4	36,7	8,7	11,2	43,0	61,0	72,7
Κατερίνη	31,2	29,2	27,0	28,1	7,6	8,4	62,8	99,1	72,3
Σπάρτη	59,6	51,9	51,2	38,8	5,7	7,8	-1,2	39,3	67,6
Ερμούπολη	89,8	50,0	82,7	49,9	1,2	10,5	34,2	145,6	34,8
Χίος	62,2	39,5	0,5	32,9	5,0	12,6	49,5	60,3	99,2

⁴Για παράδειγμα, το Π.Σ. της Καλαμάτας σχηματίστηκε από το Δήμο Καλαμάτας και τέσσερις κοινότητες. Μετά τη διοικητική μεταρρύθμιση του 1997 μία από τις τέσσερις κοινότητες έχει ενταχθεί σε άλλη περιοχή, επομένως η μελέτη των Η.Μ.Τ.Ε. εντός του συγκεκριμένου πολεοδομικού συγκροτήματος δεν είναι δυνατή διότι τα σχετικά στοιχεία δεν είναι συμβατά.

- (i) Υπολογίζεται με βάση το σύνολο των Η.Μ.Τ.Ε εντός και εκτός Π.Σ.
(ii) Οι εν λόγω τιμές υπολογίζονται βάσει των ροών που πραγματοποιούνται από το Π.Σ.: αναλογία των απασχολουμένων που μετακινούνται εκτός Π.Σ. προς το άθροισμα των μη μετακινουμένων και των μετακινουμένων εντός Π.Σ. απασχολουμένων.

(α) Στο μεγαλύτερο μέρος των ανασυσταθεισών περιοχών, η εντός Π.Σ. κινητικότητα ήταν και παραμένει εξαιρετικά υψηλή, αποκαλύπτοντας την περιορισμένη ένταση ροών εκτός των ορίων τους. Η απόκλιση αυτή, σε σύγκριση με τις ροές που μετρούνται εάν οι Δ.Ε. αντιμετωπισθούν μεμονωμένα και ανεξαρτήτως της ένταξής τους σε Π.Σ., είναι ιδιαίτερα έντονη στις μεγάλες αστικές περιοχές της χώρας (Πίνακας 1). Αντιθέτως, στην περίπτωση της Χαλκίδας, η ένταση των Η.Μ.Τ.Ε. εκτός Π.Σ. (ειδικά των εκροών) είναι υψηλή, λόγω της γειννίας με την Αθήνα.

Κατά την τελευταία δεκαετία, σε όλα τα Π.Σ. παρατηρείται σταθεροποίηση ή σχετική μείωση του βάρους των εκροών και εισροών που πραγματοποιούνται εντός των ορίων τους (Πίνακας 1). Αντιθέτως, καταγράφεται εντονότερη αύξηση στις μετακινήσεις (εκροές / εισροές) εκτός Π.Σ. Η συγκεκριμένη διαφοροποίηση μπορεί να ερμηνευθεί ως τάση διεύρυνσης της ζώνης επιρροής των μεγάλων αστικών κέντρων της χώρας.

(β) Στην περίπτωση των αγροτικών Δ.Ε. προκύπτουν άλλου είδους προβληματισμοί σχετικά με την μέτρηση του φαινομένου, καθιστώντας δυσκολότερη την ερμηνεία των χωρικών διαφοροποιήσεων. Οι ενδοδημοτικές μετακινήσεις δεν λαμβάνονται υπόψη, έστω και αν ενίοτε καθίστανται σημαντικές. Πρώτον, η έδρα της Δ.Ε. συγκεντρώνει το μεγαλύτερο μέρος των οικονομικών δραστηριοτήτων και υπηρεσιών, προκαλώντας αυξημένη πόλωση της απασχόλησης, η οποία δεν συνοδεύεται πάντοτε από αύξηση του μόνιμου πληθυσμού της περιοχής. Δεύτερον, σε ορισμένες αγροτικές περιοχές αναπτύσσεται μία νέα μορφή δραστηριότητας, η εκμετάλλευση εξ αποστάσεως (Goussios και Duquenne, 2003). Κάποια από αυτά τα νοικοκυριά, ιδιαίτερα εκείνα με ηλικιακά νέα μέλη, ζουν είτε στην έδρα του Δ.Ε., είτε σε κοντινή κωμόπολη, προκειμένου να έχουν πρόσβαση σε διάφορες υπηρεσίες (εκπαίδευση, υγεία), διατηρώντας την απασχόλησή τους στη γεωργία. Η περιοχή μόνιμης κατοικίας δεν ταυτίζεται με την έδρα εκμετάλλευσης και αυτή η διαφοροποίηση είναι αιτία συστηματικών Η.Μ.Τ.Ε. Όμως, ειδικότερα σε Δ.Ε. με μεγάλο αριθμό διάσπαρτων οικισμών η ένταση των ροών υποεκτιμάται. Στην πραγματικότητα, τα πολύ χαμηλά επίπεδα Η.Μ.Τ.Ε. και η σχετική αυτονομία της τοπικής αγοράς εργασίας παρατηρούνται μόνον σε μεγάλες Δ.Ε. (με όρους έκτασης και πληθυσμιακού μεγέθους). Ενδέχεται επομένως οι ενδοδημοτικές ροές να είναι σημαντικές σε Δ.Ε. με μεγάλο αριθμό οικισμών. Έτσι, 22 από 55 μεγάλες Δ.Ε. παρουσιάζουν χαμηλή ένταση Η.Μ.Τ.Ε. (Παράρτημα, Πίνακας 1).

Από την ανάλυση σε επίπεδο Δ.Ε. ανακύπτουν σημαντικά μεθοδολογικά ζητήματα που συναρτώνται με την κατανόηση του ίδιου του φαινομένου, δεδομένου ότι ορισμένες

αγροτικές ή αστικές Δ.Ε. παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές ως προς:

- (α) τον αριθμό των οικισμών ανά Δ.Ε. και την πυκνότητα κατοίκησης μεταξύ των οικισμών. Πρόσφατες μελέτες υπογραμμίζουν τη σημασία της χωρικής κατανομής των μετακινουμένων για την καλύτερη κατανόηση των Η.Μ.Τ.Ε (Modarres, 1993; Shen, 2000).
- (β) το μέγεθος των Δ.Ε. από άποψη έκτασης. Ο Talbot (2001) υπογραμμίζει ότι «το μέγεθος των κοινοτήτων έχει άμεση επίπτωση στο εύρος των ημερήσιων μετακινήσεων, καθώς φαίνεται να είναι πιθανότερο να αναχωρεί κανείς από μια μικρή κοινότητα αντί από μία μεγαλύτερη, προκειμένου να πάει για δουλειά».

Επομένως, όταν αξιολογείται η ένταση των Η.Μ.Τ.Ε., είναι απαραίτητο να ληφθεί υπόψη η υψηλή εγγύτητα μεταξύ των Δ.Ε. και ειδικότερα η εγγύτητα με το τοπικό κέντρο, καθώς και η «συνοριακή» θέση κάποιων Δ.Ε. Κατά τούτο προτείνεται η διάκριση των συνολικών ροών μεταξύ τόπου κατοικίας και τόπου εργασίας (εισροές /εκροές) όπως ορίζεται παραπάνω, από εκείνες τις ροές που καταγράφονται μεταξύ όμορων Δ.Ε. Για το λόγο αυτό κατασκευάστηκε ο πίνακας χωρικής εγγύτητας, προκειμένου να μετρηθεί για κάθε Δ.Ε. η σχετική σημασία των ροών με τις όμορες Δ.Ε. Η μέτρηση των ροών μεταξύ όμορων Δ.Ε. επιτρέπει την αξιολόγηση της χωρικής αλληλεπίδρασης πρώτου βαθμού. Η ανάλυση θα μπορούσε επίσης να αναπτυχθεί λαμβάνοντας υπόψη τη «γειτνίαση τάξης k», εκφράζοντας τον ελάχιστο αριθμό των συνόρων που διασχίζει κάποιος για να μεταβεί από τη Δ.Ε. i στη Δ.Ε. j (Le Gallo, 2002).

Ως εκ τούτου, ορίσαμε δύο συμπληρωματικά μέτρα της κινητικότητας τα οποία αποτυπώνουν τις εκροές και εισροές προς και από όμορες Δ.Ε. Συσχετίζοντας τα δύο αυτά μέτρα με την αντίστοιχη συνολική κινητικότητά τους (συνολικές εκροές ή εισροές), διευκολύνεται η αξιολόγηση της συγκριτικής σημασίας της γεωγραφικής γειτνίασης για την κινητικότητα μεταξύ Δ.Ε. και επομένως η μεταξύ τους αλληλεξάρτηση. Συνυπολογίζοντας αυτήν την πτυχή των Η.Μ.Τ.Ε., μπορούμε τουλάχιστον εμμέσως να προσεγγίσουμε τη "διάρκεια" των προτύπων μετακίνησης, μια προφανώς σημαντική συνιστώσα του φαινομένου. Επειδή η παρούσα εργασία αφορά το σύνολο των ελληνικών Δ.Ε., η άμεση αξιολόγηση της χρονικής διάστασης της μετακίνησης ήταν αδύνατη σε αυτό το στάδιο της έρευνας, μολονότι θα την καθιστούσε πληρέστερη. Επιπλέον, υφίστανται αντικειμενικοί και υποκειμενικοί περιορισμοί που μπορούν να παρεμποδίσουν την έκταση του φαινομένου της Η.Μ.Τ.Ε. (Lothorien & Mokhtarian, 2001).

Χρησιμοποιώντας τους δείκτες για τις Η.Μ.Τ.Ε. μεταξύ όμορων Δ.Ε. για το έτος 2001, οι Δ.Ε. ταξινομούνται υιοθετώντας τρία επίπεδα κινητικότητας. Τα όρια κάθε επιπέδου ορίστηκαν σύμφωνα με την κατανομή των δεικτών. Η κινητικότητα μεταξύ όμορων Δ.Ε. κυριαρχεί, τόσο με όρους εκροών όσο και εισροών, στο 33% των αγροτικών Δ.Ε. (Πίνακας 2). Αφορά κυρίως στις Δ.Ε. σε εγγύτητα με αστικά κέντρα ή εκείνες που εξαρτώνται από τουριστικό κέντρο. Αντίθετα, οι Η.Μ.Τ.Ε. είναι περιορισμένες στο 32%

των αγροτικών Δ.Ε. με υψηλά επίπεδα γεωργικών δραστηριοτήτων ή / και σχετική απομόνωση ή ακόμα με έκταση σαφώς υψηλότερη του μέσου όρου.

Πίνακας 2. Ταξινόμηση Αγροτικών Δ.Ε. σε συνάρτηση με την ένταση των Η.Μ.Τ.Ε. μεταξύ όμορων Δ.Ε. (2001). (Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 2001, ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία)

		Συνοριακές εισροές %		
		Χαμηλή 0-30	Μεσαία 30-50	Υψηλή 50-100
Συνοριακές εκροές %	Χαμηλή 0 – 30	32	8	5
	Μεσαία 30-60	5	5	7
	Υψηλή 60-100	3	2	33

4. Χωρική μεταβλητότητα της Η.Μ.Τ.Ε.

Στην Ελλάδα, η ένταση του φαινομένου των Η.Μ.Τ.Ε. παρουσιάζει σημαντική χωρική διακύμανση. Τα υψηλότερα επίπεδα εισροών και εκροών καταγράφονται στις αστικές περιοχές και ειδικότερα γύρω από τις δύο μητροπόλεις της χώρας. Πέραν της επίδρασης της πυκνότητας του πληθυσμού, το φαινόμενο οφείλεται κυρίως στη χωρική οργάνωση των οικιστικών περιοχών και τη χωρική συγκέντρωση παραγωγικών δραστηριοτήτων και υπηρεσιών. Επιπλέον, οι Η.Μ.Τ.Ε. παρουσιάζουν έντονη διακύμανση σε μη μητροπολιτικές περιοχές της χώρας (Πίνακας 3). Η διακύμανση του φαινομένου σε περιφερειακό επίπεδο (NUTS2) και σε επίπεδο Νομού (NUTS3) μπορεί να μετρηθεί με τη χρήση του σταθμισμένου συντελεστή μεταβλητότητας, ο οποίος λαμβάνει υπόψη το σχετικό βάρος της κάθε εδαφικής μονάδας. Στην αρχή της δεκαετίας, οι περισσότερες περιφέρειες (και η χώρα συνολικά) παρουσιάζουν υψηλή ενδοπεριφερειακή μεταβλητότητα, ειδικά εκείνες με έντονα χαρακτηριστικά αγροτικότητας, αλλά και οι νησιωτικές περιοχές του Αιγαίου όπου το μέγεθος (έκταση, πληθυσμός) αποτελεί καθαριστικό παράγοντα για την ανάπτυξη κινητικότητας για λόγους εργασίας. Οι υψηλές τιμές του συντελεστή wCV αναδεικνύουν χωρικές διαφοροποιήσεις ως προς την ένταση της κινητικότητας, συνελώς στην Αττική η μεταβλητότητα ήταν και είναι περιορισμένη, ενώ στην Κεντρική Μακεδονία η αστική ζώνη της Θεσσαλονίκης διαφοροποιείται από τους έντονα αγροτικούς όμορους νομούς.

Πίνακας 3. Μεταβλητότητα Η.Μ.Τ.Ε. εντός των περιφερειών της Ελλάδας (NUTS 2) (Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφές Πληθυσμού 2001 και 2011, ίδια επεξεργασία)

Περιφέρειες	2001			2011			Μεταβολή (%) της έντασης των Η.Μ.Τ.Ε. 2001-2011
	Ποσοστό Απασχόλησης (%)	Ένταση Η.Μ.Τ.Ε.	wCV	Ποσοστό Απασχόλησης (%)	Ένταση Η.Μ.Τ.Ε.	wCV	
Νήσοι Αιγαίου[2]	4,2	9,0	43,5	5,0	15,6	25,2	72,8
Ανατ. Μακεδονία-Θράκη	5,2	9,6	20,3	5,0	16,6	17,4	73,1
Δυτική Ελλάδα	5,8	9,8	26,1	5,5	18,3	12,9	86,2
Πελοπόννησος	5,4	10,6	31,6	5,3	18,0	31,1	69,6
Νήσοι Ιονίου	1,8	11,7	19,2	2,0	19,7	23,0	69,0
Θεσσαλία	6,5	13,0	21,1	6,2	19,4	7,5	49,7
Ήπειρος	2,8	13,9	23,5	2,8	23,4	22,3	68,5
Κρήτη	5,6	13,9	30,0	6,1	23,1	30,0	66,1
Στερεά Ελλάδα	4,8	14,3	40,0	4,7	23,8	22,9	65,6
Δυτική Μακεδονία	2,3	15,9	22,6	2,2	22,7	18,5	43,0
Κεντρική Μακεδονία	17,0	26,2	45,2	16,2	38,1	40,0	45,3
Αττική	38,5	44,6	9,2	39,0	58,0	6,3	29,9
Ελλάδα	100,0	26,9	55,1	100,0	37,6	46,1	39,6

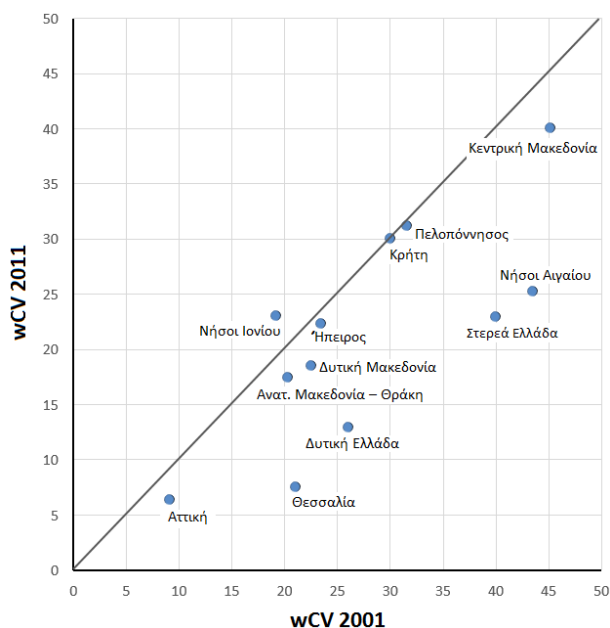
[1] wCV = Σταθμισμένος Συντελεστής Μεταβλητότητας

[2] Οι περιφέρειες Βορείου και Νοτίου Αιγαίου εκλαμβάνονται ως σύνολο. Η ένταση των Η.Μ.Τ.Ε. το 2001 είναι 8,4% και 9,4% αντίστοιχα, ενώ για το 2011 ανέρχεται σε 15,7% και 15,5%.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, η σημαντική αύξηση της έντασης των Η.Μ.Τ.Ε. μεταξύ 2001 και 2011 (Πίνακας 3) συνοδεύεται από μείωση της ενδοπεριφερειακής μεταβλητότητας, υποδηλώνοντας μια τάση σύγκλισης στο εσωτερικό των περιφερειών, όντας ιδιαίτερα έντονη στη Θεσσαλία, Δυτική και Στερεά Ελλάδα όπως και στα νησιά του

Αιγαίου (Διάγραμμα 1). Στις ανωτέρω τρεις ηπειρωτικές περιφέρειες, η μείωση του συντελεστή μεταβλητότητας οφείλεται σημαντικά σε σαφή τάση αύξησης της κινητικότητας στο εσωτερικό των αμιγώς αγροτικών περιοχών (Νομοί Καρδίτσας, Τρικάλων, Ηλείας, Φωκίδας). Εξαιρέσεις αποτελούν η Πελοπόννησος και η Κρήτη, όπου διαφαίνεται ότι η επέκταση της Η.Μ.Τ.Ε εξακολουθεί να παρουσιάζει σημαντικές χωρικές διαφοροποιήσεις (ίδιο επίπεδο wCV μεταξύ 2001 και 2011). Στην Κρήτη, η πόλωση των ροών από και προς τα δύο μεγαλύτερα αστικά κέντρα (Ηράκλειο, Χάνια) παραμένει και, ως ένα βαθμό, γίνεται εντονότερη ενώ στην Πελοπόννησο, το σχετικό βάρος των αστικών κέντρων ως προς την κινητικότητα διατηρείται σχετικά περιορισμένο. Ειδική περίπτωση αποτελούν τα Ιόνια νησιά, όπου η αύξηση της συνολικής κινητικότητας οδήγησε σε αύξηση του συντελεστή μεταβλητότητας (Νομός Λευκάδας).

Διάγραμμα 1. Μεταβλητότητα Η.Μ.Τ.Ε. εντός των Περιφερειών της Ελλάδας 2001-2011. (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

Αυτήν ακριβώς τη χωρική διαφοροποίηση του φαινομένου και της εξέλιξής του κατά την τελευταία δεκαετία εντός του αγροτικού χώρου προτιθέμεθα να εξετάσουμε, ώστε να εντοπίσουμε τους παράγοντες που ερμηνεύουν αυτές τις χωρικές διαφοροποιήσεις. Κατά τούτο, η Αττική, το Πολεοδομικό Συγκρότημα Θεσσαλονίκης, τα κύρια αστικά κέντρα των άλλων περιφερειών (πρωτεύουσες Νομών), αλλά και οι

προαστιακές Δ.Ε. (στην περιαστική τους ζώνη) δεν συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυση. Τέλος, ορισμένες Δ.Ε. και κοινότητες εξαιρέθηκαν λόγω εξαιρετικά μικρού πληθυσμιακού μεγέθους, παρουσιάζοντας ιδιαίτερα περιορισμένες μετακινήσεις του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Συνολικά, η μελέτη επικεντρώθηκε σε 728 Δ.Ε.⁵

5. Μια αξιοσημείωτη χωρική μεταβλητότητα της έντασης Η.Μ.Τ.Ε.

Για να γίνει αντιληπτή η διαφορά της έντασης μεταξύ των δύο μετρήσεων έντασης των Η.Μ.Τ.Ε. (εκροές / εισροές), πραγματοποιήθηκε ιεραρχική ταξινόμηση των Δ.Ε (Ward, 1963; Murtagh, 1985). Η ταξινόμηση βασίστηκε στα δεδομένα του 2001, έτος αναφοράς για την εκτίμηση της εξέλιξης του φαινομένου στον αγροτικό χώρο. Η ομαδοποίηση σε 8 ομάδες Δ.Ε. βάσει των επιπέδων εκροών και σε 7 ομάδες βάσει των επιπέδων εισροών, αποκαλύπτει αρχικά μια πραγματική διαβάθμιση της έντασης, ενώ η ένταση των εκροών ήταν και παραμένει σαφώς υψηλότερη αυτής των εισροών, δεδομένου ότι οι αγροτικές κοινότητες σπάνια είναι πόλοι έλξης.

5.1. Η κλίμακα έντασης των εκροών

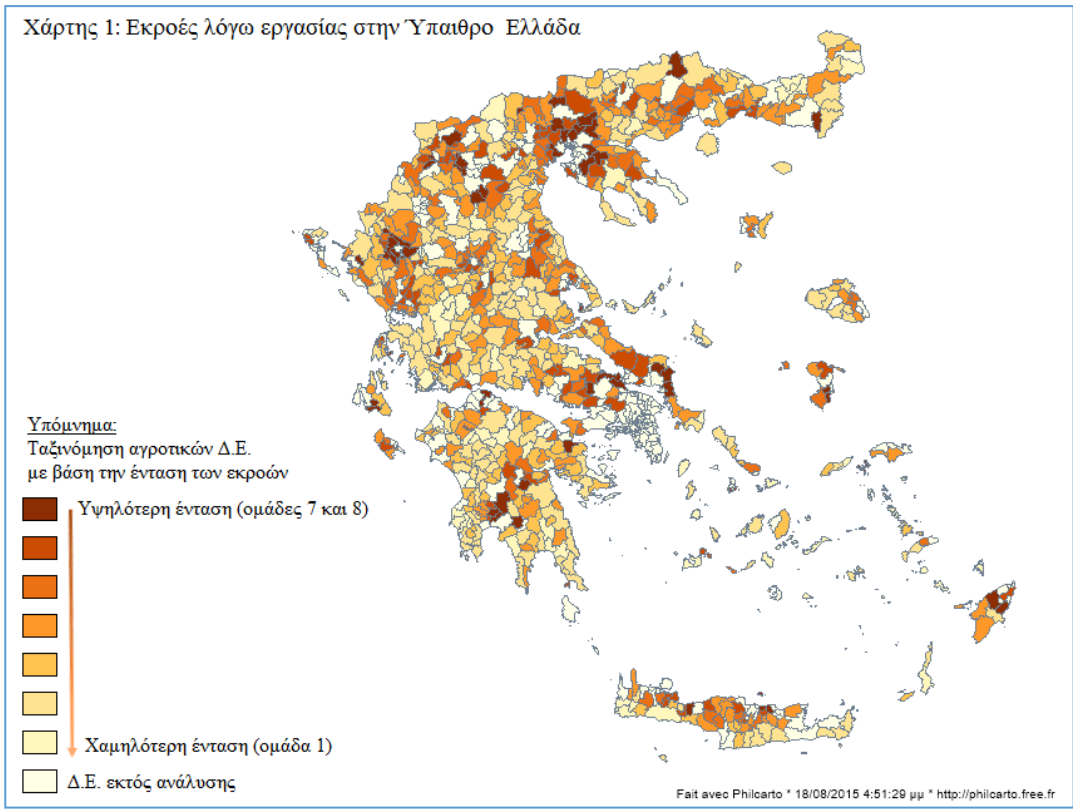
Το 2001, η μέση ένταση των εκροών ανέρχονταν σε 22%. Η αντίστοιχη τιμή για τις αστικές Δ.Ε. ήταν σαφώς υψηλότερη (40%). Εάν ο αριθμός των απασχολούμενων της Ελλάδας που συμμετέχουν στην κινητικότητα αυξήθηκε σημαντικά (+27%) κατά τη τελευταία δεκαετία, η εξέλιξη αυτή είναι εντονότερη στις αγροτικές Δ.Ε. (+44%), ειδικά όσον αφορά τις εκροές από μικρότερες Δ.Ε., επιβεβαιώνοντας μια τάση πόλωσης των δραστηριοτήτων γύρω από τα αστικά κέντρα του υπαίθρου χώρου. Τα αποτελέσματα της ιεραρχικής ταξινόμησης διακρίνουν οκτώ ομάδες, αναδεικνύοντας δύο κύριους τύπους εκροών στην υπαίθρο χώρα (Πίνακας 4).

⁵Οι 728 Δ.Ε. αντιστοιχούν στο κριτήριο των κατ' εξοχήν αγροτικών περιοχών, σύμφωνα με την τυπολογία του ΟΟΣΑ: περισσότερο από το 50% του πληθυσμού ζει σε αγροτικές κοινότητες (πυκνότητα μικρότερη από 150 κατοίκους ανά km²).

Πίνακας 4. Ταξινόμηση Εκροών (Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφές Πληθυσμού 2001 και 2011, ίδια επεξεργασία)

Ομάδες	Αριθμός Περιπτώσεων	Ποσοστό Περιπτώσεων	Μέση Ένταση		Ποσοστό μεταβολής του αριθμού εκροών 2001-2011	
			2001	2011(1)		
<i>Σύνολο</i>	<i>728</i>	<i>100</i>	<i>22,0</i>	<i>48,0</i>	<i>+44</i>	
Χαμηλή ένταση με σημαντική διαχρονική αύξηση	1	71	10	3,9	17,3	+146(2)
	2	186	26	9,6	26,4	+77
	3	113	16	14,9	40,6	+55
Υψηλή ένταση με περιορισμένη διαχρονική αύξηση	4	147	20	21,1	47,8	+37
	5	74	10	28,0	61,5	+35
	6	83	11	38,0	74,0	+28
	7	33	5	54,0	116,0	+38
	8	21	3	79,0	113,8	+42

1. Οι μέσες εντάσεις των εκροών (W_Out) παρατίθενται με μοναδικό σκοπό να εξεταστούν οι διαφορές μεταξύ των ομάδων Δ.Ε. ενώ για μεθοδολογικούς λόγους, η διαχρονική σύγκριση δεν συνιστάται, δεδομένου ότι, ο αριθμός απασχολούμενων (όπως και ο αριθμός απασχολούμενων που δεν συμμετέχουν στην κινητικότητα) μειώθηκε αισθητά κατά τη τελευταία απογραφή.
2. Οι σχετικές αυξήσεις είναι «παραπλανητικές» δεδομένου ότι, ο αριθμός απασχολούμενων που συμμετείχαν στην κινητικότητα ήταν ιδιαίτερα περιορισμένος το 2001.

5.1.1. Χαμηλή ένταση εκροών

Στον πρώτο τύπο εκροών ταξινομούνται τρεις ομάδες Δ.Ε. με τα χαμηλότερα επίπεδα εκροών κατά τα δύο έτη. Η ένταση της κινητικότητας φαίνεται να επηρεάζεται από τη γεωγραφική θέση των Δ.Ε. (ορεινές περιοχές ή νησιωτικές / παράκτιες), οι οποίες είναι απομονωμένες ή απομακρυσμένες από τα αστικά κέντρα. Η απομόνωση δεν είναι πάντοτε αποτέλεσμα της πραγματικής απόστασης. Ενίοτε συνδέεται με την έλλειψη κατάλληλου δικτύου επικοινωνίας, ή με ακατάλληλα / ανεπαρκή μέσα μεταφοράς. Οι Δ.Ε. της 1ης ομάδας είναι ορεινές, βρίσκονται στην ενδοχώρα ή είναι συνοριακές Δ.Ε. ή / και βρίσκονται σε μικρά νησιά, με σημαντικότερες δυσκολίες μετακίνησης, ιδιαίτερα το χειμώνα. Οι Δ.Ε. της 2ης ομάδας βρίσκονται σε παράκτιες ή ημιορεινές περιοχές, μακριά από σημαντικά αστικά κέντρα, επιβεβαιώνοντας τις δυσκολίες προσβασιμότητας αυτών των «ενδιάμεσων» περιοχών. Οι Δ.Ε. της 3ης ομάδας βρίσκονται σε ορεινές περιοχές, ωστόσο επωφελούνται από την καλύτερη γειτνίαση με την έδρα του νομού στον οποίο ανήκουν.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνεται μία αντίστροφη σχέση μεταξύ έντασης των Η.Μ.Τ.Ε., φυσικών / έμμεσων εμποδίων και διαδικασίας γήρανσης. Στις ανωτέρω ομάδες, η γεωργία παραμένει κυρίαρχη με σημαντικές διαφοροποιήσεις στο είδος της γεωργικής δραστηριότητας. Η εκτατική γεωργία και η κτηνοτροφία κυριαρχούν στις Δ.Ε. της 1ης και 3ης ομάδας. Στη 2η ομάδα εντάσσονται μικρές απομακρυσμένες πόλεις, ελκυστικές ως τόποι κατοικίας, τροφοδοτώντας ταυτόχρονα τις γύρω αγροτικές περιοχές (εντατική γεωργία) με εργατικό δυναμικό. Η ύπαρξη σημαντικού οδικού δικτύου ευνοεί την τουριστική δραστηριότητα στις Δ.Ε. της 3ης ομάδας, ενισχύοντας τη διαδικασία διαφοροποίησης των οικονομικών δραστηριοτήτων. Η κατάσταση αυτή προκαλεί Η.Μ.Τ.Ε. και υποδηλώνει ένα πρώτο επίπεδο εξωστρέφειας⁶. Οι διαφορές στην ένταση των Η.Μ.Τ.Ε., πέραν της εγγύτητας και των δυσκολιών πρόσβασης, σχετίζονται με τη δομή της αναπτυσσόμενης εντός των Δ.Ε. οικονομικής δραστηριότητας.

Με όλες τις επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν ως προς την δυνατότητα σύγκρισης των δύο τελευταίων απογραφών, η κινητικότητα στο πλαίσιο της εργασίας παρουσιάζει, ειδικά για την 1η ομάδα Δ.Ε., μεγάλη αύξηση η οποία όμως πρέπει να ερμηνευθεί με προσοχή, διότι σε αρκετές περιπτώσεις Δ.Ε., οι εκροές το 2001 ήταν τόσο περιορισμένες που ο διπλασιασμός τους δεν συνεπάγεται ουσιαστική ανάπτυξη κινητικότητας. Φαίνεται όμως ότι οι δυσκολίες προσβασιμότητας αποτελούν όλο και λιγότερο εμπόδιο στην αναζήτηση εργασίας και στην ανάπτυξη πολυαπασχόλησης, στο πλαίσιο της συμπλήρωσης του γεωργικού εισοδήματος και της αναγκαίας προσαρμογής των αγροτικών νοικοκυριών στις μεταβολές του αγροτικού χώρου. Είναι γνωστό ότι στον Ύπαιθρο χώρο έχουν επέλθει σημαντικοί μετασχηματισμοί, καθώς και στη λειτουργία των αγροτικών εκμεταλλεύσεων ειδικότερα, με αποτέλεσμα τη σταδιακή ανάδειξη μιας «νέας αγροτικότητας - new rurality» (Ανθοπούλου & Μωυσιάδης, 2001; Kasimis & Papadopoulos, 2013). Ένα χαρακτηριστικό, μεταξύ άλλων, της νέας αγροτικότητας είναι και η ανάπτυξη κινητικότητας στο πλαίσιο της εργασίας. Η έστω και περιορισμένη αύξηση, σε απόλυτες τιμές, των εκροών τείνει να επιβεβαιώσει τους προαναφερόμενους μετασχηματισμούς.

5.1.2. Υψηλή ένταση εκροών

Στο δεύτερο τύπο εκροών ταξινομούνται πέντε ομάδες Δ.Ε., εμφανίζοντας επίπεδα έντασης υψηλότερα του μέσου όρου και στα δύο έτη, με αποτέλεσμα η κατάταξη

⁶ Ως εξωστρέφεια ορίζεται η ικανότητα μίας Δ.Ε. να μην λειτουργεί ως κλειστό σύστημα, επομένως δεν χαρακτηρίζεται από αυτόνομη τοπική αγορά εργασίας.

των ομάδων να μην μεταβάλλεται. Η ένταση της κινητικότητας φαίνεται να επηρεάζεται από την απομόνωση, με όρους απόστασης, από αστικό κέντρο ή εθνική οδό. Οι Δ.Ε. χωροθετούνται σε πεδινές / παράκτιες περιοχές. Είναι φανερό ότι, ξεκινώντας με σχετικά υψηλά επίπεδα κινητικότητας, η περαιτέρω αύξηση του αριθμού απασχολούμενων που εργάζονται σε διαφορετική Δ.Ε. από αυτήν στην οποία διαμένουν είναι σαφώς περιορισμένη σε σχέση με τις 3 προηγούμενες ομάδες. Η σαφής αυτή διαφορά επιβεβαιώνει την τάση που αναδείχθηκε από την ανάλυση για τις Περιφέρειες. Τελικά, φαίνεται να αναδύεται μία τάση σύγκλισης στο εσωτερικό του υπαιθρου χώρου.

Οι Δ.Ε. της 4ης ομάδας, με ένταση Η.Μ.Τ.Ε. στο επίπεδο του μέσου όρου, εννοούνται από τη σχετική γεινίαση με σημαντικά αστικά κέντρα, εξηγώντας την σχετικά αναπτυγμένη κινητικότητα η οποία σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την οικονομική δραστηριότητα των γειτονικών πεδινών περιοχών: εντατική γεωργία (Κεντρική Μακεδονία), και / ή μεταποιητικές δραστηριότητες (Λάρισα, Εύβοια, Βοιωτία), ή ακόμη και εκτατική γεωργία (Μεσσηνία, Λακωνία). Συνακόλουθα, το επίπεδο διαφοροποίησης της οικονομικής δομής είναι σχετικά υψηλό ($C_k = 0,73$). Οι Δ.Ε. παρουσιάζουν το χαμηλότερο ποσοστό αστικού πληθυσμού και γηράσκουσα δημογραφική φυσιογνωμία.

Στις Δ.Ε. της 5ης ομάδας η σημαντική ένταση των Η.Μ.Τ.Ε. διευκολύνεται από τη σχετική εγγύτητα με τα αστικά κέντρα. Αυτές οι Δ.Ε. βρίσκονται γενικά σε πεδινές περιοχές. Σε κάποιες περιπτώσεις βρίσκονται σε παράκτιες ή / και νησιωτικές περιοχές, ενώ εμφανίζουν χαμηλότερα επίπεδα γήρανσης σε σύγκριση με τις προηγούμενες ομάδες. Όσον αφορά την οικονομική δραστηριότητα, ο δείκτης διαφοροποίησης είναι υψηλός ($C_k = 0,77$), λόγω της σχετικής εγγύτητας των συγκεκριμένων Δ.Ε με μεσαίου ή μικρού μεγέθους πόλεις. Αν και η γεωργία παραμένει κυρίαρχη, ο τριτογενής τομέας καταλαμβάνει επίσης σημαντική θέση ενώ, σε αντίθεση με τις προηγούμενες ομάδες, οι δραστηριότητες μεταποίησης καταγράφουν ποσοστό υψηλότερο του μέσου όρου. Το επίπεδο των δεικτών αξιοποίησης του τοπικού εργατικού δυναμικού αποκαλύπτει τη σχετική ένταξη των Δ.Ε. στον τοπικό οικονομικό ιστό και την εξωστρέφειά τους.

Υψηλή ένταση Η.Μ.Τ.Ε. παρουσιάζουν οι Δ.Ε. της 6ης ομάδας που βρίσκονται στις πεδινές περιοχές της ηπειρωτικής χώρας, σε άμεση γεινίαση με το κύριο αστικό κέντρο. Το δημογραφικό προφίλ τους είναι δυναμικό, ενώ η διάμεση ηλικία αντανακλά μια νεανική πληθυσμιακή δομή. Το επίπεδο διαφοροποίησης είναι υψηλότερο σε σύγκριση με την 5η ομάδα ($C_k = 0,79$), αντικατοπτρίζοντας τάσεις τριτογενοποίησης και εντονότερη εξωστρέφεια: η ικανότητα αξιοποίησης του τοπικού εργατικού δυναμικού είναι περίπου 72%.

Οι παράγοντες που διαφοροποιούν την 6η ομάδα από την 5η είναι η γεινίαση με αστικό κέντρο και το επίπεδο προσβασιμότητας που σχετίζεται με την έκταση και την ποιότητα οδικού δικτύου. Φαίνεται επίσης ότι η διαφοροποίηση οφείλεται σε συγκριτικά μικρότερης έντασης φυσικά μειονεκτήματα, σαφώς λιγότερο έντονα εκείνων των πρώτων

ομάδων.

Πολύ υψηλή είναι η ένταση των Η.Μ.Τ.Ε. στις Δ.Ε. της 7ης ομάδας που βρίσκονται σε γειτνίαση με τις κύριες βιομηχανικές ζώνες, τα σημαντικότερα εμπορικά λιμάνια και αεροδρόμια της χώρας, επομένως επωφελούνται από ευνοϊκές συνθήκες προσβασιμότητας που αμβλύνουν τα όποια φυσικά μειονεκτήματα. Έχουν υψηλότερο βαθμό αστικότητας σε σχέση με την προηγούμενη ομάδα. Η διαφοροποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων είναι προφανής ($C_k = 0,85$), με ισόρροπη τομεακή κατανομή. Επισημαίνεται η διατήρηση των θέσεων εργασίας στη βιομηχανία. Η ένταση των Η.Μ.Τ.Ε. συσχετίζεται με εγγύτητα σε σημαντικές αγορές εργασίας, που επιτρέπουν την εξωστρέφεια των Δ.Ε. αυτών.

Τέλος, στις 21 Δ.Ε. της 8ης ομάδας καταγράφεται η υψηλότερη ένταση Η.Μ.Τ.Ε., ενώ οι τιμές των δεικτών γειτνίασης και έλλειψης εξειδίκευσης στην απασχόληση προσομοιάζουν εκείνων της προηγούμενης ομάδας. Οι συγκεκριμένες Δ.Ε. είναι κοντά σε περιοχές σημαντικής αγοράς εργασίας. Η διαφορά έντασης των εκροών μεταξύ 7ης και 8ης ομάδας μπορεί να αποδοθεί στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των Δ.Ε.: μεγάλες πληθυσμιακές πυκνότητες και σαφώς νεανικότερη δημογραφική φυσιογνωμία. Οι Δ.Ε. φαίνεται να είναι κυρίως περιοχές κατοικίας, υπόθεση που ενισχύεται από την σχετική αδυναμία αξιοποίησης του τοπικού εργατικού δυναμικού και την υψηλότερη συγκέντρωση της απασχόλησης στις υπηρεσίες.

5.2. Ένταση εισροών

Για το σύνολο των αγροτικών Δ.Ε., η ένταση των εισροών λόγω μετάβασης στον τόπο εργασίας το 2001 ήταν ελαφρώς χαμηλότερη του 10%, και τέσσερις φορές χαμηλότερη από εκείνη των αστικών Δ.Ε. Αναδεικνύεται επομένως ο σημαντικός ρόλος που διαδραματίζει η χωροθέτηση της εκάστοτε αγοράς εργασίας.

Τα αποτελέσματα της ιεραρχικής ταξινόμησης με βάση τα δεδομένα του 2001 καταλήγουν σε επτά ομάδες Δ.Ε., διακρίνοντας δύο κύριους τύπους εισροών στην υπαίθρο χώρα (Πίνακας 5).

Όπως και στις εκροές, παρατηρείται σημαντική αύξηση του αριθμού εισροών, ειδικά στις τρεις πρώτες ομάδες Δ.Ε. που παρουσίαζαν πολύ μικρή ένταση (Πίνακας 5). Η εντυπωσιακή αύξηση στην 1η ομάδα Δ.Ε. είναι κατά κάποιον τρόπο «παραπλανητική» δεδομένου ότι, οι εισροές στις περισσότερες Δ.Ε. αυτής της ομάδας ήταν «ασήμαντες» το 2001. Συνεπώς ο πολλαπλασιασμός τους δεν μπορεί ασφαλώς να ερμηνευθεί ως σημαντική ανάπτυξη του φαινομένου, ωστόσο διαφαίνεται μια τάση διεύρυνσης της κινητικότητας στο εσωτερικό της υπαίθρου.

Αν και η διαφορά μεταξύ των δεικτών μέτρησης των εκροών και εισροών παραμένει στο σύνολο των Δ.Ε. σημαντική το 2011, η απόκλιση φαίνεται να περιορίζεται ελαφρώς (Πίνακας 6). Η εξέλιξη αυτή μπορεί να ερμηνευθεί ως σταδιακή ανάδυση

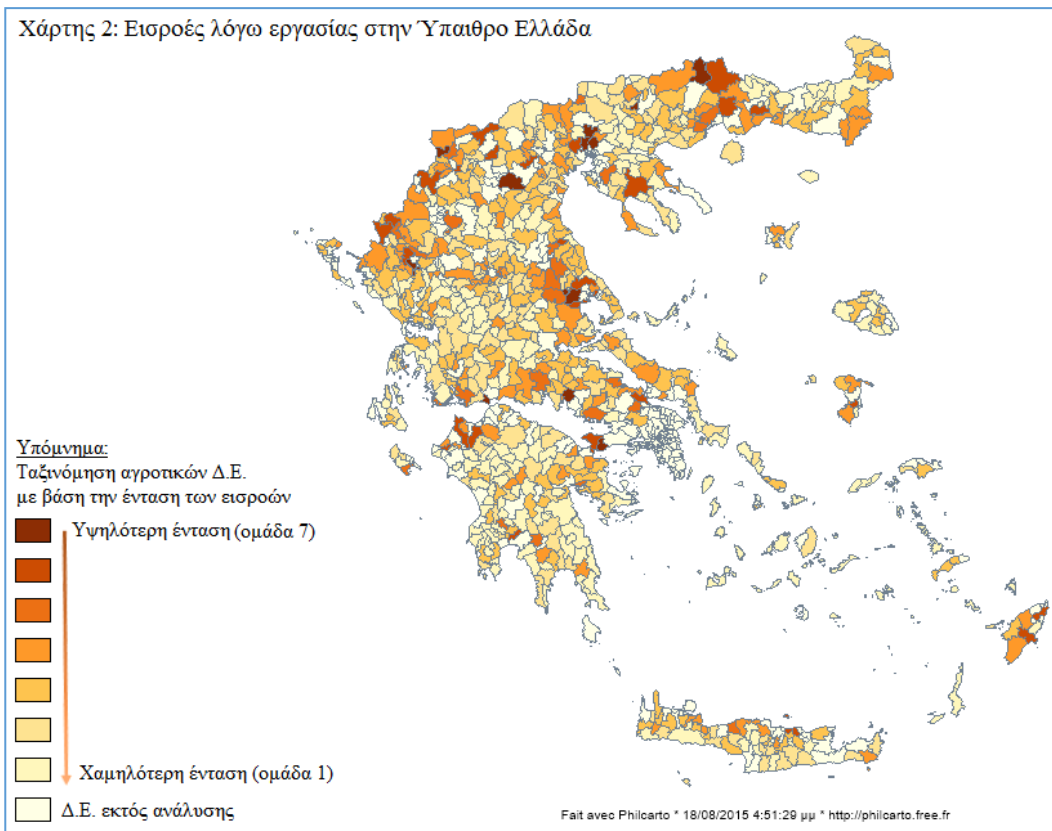
πολλαπλών κατευθύνσεων κινητικότητας μέσα στον αγροτικό χώρο, πέραν του κλασικού προτύπου κινητικότητας από την ενδοχώρα προς τα γειτνιάζοντα αστικά κέντρα. Όπως και σε άλλες χώρες, τα νέα πρότυπα κινητικότητας στις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας βασίζονται πλέον σε μια αρκετά περιπλοκή προσέγγιση πέραν του γνωστού μοντέλου «Κέντρο-Περιφέρεια» (Spencer et al., 2008), ειδικά όταν συνυπολογίζονται οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην αγορά εργασίας.

Πίνακας 5. Ταξινόμηση Εισροών (Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφές Πληθυσμού 2001 και 2011, ίδια επεξεργασία)

Ομάδες		Αριθμός Περιπτώσεων	Ποσοστό Περιπτώσεων	Μέση Ένταση		Ποσοστό μεταβολής του αριθμού εισροών 2001-2011
				2001	2011(1)	
Σύνολο		728	100	9,7	25,3	+77
Χαμηλή ένταση με σημαντική διαχρονική αύξηση	1	241	33	2,0	11,9	+250(2)
	2	152	21	5,0	18,4	+118(2)
	3	175	24	8,1	24,9	+89
Υψηλή ένταση με περιορισμένη διαχρονική αύξηση	4	98	13	14,2	36,8	+69
	5	23	3	23,6	55,9	+50
	6	27	4	35,2	78,8	+36
	7	12	1	65,6	117,7	+19

1. Οι μέσες εντάσεις των εισροών (W_In) παρατίθενται με μοναδικό σκοπό να εξεταστούν οι διαφορές μεταξύ των ομάδων Δ.Ε., ενώ για μεθοδολογικούς λόγους, η διαχρονική σύγκριση δεν συνιστάται όπως ήδη αναφέρθηκε στον πίνακα 4.
2. Οι σχετικές αυξήσεις είναι «παραπλανητικές» δεδομένου ότι, ο αριθμός απασχολούμενων που συμμετείχαν στην κινητικότητα ήταν ιδιαίτερα περιορισμένος το 2001.

Χάρτης 2: Εισροές λόγω εργασίας στην Υπαιθρο Ελλάδα

Πίνακας 6. Απόκλιση μεταξύ έντασης εκροών και έντασης εισροών για το σύνολο των αγροτικών Δ.Ε. (πηγή: ίδια επεξεργασία)

	2001	2011
Μέση ένταση εκροών (W_Out)	22,0	25,3
Μέση ένταση εισροών (W-In)	9,7	48,0
Αναλογία: W_Out / W_In	2,2	1,9

5.2.1. Εξαιρετικά χαμηλές εντάσεις εισροών

Εξαιρετικά χαμηλά είναι τα επίπεδα έντασης των εισροών στις 3 πρώτες ομάδες, κατάσταση που δεν άλλαξε σημαντικά το 2011⁷. Αυτά επηρεάζονται από παράγοντες που συνδέονται με τη γεωγραφική θέση των Δ.Ε., οι οποίες βρίσκονται σε ορεινές περιοχές μεγάλου υψομέτρου ή σε νησιωτικές περιοχές. Πρόκειται για Δ.Ε. απομονωμένες ή απομακρυσμένες από αστικά κέντρα, συνήθως όχι λόγω της πραγματικής απόστασης από αυτά, αλλά λόγω του ακατάλληλου οδικού δικτύου ή των ακατάλληλων / ανεπαρκών μέσων μεταφοράς.

Σχεδόν μισές από τις αγροτικές Δ.Ε. κατατάσσονται στις δύο πρώτες ομάδες με πολύ χαμηλά επίπεδα εισροών. Τα φυσικά μειονεκτήματα (ανάγλυφο, νησιωτικότητα), ιδιαίτερα στην 1η ομάδα είναι έντονα, εξηγώντας την απομόνωση αυτών των Δ.Ε. Η πυκνότητα του πληθυσμού είναι ελάχιστη, ο δε αριθμός των οικισμών είναι γενικά μεγάλος, συνοδευόμενος από έντονη διασπορά πληθυσμού, με υψηλή γήρανση. Αυτά τα χαρακτηριστικά εξηγούν το υψηλό επίπεδο ειδίκευσης ($Ck \approx 0,70$), ενώ η γεωργία απορροφά σημαντικό τμήμα της απασχόλησης. Επομένως, παρατηρείται έντονη εσωστρέφεια με περιορισμένες γενικά εκροές. Η διαφορά της έντασης μεταξύ των δύο ομάδων, φαίνεται να σχετίζεται με αντικειμενικά εμπόδια και διαφορά εγγύτητας με την πρωτεύουσα του Νομού.

Η 3η ομάδα που αφορά σε Δ.Ε. παρουσιάζει ένταση εισροών στο επίπεδο του μέσου όρου και για τα δύο έτη. Είναι κυρίως ημιορεινές Δ.Ε. με λιγότερο έντονα φυσικά εμπόδια, συμπεριλαμβανομένου ενός μικρού αριθμού παράκτιων ή / και νησιωτικών Δ.Ε. Η διαδικασία γήρανσης κινείται σε ενδιάμεσα επίπεδα και η πυκνότητα πληθυσμού είναι υψηλότερη των δύο προηγούμενων ομάδων. Το ποσοστό του αστικού πληθυσμού είναι υψηλό, επειδή ορισμένοι οικισμοί των Δ.Ε. είναι τοπικά κέντρα απασχόλησης, ενώ ο δείκτης γειννίας δεν αντικατοπτρίζει πραγματική εγγύτητα με την πρωτεύουσα του Νομού. Αυτά τα μικρά κέντρα μέσα στον αγροτικό χώρο παρουσιάζουν ενδιάμεσα επίπεδα ειδίκευσης ($Ck = 0,76$). Η γεωργία παραμένει κυρίαρχη, αν και σημαντικό τμήμα του Ο.Ε.Π. απασχολείται στον τριτογενή τομέα. Οι Δ.Ε. αυτές παρουσιάζουν μία μορφή εξωστρέφειας τοπικής εμβέλειας.

⁷Όπως αναφέρθηκε, η αύξηση του αριθμού εισροών είναι «παραπλανητική» με αποτέλεσμα η ένταση του φαινομένου για το 2011 (12%) να παραμένει σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο σε σχέση με το μέσο όρο των 728 Δ.Ε. της Υπαίθρου (25%).

5.2.2. Σχετικά υψηλές εντάσεις εισροών

Στο δεύτερο τύπο εισροών, με ένταση υψηλότερη του μέσου όρου, ταξινομούνται τέσσερις ομάδες Δ.Ε. Η κύρια διαφορά μεταξύ των ομάδων εντοπίζεται στο βαθμό απομόνωσης. Οι Δ.Ε. χωροθετούνται κυρίως σε πεδινές περιοχές και παρουσιάζουν αυξημένες εισροές όταν γειτνιάζουν με βιομηχανικές ζώνες.

Η ένταση των εισροών στις Δ.Ε. της 4ης ομάδας υπερβαίνει αρκετά το μέσο όρο (2001 και 2011), αν και τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά και η προσβασιμότητα δεν παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές από την προηγούμενη ομάδα. Αυτό δύναται να αποδοθεί στη νεανική δημογραφική φυσιογνωμία και την πληθυσμιακή αύξηση της έδρας της Δ.Ε., την παρουσία δηλαδή μίας μικρής πόλης, ελκυστικότερης σε σχέση με την προηγούμενη ομάδα. Η γεωργία παραμένει κυρίαρχη, όμως σημαντικό τμήμα του Ο.Ε.Π. απορροφάται από τις υπηρεσίες, με αποτέλεσμα ο δείκτης ειδικευσης ($C_k = 0,79$) να είναι υψηλότερος του μέσου όρου. Ορισμένες Δ.Ε. βρίσκονται σε σχετική εγγύτητα με το κύριο αστικό κέντρο του Νομού, ενισχύοντας την ενσωμάτωσή τους στην περιφερειακή οικονομία και την τάση για εξωστρέφεια.

Οι ομάδες 5 και 6 αφορούν μικρότερο αριθμό Δ.Ε. (5%) και χωροθετούνται στις πεδινές περιοχές της ηπειρωτικής χώρας. Η ένταση των εισροών είναι σαφώς υψηλότερη του μέσου όρου. Η διαφορά έντασης εισροών μεταξύ των δύο ομάδων δεν είναι συνάρτηση της εγγύτητας με το περιφερειακό αστικό κέντρο. Αν και στις Δ.Ε. της 6ης ομάδας η απόσταση είναι μεγαλύτερη, οι εισροές είναι συχνότερες. Αυτό θα μπορούσε να εξηγηθεί μερικώς από τον ορεινό χαρακτήρα των περιοχών που βρίσκονται στις παρυφές των Δ.Ε., από το μέγεθος της Δ.Ε. (έκταση), καθώς και από το πληθυσμιακό μέγεθος της έδρας της. Οι Δ.Ε. της 6ης ομάδας παρουσιάζουν υψηλότερη πληθυσμιακή πυκνότητα, μεγαλύτερο βαθμό αστικότητας και νεανικότερη δημογραφική φυσιογνωμία. Οι διαφορές στη χωρική κατανομή του πληθυσμού εντός των Δ.Ε. παραπέμπουν σε διαφορές της κλαδικής δομής της απασχόλησης: στην 6η ομάδα η συγκέντρωση στη γεωργία είναι σαφώς χαμηλότερη της 5ης ομάδας (24% και 33% αντίστοιχα), ενώ η απασχόληση στις υπηρεσίες υψηλότερη. Στις δύο αυτές ομάδες, σημαντική είναι η παρουσία βιομηχανιών μεταποίησης αγροτικών προϊόντων με ποσοστά υψηλότερα του μέσου όρου.

Τέλος, ένας πολύ περιορισμένος αριθμός Δ.Ε. (7η ομάδα) καταγράφουν εξαιρετικά υψηλή ένταση εισροών, τρεις δε εξ αυτών κατέγραφαν, ήδη από το 2001, ένταση της τάξης του 80%.

Πρόκειται για ειδικές περιπτώσεις και μόνον εάν ληφθεί υπόψη η χωροθέτησή τους γίνεται κατανοητή η ένταση. Ορισμένες Δ.Ε. βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση με σημαντικά αστικά κέντρα ή βιομηχανικές περιοχές (Κορινθία: Αγίων Θεοδώρων, Μαγνησία: Φερών). Σε άλλες, ο ειδικός χαρακτήρας των οικονομικών τους δραστηριοτήτων συνηγορεί στην εξήγηση του υψηλού επιπέδου των Η.Μ.Τ.Ε. Ειδική

περίπτωση αποτελεί η Δ.Ε. Αντιρρίου, όπου η ένταση των εισροών σημείωσε δραστική μείωση, δεδομένου ότι η απογραφή του 2001 συνέπεσε με την υλοποίηση μεγάλου οδικού έργου που συνδέει την Κεντρική Ελλάδα με την Πελοπόννησο.

6. Συμπεράσματα

Σε εθνικό επίπεδο, οι ημερήσιες μετακινήσεις για μετάβαση στον τόπο εργασίας αφορούν σημαντικό τμήμα του Ο.Ε.Π., αλλά ταυτόχρονα παρουσιάζουν διακύμανση σε ενδοπεριφερειακό και διαπεριφερειακό επίπεδο. Σε περιοχές υψηλής αστικοποίησης η ένταση των Η.Μ.Τ.Ε. λαμβάνει συγκριτικά υψηλότερες τιμές. Η ιεραρχική ταξινόμηση βάσει των επιπέδων έντασης των Η.Μ.Τ.Ε. καθιστά προφανές ότι στην Ελλάδα είναι υπό διαμόρφωση ένας σαφής διαχωρισμός μεταξύ τύπου κατοικίας και τύπου εργασίας. Οι ροές παρατηρούνται κυρίως από τις αγροτικές περιοχές προς τα αστικά κέντρα, ενώ οι αντίθετες ροές είναι υποδιελάσιες. Αν το 2001, η διαδικασία βρισκόταν σε πολύ πρώιμο στάδιο, ειδικά για τις πιο απομονωμένες περιοχές, υπάρχουν, σύμφωνα με τα δεδομένα του 2011, σαφείς ενδείξεις που συνηγορούν στην ανάπτυξη νέων προτύπων κινητικότητας στο εσωτερικό της υπαίθρου. Η σημαντική μείωση του σταθμισμένου συντελεστή μεταβλητότητας σε αρκετές Περιφέρειες επιβεβαιώνει ότι τα νέα πρότυπα βασίζονται σε σύνθετες διαδικασίες που σχετίζονται άμεσα με τους υπό εξέλιξη μετασχηματισμούς που επισυμβαίνουν σε αρκετές αγροτικές περιοχές της Ελλάδας. Όσον αφορά στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην αγορά εργασίας, τα δεδομένα της τελευταίας απογραφής δεν επιτρέπουν να εξαγάγουμε καθαρά αποτελέσματα, δεδομένου ότι η απογραφή πραγματοποιήθηκε στην αρχική περίοδο της «κοινωνικο-οικονομικής» κρίσης, ενώ οι δείκτες ανεργίας και κινδύνου φτώχειας επιδεινώνονται από το 2012 και έπειτα.

Ακόμη και αν τα αντικειμενικά εμπόδια (ορεινότητα, νησιωτικότητα) εξηγούν μερικώς τη χωρική μεταβλητότητα του φαινομένου, πρόκειται για ένα πρώτο επίπεδο διαφοροποίησης (χαμηλή / υψηλή ημερήσια μετακίνηση). Η εγγύτητα, και κυρίως η προσβασιμότητα σε περιοχές συγκέντρωσης οικονομικών δραστηριοτήτων συνιστούν κριτήρια διάκρισης, προκειμένου να καθοριστεί η διαφορική ένταση και να εντοπιστούν τα διάφορα στάδια ανάπτυξης της Η.Μ.Τ.Ε. Οι παράγοντες αυτοί ενδέχεται να διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο μόνον εάν έχει επιτευχθεί σε κάποιο βαθμό η ενσωμάτωση των αγροτικών περιοχών στον περιφερειακό οικονομικό ιστό.

Οι προτεινόμενοι δείκτες μέτρησης των εισροών και των εκροών, σίγουρα αντανακλούν τα επίπεδα ενσωμάτωσης των αγροτικών Δ.Ε. στο τοπικό και περιφερειακό δίκτυο οικονομικών δραστηριοτήτων και συνεπώς καθορίζουν το βαθμό εξωστρέφειας τους. Στην περίπτωση των αγροτικών περιοχών, οι συγκεκριμένοι δείκτες συμβάλλουν στην ανάδειξη του ρόλου της απασχόλησης και της συγκέντρωσης οικονομικών δραστηριοτήτων ως καθοριστικών παραγόντων για τη διαμόρφωση των Η.Μ.Τ.Ε.

Ωστόσο, η ανάλυση της έντασης των Η.Μ.Τ.Ε. αποδεικνύει ότι τα κριτήρια αυτά, αν και ουσιαστικά, δεν επαρκούν για την ερμηνεία της πολυπλοκότητας του φαινομένου, διότι τα κριτήρια προσβασιμότητας και εγγύτητας εμπεριέχουν ένα βαθμό υποκειμενικότητας (Laut, 1998). Επιπλέον, οι Η.Μ.Τ.Ε. εμφανίζουν έντονη συσχέτιση με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των Δ.Ε., όπως το μέγεθος, η χωρική κατανομή του πληθυσμού, η δημογραφική δομή κτλ. Τα ευρήματα αυτά επαληθεύουν και πάλι ότι η επιλογή του χωρικού επίπεδου ανάλυσης είναι δόκιμη για τη μέτρηση της έντασης των Η.Μ.Τ.Ε.

Η χωρική προβολή των επιπέδων έντασης εισροών και εκροών επιτρέπει τον εντοπισμό περιοχών στις οποίες επιδρά σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό η λειτουργία μικρών αγροτικών συγκεντρώσεων απασχόλησης, λαμβάνοντας ταυτοχρόνως υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των Δ.Ε.

Τα κριτήρια που υιοθετήθηκαν για την προσέγγιση της έντασης των Η.Μ.Τ.Ε. στις αγροτικές περιοχές δεν ήταν εξαντλητικά, ωστόσο επέλεχθησαν αυτά που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για όλες τις Δ.Ε., προσπαθώντας ταυτόχρονα να αποφευχθεί η σύγχυση μεταξύ αιτίων και αποτελεσμάτων. Αν και ο διαφοροποιητικός ρόλος ορισμένων χαρακτηριστικών υπογραμμίζεται στα ευρήματα της σχετικής βιβλιογραφίας, για την Ελλάδα οι διαθέσιμες πληροφορίες δεν επιτρέπουν τη μελέτη του φαινομένου με συμπερίληψη των κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Η έκταση των ροών επηρεάζεται έντονα από τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά του Ο.Ε.Π., ειδικότερα από τα επαγγέλματα (Baccaïni, 1996b). Η τάση των εργαζομένων να μετακινούνται σε μεγάλες αποστάσεις ποικίλλει αναλόγως της ηλικίας και της επιλογής του τόπου κατοικίας κάθε κοινωνικοοικονομικής κατηγορίας (Baccaïni, 1996a). Επειδή η εργασία αφορά όλες τις Δ.Ε. της χώρας (και μάλιστα, βασισμένη αποκλειστικά στα δεδομένα των απογραφών πληθυσμού⁸) και δεν πρόκειται για έρευνα πεδίου σε συγκεκριμένη περιοχή, ήταν αδύνατο να εξετασθούν παράγοντες που έχουν ήδη αναδειχθεί ως σημαντικοί από άλλους συγγραφείς. Για παράδειγμα, οι έμφυλες διαφορές στη χωρική δομή των Η.Μ.Τ.Ε. για κάποιες επαγγελματικές κατηγορίες (Lemelin & Gatignol, 1999), ή οι διαφοροποιήσεις στην οικογενειακή κατάσταση των μετακινούμενων εργαζομένων ή τα επαγγελματικά τους σχέδια (Vignal, 2005, 2006). Επίσης, οι δεσμοί με τον τόπο καταγωγής αποτρέπουν την εσωτερική μετανάστευση και ευνοούν τις Η.Μ.Τ.Ε. (Lanéelle, 2008). Είναι σαφές ότι η παρακολούθηση της κινητικότητας, βασισμένη αποκλειστικά στα δεδομένα των απογραφών, παρουσιάζει

⁸ Στην κλίμακα των Δ.Ε., η διαθεσιμότητα των δεδομένων είναι περιορισμένη, ειδικά για τις μικρές Δ.Ε.

σημαντικούς περιορισμούς ως προς τη διαμόρφωση κατάλληλων πολιτικών. Θα ήταν χρήσιμο να εξεταστεί η δυνατότητα διεξαγωγής τακτικών ετήσιων ερευνών σχετικά με τις Ημερήσιες Μετακινήσεις για μετάβαση στον Τόπο Εργασίας των νοικοκυριών.

Τέλος, αναδεικνύεται ένα ακόμη ζήτημα ως προς τον ίδιο τον ορισμό των αγροτικών περιοχών. Κριτήρια όπως η πυκνότητα και το μέγεθος του οικισμού παραμένουν κυρίαρχα στον επίσημο ορισμό των εδαφικών μονάδων από την Ελληνική Στατιστική Αρχή, την Ε.Ε. ή διεθνείς οργανισμούς (Ο.Ο.Σ.Α.). Στην πραγματικότητα παραμένει ανοιχτό ένα ερώτημα σχετικά με την υιοθέτηση των ροών Η.Μ.Τ.Ε. ως κριτηρίου (σε αντίθεση με τα κριτήρια της πυκνότητας και του μεγέθους οικισμού), προκειμένου να διαφοροποιηθούν εδαφικές ενότητες ανάλογα με το βαθμό αγροτικότητας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Ανθοπούλου, Θ. και Μωυσίδης, Α., επιμ., (2001) “Από τον αγροτικό χώρο στην ύπαιθρο χώρα: Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα”. Αθήνα: Gutenberg.
- ΕΛΣΤΑΤ, (2011) «Ανακοίνωση προσωρινών αποτελεσμάτων Απογραφής Πληθυσμού 2011». Δελτίο Τύπου 22 Ιουλίου 2011.
- Ευστράτογλου, Α. (2006) «Αγορές εργασίας στην Ελλάδα». Σειρά Μελετών Ινστιτούτου Εργασίας, ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ 25.
- Καλλιώρας, Δ., Κανδύλης, Γ., Κρομυδάκης, Ν. και Πανταζής, Π. (2012) «Οριοθέτηση τοπικών αγορών εργασίας στην Ελλάδα βάσει των μετακινήσεων για εργασία». Γεωγραφίες, 20, σελ. 99-116.
- Ντυκέν, Μ.-Ν. και Κακλαμάνη, Σ. (2009) «Η καθημερινή κινητικότητα των απασχολούμενων στην Ελλάδα: Μια πρώτη προσπάθεια αποτύπωσης της έντασης του φαινομένου». Δημογραφικά Νέα, 6, σελ. 1-4.
- Πετράκος, Γ. και Οικονόμου, Δ. (1999) «Διεθνοποίηση και διαρθρωτικές αλλαγές στο ευρωπαϊκό σύστημα αστικών κέντρων». Στο Πετράκος, Γ. και Οικονόμου, Δ. (επιμ.) Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής. Αθήνα: Gutenberg & Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σελ. 13-44.
- Προδρομίδης, Π.-Ι.Κ. (2008) «Προσδιορισμός των τοπικών αγορών εργασίας της Ελλάδας». Σειρά Ερευνητικών Εργασιών Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, 99.

Ξενόγλωσση

- Aguilera, A. (2005) “Growth in commuting distances in polycentric metropolitan areas: The case of Paris”. In *45th Congress of the European Regional Science Association*. Available at <http://www.sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa05/papers/255.pdf>
- Aguilera, A. and Mignot, D. (2004) “Urban sprawl, polycentrism and commuting: A comparison of seven French urban areas”. *Urban Public Economics Review*, 1, pp. 93-113.
- Aldrich, L., Beale, C. and Kasse, K. (1997) “Commuting and the economic functions of small towns and places”. *Rural Development Perspectives*, 12 (3), pp. 26-31.
- Anthopoulou, T., Duquenne, M.-N. and Goussios, D. (1999) “Le développement rural en Grèce”. *Agricultures Familiales et développement Rural en Méditerranée*. Paris : Karthala - CIHEAM.
- Baccaïni, B. (1996a) “L’évolution récente des navettes en Ile de France”. *L’Espace Géographique*, 52.
- Baccaïni, B. (1996b) “Les trajets domicile-travail en Ile-de-France : Contrastes entre catégories socioprofessionnelles”. *Économie et Statistique*, 294-295, pp. 109-126.
- Brocard, M. (2009) “Le positionnement de la thématique transports en sciences humaines et sociales”. In Brocard, M. et al. (eds.) *Transports et territoires: Enjeux et débats*. Paris: Ellipses Éditions, pp. 7-32.
- Campell, M. and Duffy, K., eds., (1992) *Local labour markets: Problems and policies*. London: Longman.
- Davezies, L. (2004) “Développement local : Le déménagement des Français”. *Futuribles*, 295, pp. 43-56.
- De Goei, B., Burger, M.J., Van Oort, F. and Kitson, M. (2010) “Functional polycentrism and urban network development in the greater South East, United Kingdom: Evidence from commuting patterns 1981–2001”. *Regional Studies*, 44 (9), pp. 1149-1170.
- Favell, A. (2008) *Eurostars and Eurocities*. Oxford: Blackwell.
- Gadais, M., Grammont, P., Nourisson, A., Noel, C. and Roche-Woillez, G. (2004) *Quelle est la mobilité quotidienne des personnes dans les agglomérations ? Approche de la question et proposition d’indicateurs*. Lyon : CERTU.
- Goldner, W. (1955) “Spatial and locational aspects of metropolitan labour markets”. *The American Economic Review*, 45 (1), pp. 113-128.
- Goodman, J.F.B. (1970) “The definition and analysis of local labor markets: Some empirical problems”. *British Journal of Industrial Relations*, 8 (2), pp. 179-196.

- Goussios, D. (1997) "The European and local context of Greek family farming". *Sociologia Ruralis*, 35 (3-4), pp. 322-334.
- Goussios, D. and Duquenne, M.-N. (2003) "L'exploitation agricole à distance en Grèce: mobilité, pluriactivité et ruralisation : Recherches récentes en géographie aixoise, Méditerranée". *Revue géographique des pays méditerranéens*, 1-2, pp. 45-48.
- Guillaume, C. and Pochic, S. (2007) "What would you sacrifice? Access to top management and the work-life balance". *Gender, Work & Organisation*, 16 (1), pp. 14-36.
- Kaufmann, V. (2001) "Mobilité et vie quotidienne: Synthèse et questions de recherche". *Plus, Synthèses et recherche*, 48.
- Kasimis, C. and Papadopoulos, A. (2013) "Rural transformations and family farming in Contemporary Greece". In Ortiz-Miranda, D., Moragues-Faus, A. and Arnalte-Alegre, E. (eds.) *Agriculture in Mediterranean Europe: Between old and new paradigms*. Bingley: Emerald Group Publishing Limited, pp. 263-293.
- Lanéelle, X. (2008) "Mobilité pendulaire et identité territoriale". In Garat, I. Séchet, R. and Zeneidi, D. (eds.) *Espaces en transactions*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, pp. 95-107.
- Laut, J.L. (1998) "Proximité et commerce: Pour l'éclairage du concept". *Communication et Langages*, 116, pp. 92-107.
- Le Gallo, J. (2002) "Économétrie spatiale: l'autocorrélation spatiale dans les modèles de régression linéaire". *Économie & Prévision*, 4 (155), pp.139-157.
- Lemelin, A. and Gatignol, A. (1999) "La structure spatiale des déplacements pendulaires des femmes et des hommes dans la région de Montréal". *Cahiers de Géographie du Québec*, 43 (119), pp. 187-210.
- Lothorien, R. and Mokhtarian, P. (2001) "The positive utility of the commute: Modelling ideal commute time and relative desired commute amount". *Transportation*, 28, pp. 1179-1205.
- Modarres, A. (1993) "Spatial dimensions of commuting and transportation demand management: An analysis of eastern Pima County, Arizona". *Transportation Research Record*, 1404, pp. 91-100.
- Nielsen, T.A.S. and Hovgesen, H.H. (2008) "Exploratory mapping of commuter flows in England and Wales". *Journal of Transport Geography*, 16 (2), pp. 90-99.
- Nordregio (2005) *Potentials for polycentric development in Europe*. Final report, ESPON 1.1.1., Luxembourg. Available at <http://www.espon.eu>.
- Prodromidis, P.-I.K. (2010) "Identifying spatial labour markets in Greece from the 2001 travel-to-work Patterns". *South-Eastern Europe Journal of Economics*, 8 (1), pp. 111-128.
- Ralph, D. (2015) *Work, family and commuting in Europe: The lives of Euro-commuters*. London: Palgrave MacMillan.

- Retaillé, D. (1998) “Concepts du nomadisme et nomadisation des concepts”. In Knafou, R (ed.) *La planète ‘nomade’: Les mobilités géographiques d’aujourd’hui*. Paris, Belin, pp. 37-58.
- Shen, Q. (2000) “Spatial and social dimensions of commuting”. *Journal of the American Planning Association*, 66, pp. 68-82.
- Smart, M.W. (1974) “Labour market areas: Uses and definition”. *Progress in Planning*, 2, pp.239-351.
- Sohn, J. (2005) “Are commuting patterns a good indicator of urban spatial structure?” *Journal of Transport Geography*, 13, pp. 306-317.
- Spectorsky, A.C. (1955) *“The exurbanites”*. Philadelphia: Lippincott.
- Spencer, H., Alasia, A. and Bollman, R.D. (2008) “Rural commuting: Its relevance to rural and urban labour markets”. *Rural and Small Town Canada Analysis Bulletin*, 7 (6).
- Talbot, J. (2001) “Les déplacements domicile-travail, de plus en plus d’actifs travaillent loin de chez eux”. *Insee Première*, 767.
- Van Oort, F., Burger, M. and Raspe, O. (2010) “On the economic foundation of the urban network paradigm: Spatial integration, functional integration and economic complementarities within the Dutch Randstad”. *Urban Studies Journal Limited*, 47 (4), pp. 725-748.
- Vignal, C. (2005) “Logiques professionnelles et logiques familiales: Une articulation contrainte par la délocalisation de l’emploi”. *Sociologie du Travail*, 47, pp. 153-169.
- Vignal, C. (2006) “Concilier mobilité résidentielle et mobilité professionnelle: Cadrage statistique et pistes de réflexion”. *Horizons Stratégiques*, 2.

Παράρτημα

Πίνακας 1: Μεγάλες αγροτικές Δ.Ε. με χαμηλή κινητικότητα

Νομός	Δημοτική Ενότητα	Αριθμός Οικισμών	Έκταση (km ²) (*)	Μόνιμος Πληθυσμός 2001	2001		2011	
					Εκροές	Εισροές	Εκροές	Εισροές
Αρκαδία	Βόρεια Κυνουρία	59	577,0	11.589	11	2	27	9
Αργολίδα	Κρανίδι	27	252,9	10.102	9	5	12	11
Κυκλάδες	Πάρος	78	196,3	12.514	7	0	13	0
Ηλεία	Σκυλούντος	31	194,4	15.799	11	2	28	11
Ηράκλειο	Αρκαλοχώριο	41	237,6	9.766	12	6	40	19
Αιτωλοακαρνανία	Οινιάδων	9	270,9	10.103	5	4	14	9
Αιτωλοακαρνανία	Αμφιλοχία	38	397,9	12.515	7	6	15	16
Έβρος	Διδυμότειχο	23	354,1	18.937	5	14	9	41
Φθιώτιδα	Αταλάντη	13	304,1	9.584	5	6	10	20
Ηλεία	Αρχαία Ολυμπία	33	178,9	9.689	13	7	44	24
Ημαθία	Νάουσα	12	300,9	22.274	12	9	17	16
Καρδίτσα	Παλαμάς	10	154,1	9.644	15	5	25	13
Καβάλα	Θάσος	32	380,1	13.451	6	5	9	10
Κορινθία	Ξυλόκαστρο	39	310,3	13.671	14	4	30	14
Λάρισα	Ελασσόνα	14	348,9	14.291	9	8	17	18
Πέλλα	Αριδαία	23	562,9	19.970	6	6	13	10
Φθιώτιδα	Σπερχειάδα	35	379,5	9.530	10	3	65	9
Σέρρες	Νέα Ζίχνη	14	274,4	9.869	9	7	19	12
Σέρρες	Κερκίνη	18	353,6	9.574	9	3	13	14
Σέρρες	Νιγρίτα	5	160,9	9.709	11	9	17	21
Σέρρες	Ηράκλεια	12	195,2	12.982	12	4	17	14
Ξάνθη	Μύκη	36	314,9	11.673	13	3	43	18

(*) Συνολική μέση έκταση για τις αγροτικές κοινότητες είναι 148 km², με διάστημα εμπιστοσύνης 95% (140 - 155), ο μέσος πληθυσμός είναι 4.103 κάτοικοι (3.872-4.334).

Μαρί-Νοέλ Ντυκέν

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πεδίον Άρεως, 383 34 Βόλος

e-mail: mdyken@uth.gr

Σταματίνα Κακλαμάνη

Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών

Πανεπιστήμιο Κρήτης, Πανεπιστημιούπολη Γάλλου Ρέθυμνο, Κρήτη τ.κ 74100

e-mail: kakltina@otenet.gr

Δημήτρης Καρκάνης

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πεδίον Άρεως, 383 34 Βόλος

e-mail: dkark@teemail.gr

Οικονομική και Επιχειρηματική Δραστηριότητα των Αλλοδαπών στην Ελλάδα: η περίπτωση της Αττικής

Αλεξάνδρα Τραγάκη

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η επιχειρηματική δραστηριότητα των μεταναστών συμβάλλει σημαντικά στην οικονομική αλλά και κοινωνική τους ενσωμάτωση. Σύμφωνα με μια προσέγγιση μετανάστες και επιχειρηματίες μοιράζονται κάποια κοινά χαρακτηριστικά, όπως χαμηλή αποστροφή κινδύνου, υψηλές φιλοδοξίες και ισχυρά εσωτερικά κίνητρα. Είναι ωστόσο προφανές ότι δεν μπορούν όλοι οι μετανάστες να θεωρηθούν εν-δυνάμει επιχειρηματίες. Σε σχέση με την επιχειρηματικότητα των αλλοδαπών στη διεθνή βιβλιογραφία γίνεται σαφής διάκριση ανάμεσα στην «ευκαιρία για επιχειρηματικότητα» και την «επιχειρηματικότητα από ανάγκη». Σκοπός της μελέτης είναι αρχικά να διερευνηθούν οι οικονομικές δραστηριότητες των μεταναστών στην Ελλάδα, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας και στη συνέχεια να εντολιστούν ευκαιρίες και εμπόδια στην οικονομική τους ενσωμάτωση. Η ανάλυση βασίζεται στα στοιχεία της Απογραφής Πληθυσμού του 2011, καθώς και σε στοιχεία του Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Αθηνών. Τα ευρήματα δείχνουν ότι η επιχειρηματικότητα των μεταναστών είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Η διαπίστωση αυτή αφορά σε όλες σχεδόν τις εθνικότητες. Η όποια επιχειρηματικότητά τους περιορίζεται κυρίως σε δραστηριότητες που σχετίζονται με τα "κατώτερα επίπεδα της οικονομίας". Δραστηριοποίηση σε επιχειρήσεις καινοτομίας, τεχνολογιών αιχμής και εξειδικευμένων γνώσεων είναι σπάνιες. Πρόκειται επί της ουσίας για επιχειρηματικότητα λόγω ανάγκης, πίσω από την οποία κρύβονται οι θεσμικές δυσκαμψίες που επικρατούν στην αγορά εργασίας καθώς και η έλλειψη υποστηρικτικών δράσεων εκ μέρους της πολιτείας.

Λέξεις κλειδιά

επιχειρηματικότητα μεταναστών, μετανάστευση, απασχόληση, Ελλάδα

Migrant Entrepreneurship in Athens Greater Area

Abstract

Ethnic entrepreneurship serves as a means to economic integration. Entrepreneurial ventures often reward a wide range of personal attributes, including openness to risk-taking, innovative and creative spirit, ambition and motivation. Either by nature or necessity, those very characteristics are often met among non-natives. The aim of this study is (i) to explore the economic activity of immigrants in Greece, with a special focus on the entrepreneurial activities of those settled in the wider Athens area and(ii) to identify opportunities and obstacles to economic integration. Analysis relies on two different and complementary to each other datasets. Information about the volume and composition of foreign population living in Greece, as well as data about its economic activity, sector and employment status were extracted from 2011 Population Census. Moreover, data about migrant entrepreneurship, such as the type of business, its location and year of establishment were provided by the Athens Chamber of Tradesmen, after special request. To our knowledge, this dataset had never been explored before despite being very rich in detailed information about businesses run by immigrants in the greater Athens area.

Keywords

migrants, entrepreneurship, migration, employment, Greece

1. Εισαγωγή

Οι πρώτες μαζικές μεταναστευτικές ροές έφθασαν στην Ελλάδα περί τα μέσα της δεκαετίας του 1980 οπότε και η χώρα μετατράπηκε από χώρα προέλευσης σε χώρα εισροής μεταναστών. Έκτοτε, ο συνεχώς αυξανόμενος αριθμός αλλοδαπών που ζουν στην Ελλάδα διαμορφώνει ένα νέο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο που δημιουργεί διαρκώς, νέες προκλήσεις στις περιοχές υποδοχής. Είναι ευρέως αποδεκτό ότι η χώρα ήταν ανεπαρκώς προετοιμασμένη να αντιμετωπίσει ένα τόσο μεγάλης κλίμακας φαινόμενο το οποίο επηρεάζει έντονα την καθημερινή ζωή και αλληλεπιδρά με όλους τους σημαντικούς τομείς της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής δραστηριότητας.

Καθώς η παραμονή μεταναστών στη χώρα απέκτησε σταδιακά χαρακτηριστικά μόνιμης εγκατάστασης, οι πρώτες εκτιμήσεις για την ανεπαρκή κοινωνική και οικονομική

ένταξη τους προκάλεσαν έντονες πολιτικές συζητήσεις και αντιδράσεις (Lyberaki 2008; Lazaridi and Koumandraki 2007). Οι ανησυχίες σχετικά με τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στη λειτουργία της αγοράς εργασίας, τις οικονομικές προοπτικές, το βάρος στην οικονομία, τη σύνθεση και τη δυναμική του πληθυσμού, την κοινωνική συνοχή καθώς και την ικανότητα των μεταναστών να αναμειχθούν με επιτυχία στον κοινωνικό ιστό της Ελλάδας, είναι πολύ έντονες (Szarts and Karakatsanis 2013; Tzogopoulos 2013; Figgou et al. 2011).

Οι εξελίξεις αυτές έχουν αναζωογονήσει το ερευνητικό ενδιαφέρον για τις οικονομικές επιπτώσεις της πολυπολιτισμικότητας. Η πολυπολιτισμικότητα από μόνη της δεν αποτελεί πρόβλημα. Ούτε όμως και πλεονέκτημα, όταν τα εμπόδια στις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις δεν επιτρέπουν τη γεφύρωση και διασταύρωση διαφορετικών ιδεών, αντιλήψεων και γνώσεων. Η ποικιλομορφία είναι δυνατόν να είναι κοινωνικά επωφελής μόνο όταν εξαλειφθούν οι διακρίσεις και προωθηθεί η ενσωμάτωση σε όλα τα επίπεδα.

Όμως στην περίπτωση της Ελλάδας, αντί να ενισχυθούν οι προοπτικές ενσωμάτωσης μειώθηκαν ακόμη περισσότερο λόγω της παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης. Δυστυχώς, οι μετανάστες συγκαταλέγονται ανάμεσα σε αυτούς που πλήττονται περισσότερο από την κοινωνική και οικονομική αναταραχή, ενώ η συνεχής αβεβαιότητα τροφοδοτεί ξενοφοβικές αντιδράσεις (Ellinas 2013, Swarts and Karakatsanis 2013). Αυτή η εργασία επικεντρώνεται στη διερεύνηση των δυνατοτήτων οικονομικής ενσωμάτωσης των αλλοδαπών με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην επιχειρηματικότητα.

Μετανάστες και επιχειρηματικότητα είναι δύο όροι που χρήζουν ορισμένων διευκρινίσεων επειδή δεν είναι μονοσήμαντα ορισμένες και συχνά χρησιμοποιούνται με διαφορετικές αποχρώσεις στη σχετική βιβλιογραφία. Στο κείμενο αυτό, οι όροι μετανάστες και αλλοδαποί χρησιμοποιούνται εναλλακτικά, περιγράφοντας όλα εκείνα τα άτομα που κατοικούν στην Ελλάδα και έχουν γεννηθεί από μη Έλληνες γονείς, ανεξαρτήτως του τόπου γέννησής τους και των λόγων που τους οδήγησαν στην Ελλάδα. Ο όρος επιχειρηματικότητα, από την άλλη πλευρά, περιγράφει στο παρόν κείμενο την ικανότητα και την προθυμία έναρξης, οργάνωσης και διοίκησης μιας επιχειρηματικής προσπάθειας (συμπεριλαμβανομένων όλων των κινδύνων που αυτή η πρωτοβουλία εμπεριέχει από τη φύση της), με στόχο το κέρδος. Στην Απογραφή Πληθυσμού, η έννοια "εργοδότης" αφορά σε άτομα που διοικούν δικές τους επιχειρήσεις και απασχολούν τουλάχιστον έναν υπάλληλο σε μόνιμη βάση. Η έννοια "επιχειρηματίας" περιγράφει κάθε πρόσωπο που ξεκινά ή λειτουργεί δική του επιχείρηση ανεξάρτητα από τον τομέα δραστηριότητας, τη διάρκεια της δραστηριότητας ή τον αριθμό των απασχολούμενων.

Σε αρκετές περιπτώσεις, η επιχειρηματική δραστηριοποίηση αποτελεί για τους αλλοδαπούς ένα μέσο οικονομικής ενσωμάτωσης, ειδικά όταν η πρόσβαση στην αγορά εργασίας είναι περιορισμένη. Η επιχειρηματικότητα συχνά ανταμείβει ένα ευρύ φάσμα προσωπικών χαρακτηριστικών, όπως η δυνατότητα ανάληψης κινδύνων, η καινοτομία και

το δημιουργικό πνεύμα, οι φιλοδοξίες και τα κίνητρα. Είτε έμφυτα είτε λόγω ανάγκης, αυτά τα χαρακτηριστικά αναπτύσσονται συχνά μεταξύ των μεταναστών (υποσημείωση).

Γενικά, μεταξύ των ατόμων που παίρνουν την απόφαση να μεταναστεύσουν είναι κοινά κάποια χαρακτηριστικά, όπως η χαμηλή αποστροφή κινδύνου, οι υψηλές φιλοδοξίες και τα ισχυρά εσωτερικά κίνητρα στην αναζήτηση ευκαιριών στους τόπους διαμονής τους (Naudé et al., 2015). Με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά, μέσα σε ένα ευνοϊκό θεσμικό πλαίσιο, οι μετανάστες θα μπορούσαν να γίνουν καλοί επιχειρηματίες (Neville et al., 2014; Hart 2009). Προφανώς, ωστόσο, δεν έχουν όλοι οι μετανάστες τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε πετυχημένους επιχειρηματίες (Naudé et al., 2015).

Όσοι από αυτούς εμπλέκονται σε επιχειρηματικές δραστηριότητες με αναπτυξιακές προοπτικές, συμβάλλουν στη συσσώρευση πλούτου, στη δημιουργία νέων θέσεων απασχόλησης, στην αύξηση της παραγωγικότητας, τον ανταγωνισμό, στην εξοικείωση με τις νέες τεχνολογίες και ενισχύουν την οικονομία της χώρας-υποδοχής, αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως "επιχειρηματίες λόγω ευκαιρίας". Παρόλα αυτά, οι περισσότεροι μετανάστες δεν είναι τίποτα περισσότερο από "επιχειρηματίες λόγω ανάγκης" (Reynolds et al., 2001) για τους οποίους η έναρξη λειτουργίας μιας επιχείρησης αποτελεί τη μοναδική ευκαιρία απασχόλησης, και κατά επέκταση επιβίωσης, σε ένα μη-φιλικό περιβάλλον, με ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά ανεργίας και περιορισμένη πρόσβαση σε θέσεις εργασίας εξαρτημένης μορφής.

Στόχος αυτής της μελέτης είναι η διερεύνηση της οικονομικής δραστηριότητας και ειδικότερα της ανάπτυξης επιχειρηματικότητας των αλλοδαπών στην Ελλάδα, με ιδιαίτερη έμφαση στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας και ο εντοπισμός ευκαιριών και εμποδίων στην οικονομική ενσωμάτωσή τους. Το κείμενο διαρθρώνεται ως εξής: το επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζει μια σύντομη επισκόπηση της ευρωπαϊκής και διεθνούς εμπειρίας σχετικά με τη συμμετοχή των μεταναστών στην αγορά εργασίας. Κατόπιν περιγράφονται τα δημογραφικά και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των αλλοδαπών που ζουν στην Ελλάδα και συγκρίνονται με αυτά των Ελλήνων. Στη συνέχεια, η ανάλυση επικεντρώνεται στην επιχειρηματικότητα των αλλοδαπών στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας με στόχο να διερευνηθεί η γεωγραφική και κατά κλάδο κατανομή της επιχειρηματικής δραστηριότητας καθώς και οι διαφοροποιήσεις ανάλογα με την εθνικότητα. Τέλος συνοψίζονται τα κύρια ευρήματα και καταγράφονται τα συμπεράσματα.

2. Η παρουσία μεταναστών στην Ελλάδα

Καθώς οι μεταναστευτικές ροές αυξάνονται, ενισχύονται οι ανησυχίες για την ένταξη των μεταναστών στις χώρες υποδοχής και εντείνονται οι συζητήσεις για τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της πολύ-πολιτισμικότητας Σύμφωνα με το Ινστιτούτο

Μεταναστευτικής Πολιτικής "η ενσωμάτωση των μεταναστών αφορά στη διαδικασία οικονομικής κινητικότητας και κοινωνικής ένταξης τόσο για τους ίδιους τους νεοεισερχόμενους όσο και τα παιδιά τους" (REF). Η οικονομική δραστηριότητα και η προσβασιμότητα στην αγορά εργασίας είναι καθοριστικοί παράγοντες όχι μόνο για την οικονομική αλλά για τη συνολική διαδικασία ενσωμάτωσης των αλλοδαπών πληθυσμών. Ωστόσο η εξεύρεση εργασίας, αν και απαραίτητη, δεν αποτελεί επαρκή προϋπόθεση για την επίτευξη των υπόλοιπων διαστάσεων της ενσωμάτωσης. Οι μετανάστες συχνά παγιδεύονται σε κακά αμειβόμενες, χαμηλής εξειδίκευσης δουλειές που ουσιαστικά δεν επιτρέπουν ούτε ουσιαστική ένταξη ούτε κοινωνική κινητικότητα. Οι περιορισμένες γνώσεις της γλώσσας της χώρας υποδοχής, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, η ασυμβατότητα μεταξύ ατομικών προσόντων και απαιτήσεων της τοπικής αγοράς εργασίας, είναι μερικοί από τους βασικούς παράγοντες που συμβάλλουν στην περιθωριοποίηση των μεταναστών εμποδίζοντάς τους να εισέλθουν στην αγορά εργασίας και να επιτύχουν επαγγελματικά (Constant et al. 2008).

Οι μετανάστες δεν είναι ένας ομοιογενής πληθυσμός. Δεν έχουν κοινά δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, δεν έχουν παρόμοιες ανάγκες ούτε προοπτικές. Δημογραφικά χαρακτηριστικά, όπως η ηλικία, το φύλο και η εθνικότητα, καθώς και κοινωνικά χαρακτηριστικά όπως το μορφωτικό επίπεδο ή οι θρησκευτικοί και πολιτιστικοί δεσμοί με τη χώρα υποδοχής, σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με τις πιθανότητες να γίνουν αυτόνομοι, να γεφυρώσουν εθνικά και πολιτισμικά κενά και να βρουν το ζωτικό χώρο τους στον νέο τόπο εγκατάστασης.

Η διεθνής εμπειρία δείχνει ότι όσο πιο μικρή είναι η ηλικία εισόδου στην νέα χώρα τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες επιτυχούς ένταξης στην αγορά εργασίας (Åslund et al., 2009; Kerr and Kerr, 2016). Επιπλέον, στις περισσότερες χώρες υποδοχής, η διείσδυση στην αγορά εργασίας συχνά καθορίζεται από το φύλο. Οι γυναίκες φαίνεται να μειονεκτούν σε σχέση με τους άνδρες, αφού καταγράφουν χαμηλότερη απασχολησιμότητα και υψηλότερα ποσοστά ανεργίας σε σύγκριση είτε με τις ντόπιες συνομήλικές τους είτε με τους ομοεθνείς τους άνδρες (Eurostat 2011). Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για εκείνες που φθάνουν ως μέλη οικογενειών. Επιπλέον, οι γυναίκες συνήθως δεν βρίσκονται εκτός στόχευσης των μέτρων πολιτικής για ένταξη στην αγορά εργασίας (ΟΟΣΑ, 2012).

Ομοίως, ο βαθμός ένταξης και κοινωνικής κινητικότητας διαφοροποιείται με την εθνικότητα, κυρίως λόγω πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων (Zhou, 1997; Borjas, 2015). Η παρουσία εθνικών κοινοτήτων αποτελεί συχνά εμπόδιο στην αποτελεσματική ένταξη επειδή αν και προσφέρουν ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης, δημιουργούν εθνικούς θύλακες αφήνοντας ελάχιστα περιθώρια γεφύρωσης των διαφορετικών πολιτιστικών και κοινωνικών προτύπων (Lester και Nguyen, 2013). Η δικτύωση και οι μειονοτικές κοινότητες μπορεί να διευκολύνουν την επιβίωση, αλλά δεν εγγυώνται την πραγματική

ενσωμάτωση στον κοινωνικο-οικονομικό ιστό. Σε ορισμένες περιπτώσεις η εθνικότητα μπορεί να προδικάσει κάποιες δεξιότητες. Αυτό μπορεί να αυξήσει τις ευκαιρίες εύρεσης δουλειάς σε συγκεκριμένη ειδικότητα, αλλά μπορεί ταυτόχρονα να αποθαρρύνει την ανάπτυξη νέων δεξιοτήτων (Hendricks, 2002).

Ενδιαφέροντα ευρήματα προκύπτουν από την ολοένα αυξανόμενη βιβλιογραφία για την επιχειρηματικότητα των μεταναστών. Σε κάποιες αναπτυγμένες χώρες, συμπεριλαμβανομένων των ΗΠΑ, Καναδά, Ηνωμένου Βασιλείου και Αυστραλίας, τα ποσοστά μεταναστών-εργοδοτών είναι υψηλότερα από των ημεδαπών (Fairlie 2012). Πρόσφατες μελέτες συνδέουν την πολυπολιτισμικότητα με θετικά οικονομικά αποτελέσματα. Εστιάζοντας στις ΗΠΑ, οι μετανάστες αντιπροσωπεύουν το ένα τέταρτο των Αμερικανών επιχειρηματιών και το μερίδιο αυτό αυξάνεται συνεχώς. Οι μελέτες δείχνουν ότι οι εξειδικευμένοι μετανάστες τείνουν να ξεκινούν επιχειρήσεις με μεγαλύτερη συχνότητα από ό, τι οι εξειδικευμένοι ημεδαποί πολίτες (Hunt 2011). Ωστόσο, η συμβολή τους στη γενική οικονομία είναι πιο πολύπλοκη υπόθεση από την απλή σύγκριση ποσοστών. Η επιχειρηματικότητα των μεταναστών παρουσιάζει εντονότερες διακυμάνσεις, τόσο στα ποσοστά αποτυχίας, όσο και στην αύξηση των θέσεων εργασίας. Οι Kerr και Kerr (2016) παρατήρησαν ότι οι επιχειρήσεις που ιδρύουν οι μετανάστες απασχολούν κατά μέσο όρο 4.4 εργαζομένους έναντι 7.0 απασχολούμενων σε επιχειρήσεις που ιδρύουν οι ημεδαποί και 16.9 απασχολούμενων εάν η ομάδα των επιχειρηματιών είναι μεικτή. Εκτίμησαν επίσης, ότι οι επιχειρήσεις των μεταναστών στις ΗΠΑ έχουν λίγες πιθανότητες να επιβιώσουν σε ορίζοντα τριετίας. Όταν όμως το επιτύχουν, επιδεικνύουν μεγαλύτερη αύξηση των θέσεων απασχόλησης. Η εμπειρία των ΗΠΑ και του Καναδά δίνει έμφαση στην ανομοιογένεια του μεταναστευτικού πληθυσμού με την επιτυχία στην επιχειρηματικότητα να οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σε ατομικά χαρακτηριστικά. Το κοινωνικό και ανθρώπινο κεφάλαιο ποικίλλουν από εθνικότητα σε εθνικότητα και έχουν καθοριστικό ρόλο στις προοπτικές επιτυχίας.

Σε αυτή την πλευρά του Ατλαντικού, η επιχειρηματικότητα των μεταναστών είναι ένα θέμα που εντάχθηκε σχετικά πρόσφατα στην ατζέντα της ΕΕ. Παραδοσιακά, το μεταναστευτικό δυναμικό στην Ευρώπη διαμορφώνονταν από εργαζόμενους εξαρτώμενης εργασίας σε εμπορικές επιχειρήσεις και εργοστάσια (Hermes and Leicht, 2010). Σε αντίθεση με την εμπειρία των ΗΠΑ, όπου η επιχειρηματικότητα των μεταναστών διαχέεται σε διάφορους τομείς της οικονομίας, οι μετανάστες στην Ευρώπη συνήθως δημιουργούσαν παραδοσιακές και συχνά χαμηλού επιπέδου επιχειρήσεις. Από τα τέλη της δεκαετίας του 2000, με την σταδιακή αύξηση της οικονομικής αβεβαιότητας, τα δεδομένα της απασχόλησης έχουν αλλάξει. Η άνοδος των ποσοστών ανεργίας, η μείωση των μισθών και η μείωση των ευκαιριών απασχόλησης έχουν διαμορφώσει ένα καινούργιο περιβάλλον, καθώς η εξαρτημένη εργασία καθίσταται λιγότερο σταθερή και ελκυστική. Στο μεταξύ, καθώς η παγκοσμιοποίηση και οι νέες τεχνολογίες έχουν δημιουργήσει έναν

κόσμο πιο συνδεδεμένο από ποτέ, νέες ευκαιρίες και δυνατότητες αναδύονται. Η συμβολή της επιχειρηματικής δραστηριότητας των αλλοδαπών στην Ευρώπη αυξάνεται κατά την τελευταία δεκαετία, η επίδρασή της θα πρέπει να συμπεριληφθεί στις πολιτικές ενσωμάτωσης των μεταναστών, που είναι ένας σχετικά νέος τομέας πολιτικής για την Ευρώπη. Αν και η ευρωπαϊκή στρατηγική για την απασχόληση εξακολουθεί να επικεντρώνεται στην ενσωμάτωση μέσω της μισθωτής απασχόλησης, η συμβολή των αλλοδαπών ως εργοδοτών στη δημιουργία θέσεων εργασίας και στην οικονομική πρόοδο δεν υποβαθμίζεται πλέον (European Commission, 2016). Σε τοπικό επίπεδο, οι φορείς επιδιώκουν να προσελκύσουν μεταναστευτική επιχειρηματικότητα σε ταχέως αναπτυσσόμενους ή και φθίνοντες τομείς μέσω εφαρμογής συγκεκριμένων προγραμμάτων. Η ενίσχυση της επιχειρηματικότητας των αλλοδαπών θεωρείται αναγκαία για την κοινωνική κινητικότητα, την αντιμετώπιση της παράνομης απασχόλησης και την αποφυγή της φτώχειας.

3. Δεδομένα και Μεθοδολογία της Ανάλυσης

Στατιστικά στοιχεία σχετικά με την επιχειρηματικότητα των αλλοδαπών στην Ελλάδα δεν είναι εύκολο να συγκεντρωθούν. Η Απογραφή Πληθυσμού είναι η μοναδική επίσημη πηγή πληροφοριών για τους τύπους απασχόλησης των αλλοδαπών, το επάγγελμά τους και τον τομέα δραστηριότητάς τους. Τα στοιχεία, καταναμημένα ανά φύλο και εθνικότητα, προσφέρουν μια βάση για ανάλυση, αν και σπάνια ο πληθυσμός των αλλοδαπών μπορεί να καταγραφεί με ακρίβεια.

Η δεύτερη πηγή δεδομένων που χρησιμοποιήθηκε εδώ, προήλθε από το Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών με στοιχεία που ελήφθησαν κατόπιν σχετικού αιτήματος. Τα στοιχεία αυτά περιλαμβάνουν τις εγγραφές στα μητρώα των νέων επιχειρήσεων που ιδρύθηκαν από μετανάστες στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας κατά την περίοδο Ιανουάριος 2000 - Σεπτέμβριος 2016. Παρόλο που πρόκειται για μια πλούσια σε πληροφορίες βάση δεδομένων, τα στοιχεία ως προς την επιχειρηματικότητα του αλλοδαπού πληθυσμού δεν έχουν μέχρι στιγμής αξιοποιηθεί ερευνητικά. Το εγχείρημα αυτό αποτελεί τη βασική συνεισφορά και προστιθέμενη αξία της παρούσας έρευνας. Κατά την ανάλυση των δεδομένων επισημάνθηκαν σημαντικές διαφορές ανάλογα με την εθνικότητα ως προς τα ποσοστά επιχειρηματικότητας τους τομείς δραστηριοποίησης, και τη χωροθέτηση των επιχειρήσεων. Για την επεξεργασία των δεδομένων εφαρμόστηκαν τεχνικές περιγραφικής στατιστικής, δημιουργήθηκαν πίνακες συνάφειας και εφαρμόστηκε η μέθοδος της ανάλυσης κατά συστάδες για τον εντοπισμό πιθανών προτύπων επιχειρηματικότητας συνδεδεμένων με συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές και τομείς δραστηριότητας.

4. Τα χαρακτηριστικά των αλλοδαπών εργαζομένων στην Ελλάδα

Μόλις πριν από τρεις δεκαετίες, οι μεταναστευτικές ροές αντιστράφηκαν και η Ελλάδα μετατράπηκε από έναν παραδοσιακό «εξαγωγέα εργατικού δυναμικού» σε χώρα υποδοχής οικονομικών μεταναστών. Οι εισροές αυξάνονταν σταθερά, χωρίς να επηρεάζονται σημαντικά από τη σοβαρή και μακροχρόνια οικονομική ύφεση. Τις τελευταίες δεκαετίες, η μετανάστευση έχει κάνει τους Έλληνες να ζουν πολύ διαφορετικά. Στο μεταξύ, η ίδια η μετανάστευση έχει διαφοροποιηθεί. Στο διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ των δύο απογραφών (2001 και 2011) ο πληθυσμός των μεταναστών υπέστη σημαντικές δημογραφικές αλλαγές, όπως η γήρανση, η γυναικεία εργασία και οι μεταβολές στην εθνική του σύσταση. Επίσημα, το 2011, ο αριθμός των μεταναστών στην Ελλάδα ανέρχεται περίπου στο 1 εκατομμύριο άνθρωποι (περίπου 9% του συνολικού πληθυσμού) που προέρχονται από περισσότερες από 195 διαφορετικές χώρες (Απογραφή Πληθυσμού 2011). Περίπου οκτώ στους δέκα είναι Ευρωπαίοι, οι μισοί από τους οποίους προέρχονται από τη γειτονική Αλβανία. Το μερίδιο των μεταναστών που προέρχονται από την ΕΕ δείχνει να έχει υπερ-τριπλασιαστεί (από 6,1% σε 21,8%) ως συνέπεια των δύο διαδοχικών διευρύνσεων της ΕΕ κατά την περίοδο αυτή, οι οποίες αφορούν χώρες γειτονικές ή πλησίον της Ελλάδας (Βουλγαρία, Ρουμανία). Τα μερίδια των Ασιατών και των Αφρικανών αυξήθηκαν ελαφρώς εις βάρος των μεριδίων των Αμερικανών. Συσσωρευτικά, οι δέκα πρώτες χώρες προέλευσης αποτελούν πάνω από το 75% του συνόλου των αλλοδαπών που ζουν στην Ελλάδα.

Σύμφωνα με τη διεθνή εμπειρία, τα δημογραφικά χαρακτηριστικά καθορίζουν τις ανάγκες, διαμορφώνουν τις προοπτικές και τη δυναμική τόσο σε οικονομικό όσο και κοινωνικό επίπεδο. Ο αλλοδαπός πληθυσμός που ζει στην Ελλάδα γερνά ταχύτατα κατά την δεκαετία 2001-2011 και σήμερα παρουσιάζει μια περισσότερο από το αναμενόμενο γηρασμένη ηλικιακή δομή. Το ήμισυ των αλλοδαπών είναι άνω των 33 ετών (έναντι μέσης ηλικίας 28,8 δέκα χρόνια νωρίτερα (Rovolis & Tragaki, 2006), περίπου το 80% είναι σε ηλικία εργασίας (σε σύγκριση με το 66% των ημεδαπών), το 17% είναι κάτω των 15 ετών και μόνο το 3% είναι άνω των 65 ετών (Πίνακας 1).

Σε αντιστοιχία με τις άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης, στην Ελλάδα η γυναικεία παρουσία μεταξύ των μεταναστών ήταν υψηλότερη από ότι παραδοσιακά αναμενόταν, ιδιαίτερα σε συγκεκριμένες εθνικότητες (Tragaki and Rovolis, 2014; Rovolis and Tragaki, 2006; 2008). Πάντως, η αμφισβήτηση της κυριαρχίας των ανδρών μεταξύ των αλλοδαπών είναι εξαιρετικά πρόσφατη. Ο αριθμός των γυναικών στο σύνολο του αλλοδαπού πληθυσμού σχετίζεται άμεσα με τη χώρα προέλευσης (Πίνακας 1). Η σχετική βιβλιογραφία επαληθεύει την ύπαρξη εντυπωσιακών διαφορών στις σχέσεις φύλου μεταξύ διαφορετικών χωρών καταγωγής (Tragaki and Rovolis, 2008).

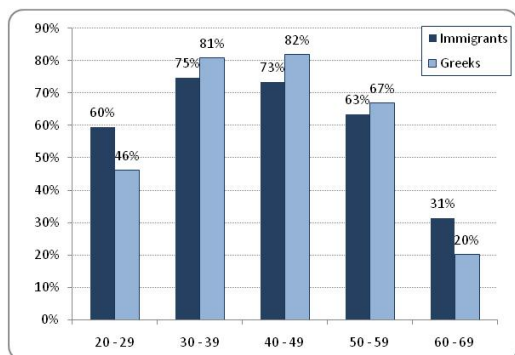
Πίνακας 1. Δημογραφικές ιδιαιτερότητες επιλεγμένων χωρών προέλευσης (Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ. Απογραφή Πληθυσμού 2011 και ίδιοι υπολογισμοί)

	Ποσοστό (επί του συνόλου των αλλοδαπών)	Λόγος φύλων	Ηλικιακή Διάμεσος	<15 ετών (%)	25-35 (%)	65+ (%)
Σύνολο Αλλοδαπών		104.9	33	17	24	3
Αλβανία	52.7%	113.4	30.3	21	23	2
Βουλγαρία-Ρουμανία- Πολωνία	15.0%	67.6	34.6	13	24	2
Γεωργία-Ουκρανία- Ρωσία	6.4%	36.7	39.7	7	21	4
Πακιστάν-Ινδία- Μπαγκλαντές	6.2%	1145.3	31.5	5	41	1
Φιλιππίνες	1.1%	510.5	40.3	12	20	1
Αφγανιστάν	0.8%	43.7	28.3	17	32	1

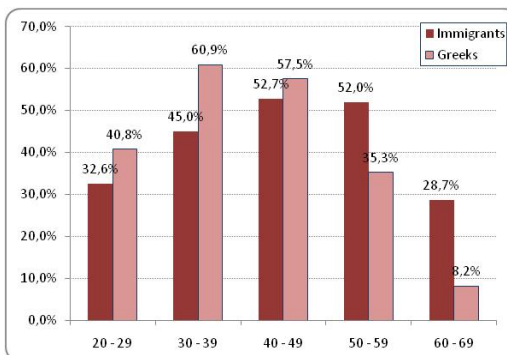
Σημείωση: Ο λόγος των φύλων αναφέρεται στον αριθμό των ανδρών που αντιστοιχεί σε 100 γυναίκες

Εικόνα 1. Σύγκριση των ποσοστών απασχόλησης Ελλήνων και αλλοδαπών ανά ηλικιακή ομάδα (Πηγή: Απογραφή Πληθυσμού 2011 και ίδιοι υπολογισμοί)

α. Άνδρες

β. Γυναίκες

Το 2011, το 57% των αλλοδαπών ηλικίας 20-69 ετών ήταν απασχολούμενοι,

ποσοστό κατά τέσσερις ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερο από αυτό των Ελλήνων. Η διαφορά αυτή οφείλεται στον μακρύτερο εργάσιμο βίο των αλλοδαπών (ΕΛ.ΣΤΑΤ. 2011). Οι άνδρες μετανάστες παρουσιάζουν σημαντικά υψηλότερα ποσοστά απασχόλησης στις χαμηλότερες και ανώτερες ηλικιακές κατηγορίες, αλλά χαμηλότερα στις ενδιάμεσες ηλικίες. Όσον αφορά τα ποσοστά απασχόλησης των γυναικών, αυτά είναι χαμηλότερα από αυτά των ντόπιων στις νεαρές και μεσαίες ηλικίες, αλλά σημαντικά υψηλότερα στις ηλικίες άνω των 50 ετών (Σχήματα 1α και 1β). Όπως και στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ, τα ποσοστά ανεργίας είναι υψηλότερα μεταξύ των αλλοδαπών σε σχέση με των Ελλήνων είτε πρόκειται για άνδρες είτε για γυναίκες (OECD 2015).

5. Η επιχειρηματική δραστηριότητα των αλλοδαπών στην Ελλάδα

Συνήθως, το ποσοστό επιχειρηματικότητας των μεταναστών τείνει να είναι υψηλότερο από αυτό των ντόπιων. Στην Ελλάδα όμως, δεν παρατηρείται αυτό το φαινόμενο (Cholezas and Tsakloglou, 2008). Επιπλέον, η χώρα αναφέρεται επανειλημμένα ως η μεγάλη εξαίρεση του κανόνα, καταγράφοντας τη μεγαλύτερη διαφορά στην αυτοαπασχόληση των ντόπιων (24,4%) έναντι των αλλοδαπών 6,5% (Marchand και Siegel, 2014).

Προηγούμενες μελέτες είχαν ήδη παρατηρήσει αυτή την ιδιαιτερότητα και προσπάθησαν να την εξηγήσουν. Με βάση την Απογραφή Πληθυσμού 2001 καθώς και από στατιστικά στοιχεία για το εργατικό δυναμικό που αναφέρονται στην αρχή του νέου αιώνα, η Cavounidis (2006: 645) αναφέρει ότι "οι μετανάστες-υπάλληλοι είναι δυσανάλογα πολλοί [...] σε αντίθεση με τον κανόνα που παρατηρείται σε πολλές χώρες υποδοχής όπου η επιχειρηματικότητα των μειονοτήτων είναι ευρέως διαδεδομένη". Υπογραμμίζει ότι «η παρουσία των μεταναστών δείχνει να έχει διευκολύνει τη μεταφορά οικιακών εργασιών και τη φροντίδα εξαρτημένων ατόμων από τα μέλη των οικογενειών σε μετανάστες, έναντι αμοιβής" (Cavounidis, 2006: 647).

Οι Labrianidis and Hatziprokopiou (2010) παρατηρούν την αυξανόμενη σημασία της επιχειρηματικότητας των μεταναστών στις αστικές περιοχές. Η μελέτη τους επικεντρώνεται στην Θεσσαλονίκη, και τα αποτελέσματά τους δείχνουν ότι στη συντριπτική τους πλειονότητα οι μετανάστες επιχειρούν λόγω ανάγκης, απασχολούμενοι είτε σε περιθωριακές δραστηριότητες είτε σε υπηρεσίες που απευθύνονται στους ομοεθνείς τους. Μια άλλη έρευνα (Scandalis and Ghazzawi, 2014), η οποία διεξήχθη μερικά χρόνια αργότερα, προσπάθησε να εντοπίσει τα κύρια κίνητρα πίσω από την επιχειρηματικότητα των αλλοδαπών στην Αθήνα κατά τα έτη που προηγήθηκαν της πρόσφατης χρηματοπιστωτικής κρίσης. Οι ερευνητές πήραν συνεντεύξεις από 164 μετανάστες που ξεκίνησαν τις δικές τους επιχειρήσεις στην Ελλάδα και διαπίστωσαν ότι, υπό ορισμένες συνθήκες, η επιχειρηματικότητα είναι μια εμπειρία που ενδυναμώνει και

συσπειρώνει τους αλλοδαπούς. Διαπιστώθηκε ότι κινητήρια δύναμη της επιτυχίας είναι η αυτό-παρακίνηση με δεύτερο κατά σειρά σημαντικότερο παράγοντα τις επιρροές που δέχονται από τους άλλους μετανάστες. Τα ιδιαίτερα ατομικά χαρακτηριστικά του καθενός και οι συνθήκες που επικρατούν στην αγορά βρίσκονται μόλις στην τρίτη και τέταρτη θέση αντίστοιχα.

Η τελευταία απογραφή του πληθυσμού επιβεβαιώνει ότι τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης των αλλοδαπών δεν έχουν αλλάξει πολύ. Στην Ελλάδα, περισσότεροι από 8 στους 10 αλλοδαπούς είναι εργαζόμενοι εξαρτημένης εργασίας. Το 11,2% είναι αυτοαπασχολούμενοι και μόνο το 2% είναι εργοδότες. Τα ποσοστά αυτά είναι σημαντικά χαμηλότερα από τα αντίστοιχα των Ελλήνων, με την διαφορά αυτή να είναι η μεγαλύτερη από όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ (ΟΟΣΑ, 2013). Αναμφισβήτητα, η επιχειρηματική δραστηριότητα καθορίζεται από τη ζήτηση και την προσφορά. Το κατά πόσο, όμως, το επιχειρηματικό κλίμα και το θεσμικό καθεστώς που επικρατεί σε κάθε επηρεάζει τη διαφορά στην επιχειρηματικότητα μεταξύ αλλοδαπών και αυτόχθονων πληθυσμών έχει ελάχιστα μελετηθεί και συζητηθεί σε Ευρωπαϊκό επίπεδο. (Hermes και Leicht 2010). Το γεγονός ότι η επιχειρηματικότητα των αλλοδαπών στην Ελλάδα είναι σημαντικά χαμηλότερη από εκείνη των Ελλήνων, σε συνδυασμό με το ότι αυτή επικεντρώνεται σε πολύ συγκεκριμένους τομείς δραστηριότητας, αποτυπώνει την αδυναμία αξιοποίησης του αλλοδαπού δυναμικού. Πιθανότατα ένας αριθμός μεταναστών να μην διαθέτει τις απαιτούμενες επαγγελματικές και γλωσσικές δεξιότητες για να ξεκινήσει μια επιχείρηση. Είναι όμως εξίσου πιθανό ότι ακόμη κι εκείνοι που έχουν μια επιχειρηματική ιδέα αντιμετωπίζουν πραγματικά μεγάλα εμπόδια για την υλοποίησή της.

Πίνακας 2. Οι διαφορετικοί τύποι απασχόλησης των αλλοδαπών, 2011 (Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ. 2011 Στοιχεία απογραφής πληθυσμού και ίδιοι υπολογισμοί)

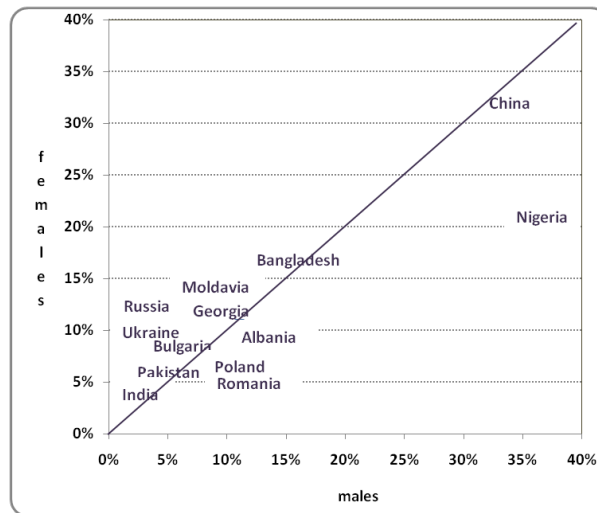
	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες
<i>Εργοδότες</i>	2.1%	2.3%	1.8%
<i>Αυτοαπασχολούμενοι</i>	11.2%	10.8%	11.8%
<i>Μισθωτοί</i>	85.1%	85.6%	84.3%
<i>Βοηθοί σε οικογενειακές επιχειρήσεις</i>	0.6%	0.3%	1.1%
<i>Λοιποί</i>	1,1%	1.0%	1.1%

Σε σύγκριση με τους άνδρες, οι γυναίκες παρουσιάζουν κάπως υψηλότερα ποσοστά αυτό-απασχόλησης, αν και πρόκειται για δουλειές χαμηλού κύρους, κυρίως οικιακές εργασίες, κομμωτήρια κ.λπ. Οι γυναίκες είναι πιθανότερο να εργαστούν βοηθώντας στην οικογενειακή επιχείρηση, αλλά είναι λιγότερο πιθανό να ξεκινήσουν

δική τους επιχείρηση. Οι μεγαλύτερες αποκλίσεις μεταξύ των φύλων σε ότι αφορά στα ποσοστά αυτό-απασχόλησης εμφανίζονται στους πληθυσμούς που προέρχονται από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (Ουκρανία, Ρωσία, Μολδαβία και Γεωργία). Οι γυναίκες από την Κίνα και τη Νιγηρία καταγράφουν τα υψηλότερα ποσοστά αυτοαπασχόλησης, 32% και 21% αντίστοιχα (Σχήμα 2).

Οι αλλοδαποί-εργοδότες δεν υπερβαίνουν το 2% (Πίνακας 2). Οι άνδρες είναι πιθανότερο να είναι εργοδότες παρά οι γυναίκες, (2,3% έναντι 1,8%). Μόνο οι γυναίκες από τη Ρουμανία, τη Μολδαβία, το Μπαγκλαντές και το Πακιστάν εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά ως εργοδότες σε σύγκριση με τους άνδρες τους, αλλά ο αριθμός τους είναι πολύ μικρός για να επηρεάσει τις διαφοροποιήσεις που σχετίζονται με το φύλο και συνεπώς δεν θα διερευνηθούν περαιτέρω. Σε σχετικούς όρους, η μεγαλύτερη επιχειρηματική κοινότητα βρίσκεται μεταξύ των Κινέζων με τους εργοδότες να υπολογίζονται στο 11% του ενεργού πληθυσμού τους. Ακολουθούν οι Πολωνοί και οι Ρώσοι με 3% και 2,5% αντίστοιχα.

Σχήμα 2. Ποσοστά αυτοαπασχόλησης Ανδρών/Γυναικών για επιλεγμένες εθνότητες (Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ. 2011 Στοιχεία Απογραφής Πληθυσμού και ίδιοι υπολογισμοί)

Η εμβάθυνση της ανάλυσης της επιχειρηματικής δραστηριότητας των αλλοδαπών βασίστηκε στα στοιχεία του Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Αθηνών, που χορηγήθηκαν κατόπιν σχετικού αιτήματος. Τα στοιχεία αναφέρονται σε επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν από αλλοδαπούς στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας από τον Ιανουάριο 2000 έως τον Σεπτέμβριο 2016 και δίνουν κάποιες πρώτες απαντήσεις σε ερωτήσεις όπως: «Ποιοι είναι

οι κύριοι τομείς επιχειρηματικής δραστηριότητας των μεταναστών;» ή «Πώς διαφοροποιείται η επιχειρηματικότητα ως προς την εθνικότητα;»

Από τον Ιανουάριο 2000 έως τον Σεπτέμβριο 2016, το Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών είχε καταχωρήσει 14.724 ιδρύσεις επιχειρήσεων από μετανάστες στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Οι περισσότερες από αυτές ανήκουν σε Αλβανούς, οι οποίοι αποτελούν αφενός την πιο πολυάριθμη εθνικότητα και επιπλέον μια από τις πρώτες που εισήλθαν στη χώρα (Πίνακας 3). Ωστόσο η συμμετοχή τους στο σύνολο των αλλοδαπών επιχειρηματιών (42,6%) είναι χαμηλότερη από τη συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό (49%), καθώς και από τη συμμετοχή τους στο σύνολο του αλλοδαπού πληθυσμού που διαμένει στη συγκεκριμένη περιοχή (58%).

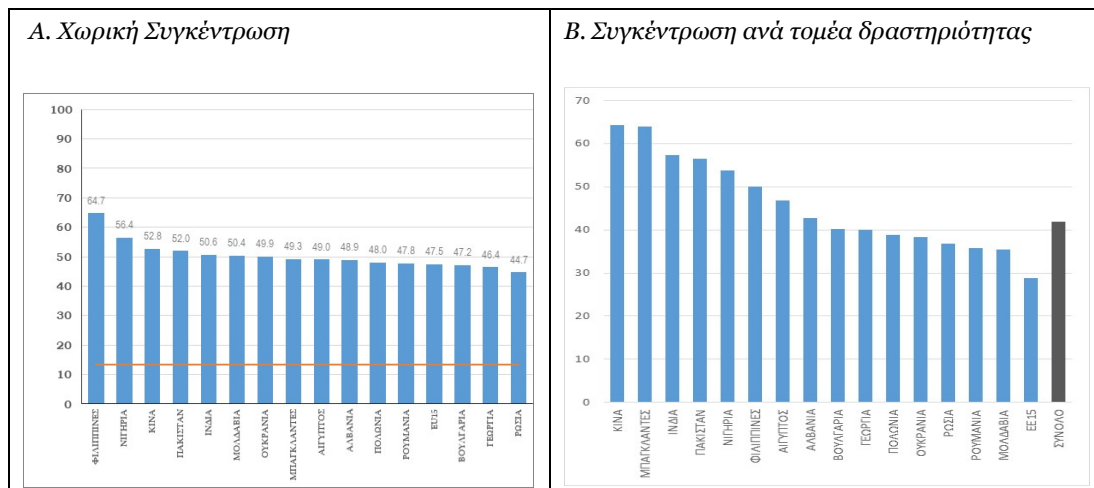
Οι επιχειρήσεις των μεταναστών φαίνεται ότι επικεντρώνονται σε ένα πολύ περιορισμένο εύρος δραστηριοτήτων (Πίνακας 4). Η διεθνής εμπειρία δείχνει ότι η συσπείρωση μικρών αριθμητικά ομάδων ομοεθνών αλλοδαπών και η κοινωνική απομόνωση προωθούν την προσκόλληση σε ένα συγκεκριμένο είδος επιχειρηματικής δραστηριότητας επωφελούμενοι από τη στενή δικτύωση της ομάδας τους (Kerr και Kerr, 2016). Κατά κανόνα, αυτό συμβαίνει στην Ελλάδα.

Πίνακας 3. Νέες επιχειρήσεις μεταναστών την περίοδο 2000-2016 (Πηγή: Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών, τα στοιχεία παραχωρήθηκαν μετά από συγκεκριμένο αίτημα)

<i>Χώρα προέλευσης</i>	<i>Επιχειρηματικές ενάρξεις</i>	
	<i>αριθμός</i>	<i>Ως % τα επί ου συνόλου των επιχ. ενάρξεων</i>
<i>Αλβανία</i>	6271	42,6%
<i>Πακιστάν-Ινδία- Μπαγκλαντές</i>	1133	7,7%
<i>Ουκρανία-Ρωσία-Γεωργία</i>	761	5,2%
<i>Βουλγαρία</i>	740	5,0%
<i>Ρουμανία</i>	705	4,8%
<i>Πολωνία</i>	547	3,7%
<i>Αίγυπτος</i>	430	2,9%
<i>Κίνα</i>	216	1,5%
<i>Μολδαβία</i>	188	1,3%
<i>Νιγηρία</i>	100	0,7%
<i>ΕΕ-28</i>	3849	26,1%
ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ	14724	100%

Η επιχειρηματικότητα των μεταναστών επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο στον τομέα των λιανικών πωλήσεων, ενώ ακολουθούν οι δραστηριότητες που σχετίζονται με την εστίαση. Αυτοί οι δύο τομείς συγκεντρώνουν το ήμισυ όλων των επιχειρηματικών πρωτοβουλιών που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία 16 χρόνια στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Οικοδομικές δραστηριότητες και συγκεκριμένα εξειδικευμένες κατασκευαστικές δραστηριότητες και υπηρεσίες σε κτήρια και εξωτερικούς χώρους συγκεντρώνουν το 15% της συνολικής επιχειρηματικότητας αλλοδαπών (Πίνακας 4). Είναι φανερό ότι οι επιχειρηματικές πρωτοβουλίες επικεντρώνονται σε δραστηριότητες χαμηλής εξειδίκευσης.

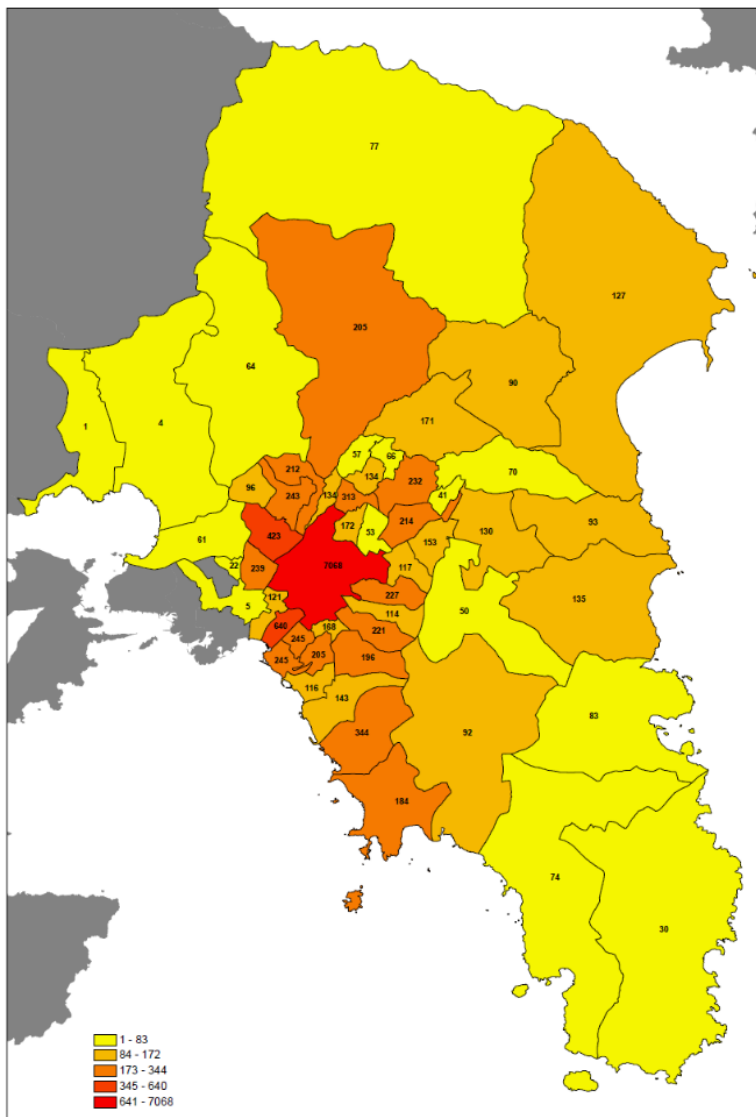
Σχήμα 3. Συγκέντρωση Επιχειρηματικότητας Αλλοδαπών στην Αττική, για επιλεγμένες εθνικότητες- Δείκτης Gini-Hirschman. (Πηγή: Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών, 2000-2016.)

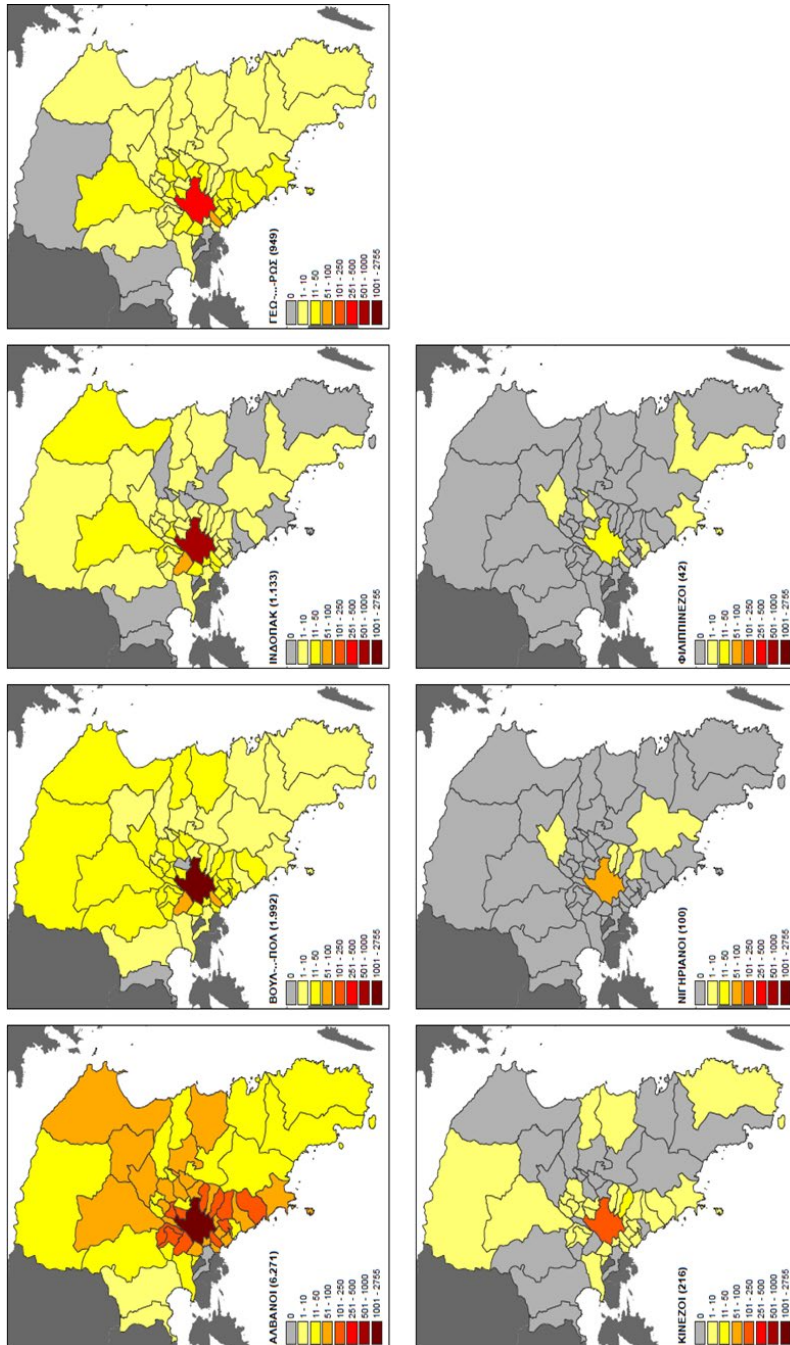
Από τα στοιχεία προκύπτει ότι κάποιες εθνικότητες επικεντρώνονται σε συγκεκριμένους επιχειρηματικούς τομείς, υποδηλώνοντας είτε κάποιο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα είτε την επίδραση της μίμησης μεταξύ των εθνικών κοινοτήτων. Μερικά παραδείγματα: Οι Πολωνοί και οι Ρουμάνοι επικεντρώθηκαν σε διάφορες οικοδομικές δραστηριότητες. Οι Ασιάτες (Κινέζοι, Πακιστανοί, Ινδοί και Μπαγκλαντές) ασχολούνται κυρίως στο λιανικό εμπόριο. Οι Ρώσοι και οι Μολδαβοί δραστηριοποιούνται περισσότερο στις υπηρεσίες εστίασης και φαγητού. Εκτός από τον υψηλό βαθμό συγκέντρωσης των επιχειρήσεων που ανήκουν σε αλλοδαπούς σε περιοχές κοντά στο κέντρο της Αθήνας (Χάρτης 1), υπάρχει και έντονος γεωγραφικός καταμερισμός κάθε εθνικότητας ο οποίος παρουσιάζεται στο Χάρτη 2: Αλβανικές και Βουλγαρικές επιχειρήσεις διασκορπίζονται

χωρικά σε όλη την Αττική, επιχειρήσεις Νιγηριανών και Φιλιπινέζων συγκεντρώνονται σε λίγες περιοχές κυρίως στο Νότο. Επιπλέον, Νιγηριανοί, Φιλιπινέζοι, Ινδοί και Πακιστανοί εμφανίζουν υψηλή συγκέντρωση όχι μόνο στο χώρο, αλλά και στον τομέα δραστηριοποίησης (Σχήμα 3Α και 3Β).

Χάρτης 1. Γεωγραφική κατανομή της επιχειρηματικής δραστηριότητας των αλλοδαπών στην Αττική(Πηγή: ίδια επεξεργασία)

Χάρτης 2. Χωρική συγκέντρωση των επιχειρήσεων βάση της εθνικότητας του ιδιοκτήτη.

6. Συμπεράσματα και Προβληματισμοί

Τα ποσοστά των επιχειρηματιών-μεταναστών είναι κατά πολύ χαμηλότερα από εκείνα των Ελλήνων. Το φαινόμενο αυτό ισχύει για μετανάστες όλων των εθνικοτήτων, με εξαίρεση τους Κινέζους, όπου το ποσοστό τους ως εργοδότες είναι ιδιαίτερα υψηλό. Η επιχειρηματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα σχετίζεται κυρίως με δραστηριότητες οι οποίες περιορίζονται στο "κατώτερο άκρο της οικονομικής δραστηριότητας". Λιανικό εμπόριο, υπηρεσίες τροφίμων και ποτών και κατασκευές, προσελκύουν περισσότερο από το 60% όλων των δραστηριοτήτων τους. Σπανίζουν οι καινοτομίες, οι υψηλές τεχνολογίες και οι επιχειρηματικές πολυπλοκότητες. Οι δυσκαμψίες στην αγορά εργασίας καθώς και η έλλειψη υποστηρικτικών πολιτικών δράσεων ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό γι' αυτή την κατάσταση της αποκαλούμενης «κατ' ανάγκη επιχειρηματικότητας».

Η έννοια του μετανάστη επιχειρηματία είναι σχεδόν ξένη στην ελληνική πραγματικότητα. Η επιχειρηματικότητα των μεταναστών ουδέποτε θεωρήθηκε μέρος της μεταναστευτικής πολιτικής ούτε θεωρήθηκε ποτέ ως ένας παράγοντας που θα συμμετείχε ως ένα βαθμό στην προσπάθεια ανάκαμψης από την τρέχουσα οικονομική κρίση. Δεδομένου ότι ο αριθμός των αλλοδαπών που κατοικούν στην Ελλάδα θα συνεχίσει να αυξάνεται και καθώς η γήρανση του ελληνικού πληθυσμού είναι μη αναστρέψιμη, κρίσιμο είναι να αναληφθούν δράσεις και μέτρα ώστε οι διάφορες κοινότητες των μεταναστών να έχουν βιώσιμη συνεισφορά στην πρόοδο ελληνικής οικονομίας. Εκτός από την ενσωμάτωσή τους στην αγορά εργασίας, η ένταξή τους στο χρηματοπιστωτικό σύστημα (αποταμιεύσεις, μικροδάνεια, πληρωμές/εμβάσματα, ασφάλειες) θα μπορούσε να τους μετατρέψει σε ουσιαστικούς παράγοντες σε πολλές οικονομικές δραστηριότητες (π.χ. αγοραπωλησίες ακινήτων), ανταλλαγή τεχνογνωσίας, κ.λπ. Μια επιπλέον πρόκληση/ευκαιρία για την ελληνική κοινωνία και οικονομία που απαιτεί συγκεκριμένες πολιτικές για να μη χαθεί.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Åslund, O., Böhlmark, A. and Nordström Skans, O. (2009) "Age at migration and social integration". IZA Discussion Paper, No 4263.

Borjas, G. (2015) "The slowdown in the economic assimilation of immigrants: Aging and cohort effects revisited again". *Journal of Human Capital*, 9 (4), pp. 483-517.

Cavounidis, J. (2006) "Labor market impact of immigration". *International Migration Review*, 40 (3), pp. 635-660.

- Cholezas, I. and Tsakoglou, P. (2008) “The economic impact of immigration in Greece: Taking stock of the existing evidence”. IZA Discussion Paper, No 3754.
- Constant, A., Kahanec, M. and Zimmermann, K. (2008) "Attitudes towards immigrants, other integration barriers and their veracity". IZA Discussion Paper, No 3650.
- Ellinas, A. (2013) “The rise of Golden Dawn: The new face of the far right in Greece”. *South European Societies and Politics*, 18 (4), pp. 543-565.
- EL.STAT. (2011) Population Census Data. Available at: www.statistics.gr
- European Commission (2016) Action plan on the integration of third country nationals. COM/2016/0377
- EUROSTAT (2011) “Indicators of immigrant integration: A pilot study”. Methodologies and Working Papers, Eurostat, European Commission.
- Fairlie, R.W. (2012) Immigrant entrepreneurs and small business owners, and their access to financial capital. U.S. Small Business Administration Report.
- Figgou, L., Sapountzis, A., Bozatzis, N., Gardikiotis, A. and Pantazis, P. (2011) “Constructing the stereotype of immigrant’s criminality: Accounts of fear and risk in talk about immigration to Greece”. *Community and Applied Social Psychology*, 21 (2), pp.164-77.
- Hart, D.M. (2009) “High-tech immigrant entrepreneurship in the US: A preliminary report”. In Industry Studies Annual Conference. Chicago, USA, 20 May.
- Hendricks, L. (2002) “How important is human capital for development? Evidence from immigrant earnings”. *The American Economic Review*, 92 (1), pp. 198-219.
- Hermes, K. and Leicht, R. (2010) Scope and characteristics of immigrant entrepreneurship in Europe: A cross-national comparison of European countries. Available at: http://www.gesis.org/fileadmin/upload/institut/wiss_arbeitsbereiche/gml/Vereinstaltungen/5.NK_2007/Papers/Hermes_Leicht.pdf
- Hunt, J. (2011) “Which immigrants are more innovative and entrepreneurial? Distinctions by entry visa”. *Journal of Labor Economics*, 29 (3), pp. 417-457.
- Kerr, S.P. and Kerr, W. (2016) “Immigrant entrepreneurship”. NBER Working Paper, 22385.
- Labrianidis, L. and Hatziprokopiou, P. (2010) “Migrant entrepreneurship in Greece: Diversity of pathways for emerging ethnic business communities in Thessaloniki”. *International Migration & Integration*, 11, pp. 193-217.
- Lazaridis, G and Koumandaraki, M. (2003) “Survival ethnic entrepreneurs in Greece”. *Sociological Research Online*, 8 (2), pp. 38-49.
- Lazaridis, G and Koumandaraki, M. (2007) “Albanian migration to Greece: Patterns and processes of inclusion and exclusion in the labour market”. *European Societies*, 9 (1), pp. 91-111.

- Lyberaki, A. (2008) "The Greek immigration experience revisited". *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 6 (1), pp. 6-33.
- Lester, W.T and Nguyen, M.T. (2013) "The economic integration of immigrants and regional resilience". Available at <http://brr.berkeley.edu/wp-content/uploads/2013/05/Lester-Nguyen-immigrant-integration.pdf>
- Marchand, K. and Siegel, M. (2014) *World migration report 2015: Immigrant entrepreneurship in cities. Background Paper, December 2014.*
- Naudé, W., Siegel, M. and Marchand, K. (2015) "Migration, entrepreneurship and development: A critical review". IZA Discussion Paper Series, No. 9284
- Neville, F., Orse, B. Riding, A. and Jung, O. (2014) "Do young firms owned by immigrants outperform other young firms?" *Journal of Business Venturing*, 29 (1), pp. 55-71.
- OECD (2012) *Jobs for immigrants (Vol. 3): Labour market integration in Austria, Norway and Switzerland.* Paris: OECD.
- OECD (2013) *Entrepreneurship at a glance 2013.* Paris: OECD.
- OECD/European Union (2015) *Indicators of immigrant integration 2015: Settling in.* Paris: OECD.
- Papademetriou, D. and Benton, M. (2016) *Towards a whole-of-society approach to receiving and settling newcomers in Europe.* Vision Europe Summit, MPI.
- Reynolds, P.D., Camp, S.M., Bygrave, W. Autio, E. and Hay, M. (2001) *Global entrepreneurship monitor: 2001 executive report.* London: Babson College/London Business School.
- Rovolis, A. and Tragaki, A. (2006) "Ethnic characteristics and geographical distribution of immigrants in Greece". *European Urban and Regional Studies*, 13 (2), pp. 99-111.
- Skandalis, K. and Ghazzawi, I. (2014) "Immigration and entrepreneurship in Greece: Factors influencing and shaping entrepreneurship establishment by immigrants". *International Journal of Entrepreneurship*, 18, pp. 77-99.
- Swarts, J. and Karakatsanis, N.M. (2013) "Challenges to desecuritizing migration in Greece". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 15 (1), pp. 97-120.
- Tragaki, A. and Rovolis, A. (2008) "Immigrant population in a new host-region: Differences and similarities across South European countries". In *European Population Conference.* Barcelona, 9-12 July. Available at: <http://epc2008.princeton.edu/download.aspx?submissionId=80773>
- Tragaki, A. and Rovolis, A. (2014) "Immigrant population in Italy during the first decade of the 21st century: Changing demographics and modified settlement patterns". *European Urban and Regional Studies*, 21 (3), pp. 286-300.
- Tzogopoulos, G.N (2013) "Grim times mean bonanza for Greek's far right as Golden Dawn shines". *Global Times*, March 3. Available at: <http://globaltimes.cn/content/765400.shtml> [Retrieved May 3, 2013].

Zhou, M. (1997) "Growing up American: The challenge confronting immigrant children and children of immigrants". *Annual Review of Sociology*, 23, pp. 63-95.

Αλεξάνδρα Τραγάκη

Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Ελ. Βενιζέλου 70 Αθήνα 17671

e-mail: atragaki@hua.gr

Μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές στην Λέσβο: διερεύνηση της πρόσληψης του φαινομένου από τον τοπικό πληθυσμό

Κώστας Ρόντος

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Νικόλαος Ναγόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Νικόλαος Πανάγος

Αγροοικονομολόγος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Μαρία-Ελένη Συρμαλή

Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Στη σύγχρονη κοινωνία, χωρίς υπερβολές, οι ανθρώπινες ροές αποτελούν ένα σύνθετο δημογραφικό και κοινωνικο-οικονομικό φαινόμενο με τεράστιες συνέπειες τόσο για τις περιοχές προέλευσης όσο και για τις περιοχές υποδοχής. Από τη ραγδαία αύξηση των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών των τελευταίων ετών προκλήθηκε ένα κρίσιμο κοινωνικό ζήτημα στους τόπους υποδοχής με ιδιαίτερη έμφαση στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου. Η παρούσα μελέτη σκιαγραφεί ακριβώς αυτή την κατάσταση, δηλαδή την καθημερινότητα και τις γενικότερες επιδράσεις που έχει η ζωή στο νησί της Λέσβου, το οποίο δέχεται τη μεγαλύτερη ροή προσφύγων και μεταναστών μεταξύ των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου, μέσα από τον τρόπο που αναγνωρίζουν, προσλαμβάνουν και αντιμετωπίζουν οι ίδιοι οι κάτοικοι το φαινόμενο. Η άποψη και η πρόθεση των κατοίκων της τοπικής κοινωνίας συμβάλλει αποφασιστικά, ώστε να κριθούν ως αποτελεσματικά ή όχι τα μέτρα ενταξιακής πολιτικής που εφαρμόζει η Πολιτεία, αλλά και για την ποιότητα και την επιτυχία συγκεκριμένων προγραμμάτων ένταξης που τίθενται σε δημόσια

διαβούλευση ως προς το ενδεχόμενο εφαρμογής τους. Βάσει των ανωτέρω, καθίσταται εμφανής η αναγκαιότητα μιας δέσμης χωροταξικών, νομικών, και κοινωνικών μέτρων, καθώς και εκπαιδευτικής πολιτικής, ώστε οι άνθρωποι αυτοί να μη διατρέχουν κοινωνικούς κινδύνους.

Λέξεις κλειδιά

πρόσφυγες, μετανάστες, Λέσβος, προσφυγικές ροές

Immigrant and refugee flows in Lesvos: scientific investigation of local society's perceptions regarding the phenomenon

Abstract

In contemporary society, without exaggeration, human flows consists of a complex demographic and socioeconomic phenomenon with enormous consequences for host as well as origin areas. The rapid increase of the above-mentioned movements during the last years has created a crucial social issue in host places with a particular emphasis to the Eastern Aegean islands. The current study depicts this exactly situation; that is the everyday life and the effects on the life of the island of Lesvos, which receives the greatest waves of refugee and immigrant populations between the islands of Eastern Aegean, through the way the inhabitants perceive, comprehend and cope with the phenomenon. The views and the predisposition of the inhabitants of local society contributes decisively so as to assess as efficient or not the integration measures imposed by the State in addition to the quality and success of specific inclusion measures that are put forward for public debate regarding the possibility of their implementation. Based on the above, the necessity of a bundle of spatial, legal, educational and social measures is deemed necessary so as the aforementioned people to be protected from social dangers.

Keywords

refugees, immigrants, Lesvos, refugee flows

1. Εισαγωγή

Η Ελλάδα είναι για πάνω από έναν αιώνα πρωταγωνιστής στις μεταναστευτικές ροές με τεράστιες μετακινήσεις προς τις Η.Π.Α. στις αρχές του 20ου αιώνα και προς τις Η.Π.Α. (Ρόντος και Μακρής, 1986) και τις ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης (βλέπε Γερμανία) κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο. Στο πρόσφατο παρελθόν και συγκεκριμένα κατά την τελευταία 25ετία, λόγω των πολιτικών αλλαγών στις γειτονικές βαλκανικές χώρες και κατά την περίοδο «ευμάρειας» που απολάμβανε η Ελλάδα, υπήρξε μια μεταστροφή, κατά την οποία από παραδοσιακή χώρα προέλευσης, μεταβλήθηκε σε χώρα υποδοχής μεγάλου αριθμού μεταναστών (Parant, 2005).

Από την άλλη μεριά, παράλληλα με τους ανθρώπους που μετακινούνται με κίνητρα οικονομικά ένα μεγάλο μέρος των μεταναστευτικών πληθυσμών αφορά στους πρόσφυγες. Οι ροές προσφύγων προκαλούνται λόγω αδυναμίας παραμονής στη χώρα προέλευσης εξαιτίας πολεμικών ή πολιτικών γεγονότων που θέτουν σε κίνδυνο την ζωή και την ακεραιότητα των κατοίκων αυτής.

Η Ελλάδα έχει βιώσει την εισροή χιλιάδων προσφύγων ελληνικής καταγωγής κυρίως από την Τουρκία σε όλο σχεδόν τον εικοστό αιώνα, με αποκορύφωμα τους 1.200.000 περίπου πρόσφυγες που δέχθηκε το 1922.

Οι πρόσφατες ροές από τη Μέση Ανατολή, τη Βόρειο Αφρική και την Ασία έχουν πάρει μαζικό χαρακτήρα και αφορούν εκατομμύρια ανθρώπους που μετακινούνται προς γειτονικές χώρες ή στην περίπτωση της Ελλάδας επιχειρούν να μετεγκατασταθούν στην Ευρώπη, με πύλες εισόδου συγκεκριμένες περιοχές της Νοτίου Ευρώπης.

Μεταξύ αυτών τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου που αποτελούν βασική πύλη εισόδου προσφύγων από τη Συρία και από άλλες χώρες δέχθηκαν το μεγαλύτερο κύμα των ροών και αναγκάστηκαν να αντιμετωπίσουν δύσκολες και σύνθετες καταστάσεις και προβλήματα τόσο για την επιβίωση των ίδιων των προσφύγων όσο και για την καθημερινότητα και διαβίωση των τοπικών κοινωνιών (Rontos et al., 2015).

Από τη ραγδαία αύξηση των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών προκλήθηκε ένα κρίσιμο κοινωνικό ζήτημα στους τόπους υποδοχής με ιδιαίτερη έμφαση στο νησί της Λέσβου. Η αβεβαιότητα επιδεινώθηκε όταν η πολιτική των «ανοικτών συνόρων» που διατηρούσε η Ευρώπη, και διευκόλυνε τη συνέχιση του ταξιδιού τους και περιορίζε τη διακινδύνευση κατά τη διέλευσή τους, έπαψε να υπάρχει.

Σημειώνεται ότι πολλοί από τους κατοίκους του νησιού είναι απόγονοι των προσφύγων του 1922, που αναφέραμε παραπάνω, και επομένως έχουν ενημέρωση και γνώση των βιωμάτων που έζησαν άτομα από το άμεσο οικογενειακό τους περιβάλλον, έτσι ώστε να κατανοούν το πρόβλημα και από την άλλη του πλευρά, από την πλευρά του πρόσφυγα.

Η συμβολή της εμπειρικής έρευνας είναι καθοριστική στην περίπτωση, όπως η

παρούσα, που το φαινόμενο, στην ένταση που εμφανίστηκε πρόσφατα, είναι πρωτόγνωρο όχι μόνο σε τοπικό, αλλά και σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, με τρόπο ώστε η σχετική ανάγκη για πληροφόρηση και γνώση να είναι απολύτως απαραίτητη για τη διερεύνηση και την αντιμετώπισή του (Κοτζαμάνης, 2009).

Στην αντιμετώπιση προβλημάτων που προκύπτουν από μαζικές ροές μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών στις χώρες υποδοχής, κρίσιμο ρόλο διαδραματίζουν οι κάτοικοι των χωρών αυτών, κυρίως στις περιοχές που αποτελούν πύλες εισόδου (Ρόντος, 2011). Επιπλέον, με τη θεσμική αναγνώριση και την παροχή υπηρεσιών από τη μεριά του κράτους υποδοχής, ο ρόλος της ίδιας της κοινωνίας των πολιτών γίνεται ολοένα και περισσότερο σημαντικός στην ουσιαστική, ομαλή και αποτελεσματική κοινωνική ένταξη των ανθρώπων αυτών στα διάφορα επίπεδα οργάνωσης της κοινωνικής ζωής (Koff, 2002; Kupferberg, 2003; Baldwin-Edwards, 2004).

Η άποψη και η πρόθεση των κατοίκων της τοπικής κοινωνίας συμβάλλει αποφασιστικά στο να κριθούν ως αποτελεσματικά ή όχι τα μέτρα ενταξιακής πολιτικής που εφαρμόζει η Πολιτεία, αλλά και για την ποιότητα και την επιτυχία συγκεκριμένων προγραμμάτων ένταξης που τίθενται σε δημόσια διαβούλευση για το ενδεχόμενο εφαρμογής τους (Ρόντος κ.ά., 2012). Τα αποτελέσματα της έρευνας εδώ είναι πολύ σημαντικά, κυρίως, στην ανάδειξη επιμέρους παραμέτρων του προβλήματος που δεν είναι ευρέως γνωστά και εκφράζουν τη συλλογική βούληση των κατοίκων του νησιού της Λέσβου, αλλά και στην αξιοποίηση στοιχείων για τη διάλυση μιας, πιθανά, στρεβλής εικόνας και παρανοημένων συμπερασμάτων αναφορικά με τη στάση των κατοίκων απέναντι σε μετανάστες και πρόσφυγες.

Γενικότερα, από τους παραπάνω άξονες διερεύνησης μπορεί να επαναπροσεγγίσει κανείς, με όρους κοινωνικής δημογραφίας, κοινωνικής διάρθρωσης, συνοχής, αλλά και προοπτικής κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, την υπόθεση εργασίας ότι κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις και εφαρμογής μέτρων πολιτικής κοινωνικής ένταξης (εγκατάστασης, σίτισης, στέγασης, συνθηκών υγείας, προσαρμογής, ανάπτυξης δεξιοτήτων, άσκησης επαγγέλματος, κ.τ.λ.) οι πρόσφυγες που θα παραμείνουν δεν χαρακτηρίζονται ως πρόβλημα αλλά αντίθετα μπορούν να αποτελούν μέρος της λύσης σε πολλές από τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει η χώρα.

2. Μεθοδολογία

Ως κεντρικός στόχος της έρευνας ορίστηκε «*Η διερεύνηση της πρόσληψης του μεταναστευτικού-προσφυγικού φαινομένου από την τοπική κοινωνία της Μυτιλήνης στην καθημερινότητα της*». Στη συνέχεια, ο στρατηγικός αυτός στόχος εξειδικεύτηκε, διότι λόγω ακριβώς της γενικότητάς του είναι, συνήθως, ευρύτερος των θεμάτων που είναι απαραίτητα για τις ανάγκες, αλλά και τις δυνατότητες της έρευνας (Loether και McTavish,

1974).

Για τις ανάγκες της έρευνας επιλέχθηκε, ως ερευνητικό εργαλείο, το δομημένο ερωτηματολόγιο, δεδομένου του μεγέθους του δείγματος και λόγω της ανάγκης να προκύψουν αποτελέσματα που θα μπορούσαν να γενικευτούν σε ολόκληρο τον πληθυσμό της Μυτιλήνης (Norcliffe, 1985). Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από 46 ερωτήσεις κλειστού τύπου, ενώ υπήρχαν και τελείως ανοιχτά ερωτήματα, προκειμένου να διερευνηθεί σε μεγαλύτερο βάθος η αιτιολόγηση των απόψεων και στάσεων του πληθυσμού.

Η έρευνα διεξήχθη την Άνοιξη του έτους 2016 στη Δημοτική Ενότητα της Μυτιλήνης και συμπεριέλαβε όσους διαμένουν μόνιμα εντός της πόλης της Μυτιλήνης. Ως ερευνητέος πληθυσμός θεωρήθηκαν οι ενήλικες κάτοικοι της παραπάνω περιοχής, δηλαδή οι ηλικίας 18 ετών και άνω. Από μεθοδολογικής πλευράς, η συμπερίληψη στην έρευνα ιδιαίτερα τουριστικών περιοχών του νησιού, όπως ο Μόλυβος, θα έδινε έντονο τον προβληματισμό των κατοίκων από την επίδραση των μεταναστευτικών – προσφυγικών ροών στον κλάδο αυτό και, επομένως, θεωρήθηκε σκόπιμο οι περιοχές αυτές να ερευνηθούν σε διακριτή έρευνα. Το Δημοτικό Διαμέρισμα της Μυτιλήνης, εκτός του ότι αποτελεί περισσότερο από το 1/3 του πληθυσμού του νησιού, αποτελεί τον βασικό αστικό ιστό του και οικονομικό του κέντρο, δέχθηκε δε το μεγάλο κύμα των ροών, οι οποίες μάλιστα για μεγάλο χρονικό διάστημα ήταν ανεξέλεγκτες και είχαν πλημμυρίσει όλους τους δημόσιους χώρους του. Επομένως, είχε ιδιαίτερη αξία να ερευνηθεί αυτοτελώς το ζήτημα στην περιοχή αυτή.

Ο πληθυσμός του Δημοτικού Διαμερίσματος της Μυτιλήνης που προέκυψε από την απογραφή του 2011, ανέρχεται σε 27.871 άτομα. Το αρχικό δείγμα προσδιορίστηκε σε 990 άτομα (3.6% του πληθυσμού) ώστε να εξασφαλίζεται μέγιστο δειγματοληπτικό σφάλμα 3 ποσοστιαίες μονάδες (0,6-3%). Το παραπάνω σφάλμα που υπολογίστηκε με τον τύπο της απλής τυχαίας δειγματοληψίας (Ρόντος και Παπάνης, 2006) επιβαρύνεται με 1,5 ποσοστιαία μονάδα λόγω της δισταδιακής διαδικασίας και κυμαίνεται τελικά από 2,1% μέχρι 4,5%. Το τελικό δείγμα ανήλθε σε 2,5% του πληθυσμού (697 άτομα) λόγω μη απόκρισης μέρους του δείγματος. Το μέγεθος του δείγματος θεωρείται αρκετά υψηλό για έρευνα σε τοπικό επίπεδο. Με βάση τα παραπάνω, ο βαθμός απόκρισης ανήλθε στο 67%, ποσοστό που θεωρείται αποδεκτό τη στιγμή μάλιστα που δεν υπήρξαν ενδείξεις ότι οι μη αποκρινόμενοι ανήκουν συστηματικά σε συγκεκριμένες δημογραφικές ή κοινωνικο-οικονομικές ομάδες γεγονός που θα δημιουργούσε σοβαρές ενδείξεις ύπαρξης μεροληψίας.

Για τις ανάγκες της έρευνας και λαμβάνοντας υπόψη τις ερευνητικές υποδομές στην Ελλάδα, χρησιμοποιήθηκε η δισταδιακή επιφανειακή δειγματοληψία. Στο α' στάδιο επιλέχθηκαν 33 Οικοδομικά Τετράγωνα της περιοχής μελέτης με συστηματική δειγματοληψία και πιθανότητα ανάλογη του πληθυσμού των Οικοδομικών Τετραγώνων.

Για την επιλογή των Οικοδομικών Τετραγώνων στο α' στάδιο της δειγματοληψίας χρησιμοποιήθηκαν τα πληθυσμιακά δεδομένα ανά Οικοδομικό Τετράγωνο του Δημοτικού Διαμερίσματος Μυτιλήνης, τα οποία διατέθηκαν από την Ελληνική Στατιστική Αρχή για τον σκοπό αυτό. Στο β' στάδιο επιλέχθηκαν άτομα με συστηματική δειγματοληψία (για Ο.Τ. με πληθυσμό μεγαλύτερο των 30 ατόμων) ή όλα τα άτομα του Ο.Τ. (για Ο.Τ. με πληθυσμό περί τα 30 άτομα), δηλαδή στο 2ο αυτό στάδιο η επιλογή μονάδων του πληθυσμού έγινε με ίση πιθανότητα, όπως ορίζει η μεθοδολογία της δειγματοληψίας (Ρόντος, Ναγόπουλος και Πανάγος, 2017).

3. Αποτελέσματα

3.1 Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού της πόλης

Έχοντας υπόψη τα στοιχεία της απογραφής του 2011 που διενεργήθηκε από την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), παρατηρήθηκε συμβατότητα της αναλογίας του πληθυσμού της απογραφής του 2011 με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας όσον αφορά το φύλο και την ηλικία.

Πίνακας 1. Πληθυσμός έρευνας επί τοις εκατό κατά ομάδες ηλικιών Ηλικία ανά ομάδες (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

Ηλικία ανά ομάδες			
	Συχνότητα	Συχνότητα (%)	Αθροιστική Συχνότητα (%)
18-29	153	22,5	22,5
30-39	149	21,9	44,3
40-49	149	21,9	66,2
50-59	99	14,5	80,8
60-69	67	9,8	90,6
≥ 70	64	9,4	100,0
Σύνολο	681	100,0	
Απούσες τιμές	16		
Σύνολο	697		

Συγκεκριμένα, οι γυναίκες αποτέλεσαν το 56,8% του συνόλου του δείγματος, έναντι των ανδρών που αποτέλεσαν το 43,2%. Συγκρίνοντας τα αποτελέσματα αυτά με τα στοιχεία της απογραφής του έτους 2011, όπου αναφέρεται ότι στο σύνολο του πληθυσμού της πόλης της Μυτιλήνης, το 52,7% ήταν γυναίκες και το 47,3% άνδρες, παρατηρούμε

μεγάλη προσέγγιση, αν ληφθεί υπόψη το δειγματοληπτικό σφάλμα, το οποίο ήταν 4,5% και το γεγονός της χρονικής απόστασης από την τελευταία απογραφή, ήτοι τα πέντε (5) έτη.

Ως προς την ηλικιακή κατανομή, παρατηρείται συγκέντρωση του 66% στις ώριμες ηλικίες μέχρι 49 ετών, ενώ αυξημένες είναι και οι μεγαλύτερες ηλικίες λόγω της δημογραφικής γήρανσης που πλήττει την Ελλάδα και ιδιαίτερα το Βόρειο Αιγαίο (Roumeliotou και Rontos, 2009). Σημειώνεται ότι η 1η ηλικιακή ομάδα περιλαμβάνει τις ηλικίες 18-29 ετών αντί 20-29, δηλαδή δύο έτη περισσότερα από τις υπόλοιπες ομάδες, προκειμένου να καλύπτει τον ερευνώμενο πληθυσμό της έρευνας (Πίνακας 1).

Ο μέσος αριθμητικός της ηλικίας του πληθυσμού εκτιμάται σε $44 \pm 1,23$ έτη, ενώ η διάμεσος ηλικία, που είναι ορθόν να ληφθεί υπόψη λόγω μη κανονικότητας της κατανομής, είναι 42.

3.2. Κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού της πόλης

Σχετικά με την οικογενειακή κατάσταση των ερωτηθέντων, όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 2, οι έγγαμοι ανέρχονται σε ποσοστό 54,4% και αμέσως μετά ακολουθούν οι άγαμοι σε ποσοστό 28,9%. Οι διαζευγμένοι αντιστοιχούν στο 5,9% του συνόλου και οι χήροι στο 5,3%, ενώ τα άτομα που δήλωσαν ότι βρίσκονται σε συμβίωση είναι το 4,5% του συνόλου. Τέλος, οι ερωτηθέντες που ήταν σε διάσταση αντιστοιχούν μόλις στο 1%.

Αναφορικά με το εκπαιδευτικό επίπεδο των ερωτηθέντων, υψηλές συχνότητες παρουσιάζουν οι απόφοιτοι Λυκείου (30%), όσο και οι απόφοιτοι ΑΕΙ - ΤΕΙ, λόγω της ύπαρξης του Πανεπιστημίου (μεταπτυχιακοί φοιτητές) και των δημόσιων υπηρεσιών που απασχολούν αποφοίτους (Rontos κ.α., 2014). Επίσης, ένα άλλο στοιχείο που υποδηλώνει το συγκριτικά υψηλό μορφωτικό επίπεδο των ερωτώμενων είναι ότι το ποσοστό των κατόχων Μεταπτυχιακού ή Διδακτορικού ανερχόταν σε 7,2% επί του συνόλου, ενισχύοντας την παραπάνω άποψη και φυσικά την ισχυρή παρουσία του Πανεπιστημίου στην περιοχή. Οι απόφοιτοι Γυμνασίου ή ισότιμης Τεχνικής Σχολής αποτελούσαν το 9,7% του συνόλου. Από την άλλη πλευρά, υψηλό ποσοστό παρουσιάζουν οι απόφοιτοι Δημοτικού (10,8%). Είναι αξιοσημείωτο ότι παρατηρείται ακόμη και σήμερα ένα 3% του πληθυσμού που είναι αναλφάβητοι ή πήγαν μόνο σε λίγες τάξεις του Δημοτικού (Σχήμα 1).

Πίνακας 2. Κατανομή πληθυσμού έρευνας κατά οικογενειακή κατάσταση (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

Οικογενειακή κατάσταση			
	Συχνότητα	Συχνότητα %	Αθροιστική Συχνότητα %
Έγγαμος (η)	378	54,4	54,4
Άγαμος (η)	201	28,9	83,3
Σε συμβίωση	31	4,5	87,8
Διαζευγμένος (η)	41	5,9	93,7
Σε διάσταση	7	1,0	94,7
Χήρος (α)	37	5,3	100,0
Σύνολο έγκυρων τιμών	695	100,0	
Απούσες τιμές	2		
Σύνολο	697		

Σχήμα 1. Ποσοστιαία κατανομή εκπαίδευσης ερωτηθέντων (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

Από τον Πίνακα 3 προκύπτει ότι όσοι δεν έχουν αποφοιτήσει από το δημοτικό είναι ηλικίας αποκλειστικά άνω των 50 ετών, ενώ από τους απόφοιτους δημοτικού ελάχιστοι είναι κάτω των 40 ετών.

Πίνακας 3. Μορφωτικό επίπεδο πληθυσμού δείγματος κατά ομάδες ηλικιών (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

Εκπαιδευτικό επίπεδο	Ηλικία ανά ομάδες						Σύνολο
	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 και άνω	
Αναλφάβητος	0	0	2	0	1	6	9
Μερικές τάξεις του Δημοτικού	0	0	0	1	2	9	12
Απόφοιτος Δημοτικού	1	3	7	18	20	24	73
Απόφοιτος Γυμνασίου ή ισότιμης Τεχνικής Σχολής	3	10	10	20	10	10	63
Απόφοιτος Λυκείου	58	45	52	24	19	8	206
Απόφοιτος ΙΕΚ	11	19	14	6	4	1	55
Πτυχιούχος ΑΕΙ-ΤΕΙ	73	48	47	26	10	4	208
Κάτοχος Μεταπτυχιακού	7	23	15	3	1	1	50
Κάτοχος Διδακτορικού	0	1	2	1	0	0	4
Σύνολο	153	149	149	99	67	63	680

Ως προς το εισόδημα, παρατηρείται ότι το 53% συγκεντρώνεται στις τάξεις των 401 – 800 ευρώ και 801 – 1200 ευρώ, ενώ το 87% απάντησε πως κατέχει μηνιαίο εισόδημα κάτω από 1200 ευρώ. Από αυτούς, το 21% δεν είχε καθόλου εισόδημα. Λόγω της οικονομικής κρίσης, διαφαίνεται ότι μόλις το 2% δήλωσε εισόδημα άνω των 2000 ευρώ (Πίνακας 4). Το μέσο εισόδημα του πληθυσμού ανέρχεται σε 698 ευρώ, ενώ το διάμεσο εισόδημα το οποίο είναι ορθότερο να χρησιμοποιείται στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι 645 ευρώ.

Αναφορικά, με την κατάσταση απασχόλησης των ερωτηθέντων, το 59,9% απάντησε ότι εργάζεται κατά την περίοδο της έρευνας, ενώ το 25,7% δήλωσε ότι είναι οικονομικά μη ενεργοί και τέλος το 14,4% δήλωσε ότι είναι άνεργοι. Τα εν λόγω δεδομένα διαμορφώνουν το δείκτη ανεργίας στο 19%.

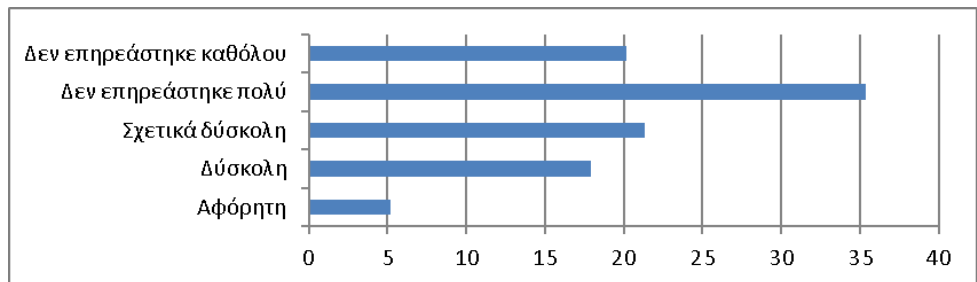
Πίνακας 4. Κατανομή πληθυσμού έρευνας ανάλογα με το μηνιαίο ατομικό εισόδημα

Μηνιαίο ατομικό εισόδημα			
	Συχνότητα	Συχνότητα %	Αθροιστική Συχνότητα %
Καθόλου εισόδημα	138	20,7	20,7
Κάτω από 400 ευρώ	91	13,6	34,3
401-800 ευρώ	171	25,6	60,0
801-1200 ευρώ	182	27,3	87,3
1201-1600 ευρώ	58	8,7	96,0
1601-2000 ευρώ	13	1,9	97,9
2001 ευρώ και άνω	14	2,1	100,0
Σύνολο	667	100,0	
Απούσες τιμές	30		
Σύνολο	697		

3.3. Η επίδραση της παρουσίας προσφύγων - μεταναστών στην καθημερινότητα του τοπικού πληθυσμού

Μία βασική ερώτηση, στην οποία οι ερωτώμενοι έπρεπε να απαντήσουν ήταν «Πως έγινε η καθημερινή σας ζωή με τόσο μεγάλες ροές προσφύγων – μεταναστών;». Το 35,4% θεωρεί ότι δεν επηρεάστηκε πολύ και το 20,2% ότι δεν επηρεάστηκε καθόλου. Αντιθέτως, το 44,4% θεωρεί ότι η καθημερινότητά τους έγινε σχετικά δύσκολη έως και αφόρητη. Η διάμεσος τιμή είναι 4 (δεν επηρεάστηκε πολύ), δείχνοντας θετική μάλλον αντιμετώπιση προς τους μετανάστες - πρόσφυγες. Η διασπορά στην άποψη αυτή των κατοίκων είναι μικρή, καθώς το 10 τεταρτημόριο είναι 3 και το 3ο επίσης 4, διαμορφώνοντας τεταρτημοριακή απόκλιση 1.

Σχήμα 2. Ποσοστιαία κατανομή άποψης ερωτώμενων αναφορικά με την κατάσταση της καθημερινότητάς τους κατόπιν της έλευσης των μεταναστών – προσφύγων (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

3.4. Επίδραση στην οικονομία του νησιού

Σχετικά με την άποψη της επίδρασης του μεταναστευτικού - προσφυγικού ρεύματος στην οικονομία του νησιού, το 56,9% των ερωτηθέντων θεωρεί ότι υπάρχει πολύ θετική – θετική οικονομική επίδραση σε αντίθεση με το 20,8% που θεωρεί ότι υπάρχει πολύ αρνητική - αρνητική επίδραση, όπως περιγράφεται στον παρακάτω πίνακα.

Πίνακας 5. Κατανομή απαντήσεων αναφορικά με την ερώτηση «Γενικά, πως πιστεύετε ότι το μεταναστευτικό – προσφυγικό ρεύμα επέδρασε στην οικονομία του νησιού» (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

	Συχνότητα	Συχνότητα %
Πολύ θετικά	129	18,6
Θετικά	266	38,3
Ουδέτερα	156	22,4
Αρνητικά	120	17,3
Πολύ αρνητικά	24	3,5
Σύνολο έγκυρων τιμών	695	100,0
Απούσες τιμές	2	
Σύνολο	697	

3.5. Διαφοροποίηση συναισθημάτων απέναντι σε μετανάστες και πρόσφυγες

Η συναισθηματική ανταπόκριση των κατοίκων της Μυτιλήνης, είναι ένα ακόμα ερώτημα κρίσιμο για την έρευνα. Συγκεκριμένα, υπήρξε διαχωρισμός των συνδεδόμενων ερωτήσεων για μετανάστες και πρόσφυγες. Οι κάτοικοι της Μυτιλήνης βλέπουν με πάρα πολύ ως αρκετή συμπάθεια το δράμα των προσφύγων στην πλειονότητά τους. Δεν υπήρξε διαφοροποίηση, ανάμεσα στις απαντήσεις στην ερώτηση αυτή μεταξύ των φύλων ($X^2 = 4,927$, $df = 4$, $p = 0,295$).

Πίνακας 6. Κατανομή απαντήσεων επί της ερώτησης «Βλέπετε το δράμα των προσφύγων με συμπάθεια;» (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

	Συχνότητα	Συχνότητα %
Πάρα πολύ	200	28,7
Πολύ	187	26,9
Αρκετά	190	27,3

Μέτρια	87	12,5
Καθόλου	32	4,6
Σύνολο έγκυρων τιμών	696	100,0
Απούσες τιμές	1	
Σύνολο	697	

Στην ίδια ερώτηση αναφορικά με τους μετανάστες οι απαντήσεις τείνουν προς το αρκετά και μέτρια (26% και 25% αντίστοιχα), ενώ παρουσιάζεται και ένα 13,3% που δεν βλέπει με καθόλου συμπάθεια το δράμα των μεταναστών. Εντύπωση προκάλεσε το γεγονός της διαφοροποίησης των απαντήσεων σε σχέση με το φύλο ($X^2 = 9,712$, $df = 4$, $p = 0,046$), με τις γυναίκες να δείχνουν σε μεγαλύτερη αναλογία συμπάθεια προς τους μετανάστες σε σχέση με τους άνδρες.

Πίνακας 7. Κατανομή απαντήσεων επί της ερώτησης «Βλέπετε το δράμα των μεταναστών με συμπάθεια;» (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

	Συχνότητα	Συχνότητα %
Πάρα πολύ	114	16,5
Πολύ	132	19,1
Αρκετά	180	26,0
Μέτρια	173	25,0
Καθόλου	92	13,3
Σύνολο έγκυρων τιμών	691	100,0
Απούσες τιμές	6	
Σύνολο	697	

Η εφαρμογή του test Somers' D φανερώνει σχετικές επιδράσεις της πολιτικής τοποθέτησης των κατοίκων στη στάση τους απέναντι στους πρόσφυγες – μετανάστες, όπως παρουσιάζεται στους πίνακες 1 και 2 του παραρτήματος. Από τους πίνακες που ακολουθούν, είναι εμφανής η θετική σχέση των δύο μεταβλητών τόσο για τους πρόσφυγες όσο και για τους μετανάστες με την πολιτική τοποθέτηση, όπως έχει οριστεί στη σχετική κλίμακα. Ο βαθμός συμπάθειας μειώνεται καθώς κινούμαστε από την αριστερότερη τοποθέτηση προς τη δεξιότερη.

3.6 Έκφραση ενεργής αλληλεγγύης

Η έκφραση ενεργής αλληλεγγύης των ερωτηθέντων απέναντι στους μετανάστες και στους πρόσφυγες, ελέγχθηκε από την ερώτηση «Έχετε εκφράσει ενεργά την αλληλεγγύη σας

στους παραπάνω πληθυσμούς;» και την ερώτηση «Αν Ναι, ποια ήταν η προσφορά που παρείχατε;». Σχετικά με την πρώτη ερώτηση, το 60,5% των ερωτηθέντων έχουν εκφράσει ενεργά την αλληλεγγύη τους απέναντι σε μετανάστες και πρόσφυγες, ποσοστό αρκετά σημαντικό. Υπήρξε στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση των απαντήσεων ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες ($\chi^2 = 12,077$, $df = 1$, $p = 0,001$), με τις γυναίκες να εκφράζουν σε πολύ μεγαλύτερη αναλογία την ενεργή αλληλεγγύη τους. Με βάση, όμως, το Cramer's V η ένταση της διαφοροποίησης δεν φαίνεται πολύ μεγάλη (Cramer's $V=0,134$, $p=0,001$).

Πίνακας 8. Κατανομή απαντήσεων επί της ερώτησης «Έχετε εκφράσει ενεργά την αλληλεγγύη σας στους παραπάνω πληθυσμούς;» (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

	Συχνότητα	Συχνότητα %
Ναι	406	60,5
Όχι	265	39,5
Σύνολο έγκυρων τιμών	671	100,0
Απουσες τιμές	26	
Σύνολο	697	

Από το διασταυρωμένο πίνακα που ακολουθεί προκύπτει ότι η σχέση Ναι/Όχι των ανδρών είναι 1,13, ενώ η αντίστοιχη των γυναικών είναι σχεδόν διπλάσια (1,96).

Πίνακας 9. Η κατά φύλο διαφοροποίηση της έκφρασης αλληλεγγύης (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

		Φύλο		Σύνολο
		Άνδρας	Γυναίκα	
Έχετε εκφράσει ενεργά την αλληλεγγύη σας στους παραπάνω πληθυσμούς	Ναι	152	253	405
	Όχι	135	129	264
Σύνολο		287	382	669

Από αυτούς που απάντησαν θετικά στην ενεργή αλληλεγγύη, το 43,5% παρείχε προσφορά σε ρούχα και το 32,8% σε τρόφιμα, όπως φαίνεται και στον πίνακα που ακολουθεί, ενώ τα ποσοστά ήταν πολύ μικρά όσον αφορά άλλες μορφές προσφοράς.

Πίνακας 10. Κατανομή απαντήσεων επί της ερώτησης «Αν ναι, ποια ήταν η προσφορά που παρείχατε;» (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

	Συχνότητα	Συχνότητα %
Η προσφορά που παρείχα ήταν σε τρόφιμα	133	32,8
Η προσφορά που παρείχα ήταν σε ρούχα	177	43,5
Η προσφορά που παρείχα ήταν σε φάρμακα	30	7,3
Η προσφορά που παρείχα ήταν σε εθελοντική εργασία	32	8,0
Η προσφορά που παρείχα ήταν σε παροχή άλλων υπηρεσιών	21	5,3
Η προσφορά που παρείχα ήταν με άλλο τρόπο	32	3,1
Σύνολο	406	100,0

3.7. Σχέση της συχνότητας επαφής με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες με τη διαφοροποίηση των συναισθημάτων του πληθυσμού προς αυτούς

Ενδιαφέρον έχει να εξεταστεί αν η επαφή με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες επηρεάζει το βαθμό συμπάθειας προς αυτούς με την έννοια ότι η επαφή αφαιρεί ανασφάλειες και προκαταλήψεις που πιθανόν εμποδίζουν τον τοπικό πληθυσμό να δει με συμπάθεια τους ξένους. Διερευνώντας το βαθμό συμπάθειας σε συνάρτηση με τη συχνότητα επαφής (Πίνακες 13, 14) διαπιστώνεται ότι υπάρχει αντίστροφη ισχυρή σχέση, υπό την έννοια ότι οι συμπαθούντες τους πρόσφυγες, αλλά και τους μετανάστες, είναι περισσότεροι μεταξύ αυτών που είχαν επαφή μαζί τους σε σχέση με αυτούς που δεν είχαν επαφή.

Πίνακας 11. Βαθμός συμπάθειας και συχνότητα επαφής με τους πρόσφυγες (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

	Πόσο συχνή είναι ή ήταν η επαφή σας με τους μετανάστες-πρόσφυγες;					Σύνολο
	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Πάρα πολύ	
Βλέπετε το Πάρα πολύ	39	74	34	21	31	199
δράμα των Πολύ	56	75	29	10	17	187
προσφύγων με Αρκετά	54	79	29	12	14	188
συμπάθεια; Μέτρια	38	26	15	3	5	87
Καθόλου	17	7	3	3	2	32
Σύνολο	204	261	110	49	69	693

Η αρνητική και στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ των δύο μεταβλητών είναι εμφανής και από την εφαρμογή του test Somers' D που παρουσιάζεται στους πίνακες 3 και 4 του παραρτήματος. Στην μορφή του δε, που η συμπάθεια στο δράμα των προσφύγων - μεταναστών είναι η εξαρτημένη μεταβλητή, επιβεβαιώνεται ότι όσο μεγαλύτερη η συχνότητα επαφής τόσο μεγαλύτερη η συμπάθεια του τοπικού πληθυσμού και για τις δύο κατηγορίες.

Πίνακας 12. Βαθμός συμπάθειας και συχνότητα επαφής με τους μετανάστες» (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

	Πόσο συχνή είναι ή ήταν η επαφή σας με τους μετανάστες-πρόσφυγες;					Σύνολο	
	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Πάρα πολύ		
Βλέπετε το δράμα των μεταναστών με συμπάθεια;	Πάρα πολύ	15	44	18	15	21	113
	Πολύ	34	51	24	12	11	132
	Αρκετά	49	78	26	10	15	178
	Μέτρια	67	62	26	6	12	173
	Καθόλου	36	24	16	6	10	92
Σύνολο	201	259	110	49	69	688	

3.8. Σύνδεση προσφυγικού με την οικονομική κρίση στην Ελλάδα

Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα, είναι ένα μείζον πρόβλημα που ταλαιπωρεί την χώρα και τους πολίτες της εδώ και πέντε (5) περίπου χρόνια. Στην ερώτηση «Συμφωνείτε με την προοπτική ελάφρυνσης του Ελληνικού Χρέους ως ανταλλάγματος στη λύση του προσφυγικού με υπερβολική επιβάρυνση της Ελλάδος σε αριθμό προσφύγων», υπήρξε άρνηση από σημαντικότερη μερίδα του πληθυσμού όσον αφορά τη σύνδεση του προσφυγικού με την οικονομική κρίση, αφού το 71,8% των ερωτηθέντων θεωρεί ότι δεν θα πρέπει να υπάρξει χρησιμοποίηση του προσφυγικού προβλήματος ως εργαλείο για την ελάφρυνση του χρέους της Ελλάδος. Μόνο, το 28,1% θεωρεί ότι θα μπορούσε να υπάρξει ελάφρυνση του χρέους της χώρας, εφόσον υπήρχε παραμονή σημαντικού αριθμού προσφύγων στη χώρα (Πίνακας 13).

Πίνακας 13. Ποσοστιαία κατανομή απαντήσεων πολιτών αναφορικά με την σύνδεση του προσφυγικού ζητήματος με την ελάφρυνση χρέους. (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

	Συχνότητα	Συχνότητα %
Ναι	193	28,1
Όχι	493	71,8
Εξαρτάται από τα οφέλη	1	0,2
Σύνολο	687	100,0
Απούσες τιμές	10	
Σύνολο	697	

3.9. Προοπτική επίλυσης του προβλήματος

Στην προοπτική επίλυσης του προβλήματος, το 48,2% των κατοίκων θεωρεί ότι υπάρχει προοπτική επίλυσης σε αντίθεση με το 51,8% που θεωρούν ότι δεν πρόκειται το πρόβλημα να λυθεί. Επομένως, παρατηρείται μια ελαφρά μεγαλύτερη συχνότητα αρνητικής αντιμετώπισης της προοπτικής σε σχέση με την επίλυση του προβλήματος. Επίσης, σε σύγκριση με το φύλο, παρουσιάστηκε σημαντική διαφοροποίηση, ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες που απάντησαν, παρουσιάζοντας τις γυναίκες πιο αρνητικές στην επίλυση του προβλήματος ($\chi^2 = 4,599$, $df = 1$, $p = 0,032$).

Πίνακας 14. Ποσοστιαία κατανομή των απόψεων των πολιτών αναφορικά με την ερώτηση: «Θεωρείτε ότι υπάρχει προοπτική επίλυσης του προβλήματος;» (Πηγή: ίδια επεξεργασία)

	Συχνότητα	Συχνότητα %
Ναι	335	48,2
Όχι	360	51,8
Σύνολο	695	100,0
Απούσες τιμές	2	
Σύνολο	697	

4. Συζήτηση και συμπεράσματα

Από τα ερωτήματα που τέθηκαν είναι εμφανής η αγωνία της διεθνούς κοινότητας για το ζήτημα, όχι μόνο για την δοκιμαζόμενη περιοχή της Λέσβου, αλλά και για άλλα πιθανά μέρη της (Νότιας) Ευρώπης που θα μπορούσαν να αποτελέσουν ξαφνικά τόπους πρώτης υποδοχής μεταναστών-προσφύγων σε μεγάλη έκταση και μαζική κλίμακα (Ρόντος κ.ά., 2017). Περαιτέρω, το ερευνητικό αυτό ενδιαφέρον επεκτείνεται στο να αναδείξει στις σωστές διαστάσεις του, ένα ζήτημα που αφορά συνειδήσεις, απόψεις ανθρώπων μέσα από τις οποίες δημιουργήθηκε μια εικόνα συνολικής πρόσληψης και αντιμετώπισης ενός προβλήματος, κυρίως με τη διαμεσολάβηση των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Η ανάδειξη λοιπόν μιας κατά το δυνατόν πιο αντικειμενικής εικόνας του προβλήματος - όταν τα συμπεράσματα από τη δημιουργία αυτής της εικόνας προκύπτουν μέσα από έγκυρες και αξιόπιστες διαδικασίες διενέργειας έρευνας - υποβοηθά σημαντικά στο να τεθούν και να αποτιμηθούν οι διάφορες πτυχές του στη σωστή τους βάση και ταυτόχρονα να αναζητηθούν, στο μέτρο του εφικτού και τουλάχιστον σε μικροεπίπεδο, κατάλληλες λύσεις.

Στην αντιμετώπιση προβλημάτων που προκύπτουν από μαζικές ροές μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών στις χώρες υποδοχής, κρίσιμο ρόλο διαδραματίζουν οι κάτοικοι των χωρών αυτών, κυρίως στις περιοχές που αποτελούν πύλες εισόδου. Επίσης, είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι οι απόψεις των κατοίκων δεν είναι παγιωμένες, παρουσιάζονται τουλάχιστον σε κεντρικά σημεία των ερωτήσεων ως μεταβαλλόμενες και επηρεάζονται, κυρίως, από το βαθμό ανταπόκρισης των κρατικών δομών, αλλά και του συνόλου των φορέων, στην πράξη σε θέματα θεσμικής και νομικής προστασίας, έτσι ώστε να διευκολυνθούν περαιτέρω οι παρεμβάσεις σε επίπεδο κοινωνικής φροντίδας και ένταξης.

Ανεξάρτητα από το πώς προσλαμβάνεται τελικά το κοινωνικό αυτό φαινόμενο από τους πολίτες στις περιοχές που καταφθάνουν οι πληθυσμοί αυτοί, δεν μπορεί να αγνοηθεί η αντικειμενική πραγματικότητα ότι στις χώρες προέλευσης των προσφύγων, η βιαιότητα των συγκρούσεων και η αδυναμία πρόσβασης του πληθυσμού σε βασικά μέσα διατροφής και επιβίωσης είναι μια καθημερινή εφιαλτική εικόνα και ότι είναι σημαντικό να διασφαλιστεί επαρκής πρόσβαση στην ανθρωπιστική βοήθεια σε ανθρώπους εγκλωβισμένους σε κατεστραμμένες και ισοπεδωμένες περιοχές, καθώς και να δημιουργηθούν ασφαλείς συνοριακοί δίοδοι για τη βοήθεια και τροφοδοσία των εγκλωβισμένων αυτών ανθρώπων.

Ιδιαίτερα ως προς το ζήτημα της ένταξης προσφύγων στο θεσμικό και κοινωνικό πλαίσιο της χώρας και της τοπικής κοινωνίας, το οποίο διατηρεί χαρακτηριστικά διαφορετικά από ότι η ανθρωπιστική αρωγή, οι κάτοικοι της Λέσβου αν και παρουσιάζονται περισσότερο επιφυλακτικοί δεν εκφράζουν έκδηλο αρνητισμό. Η

επιφυλακτικότητα τους αυτή είναι απόρροια μιας αδυναμίας των κρατικών φορέων και μιας έλλειψης συντονισμού με τους διεθνείς οργανισμούς, ώστε οι ενταξιακές διαδικασίες να πραγματοποιηθούν απρόσκοπτα.

Επιπρόσθετα, διαπιστώνεται ότι η στάση των πολιτών απέναντι σε μετανάστες και πρόσφυγες δεν είναι απολύτως παγιωμένες και, κυρίως, δεν εξαρτώνται από φυλή, προέλευση και πολιτισμική διαφορά, καθώς οι παράγοντες που επηρεάζουν συνδέονται σε μεγάλο βαθμό από τις καταστάσεις, οι οποίες βρίσκονται ή όχι υπό τον έλεγχο των επίσημων αρχών και φορέων που έχουν τη γνώση και την οργανωτική και επιχειρησιακή ετοιμότητα να παρεμβαίνουν.

Επιπλέον, γίνεται σαφές ότι τόσο το ανθρωπιστικό ενδιαφέρον όσο και η ίση νομική προστασία αποτελούν μία αναγκαία, αλλά όχι πάντα επαρκή, συνθήκη για την αντιμετώπιση ζητημάτων κοινωνικής ένταξης μεταναστών. Η θεσμική αναγνώριση καθίσταται επιτυχής όταν οργανώνεται στη βάση έγκυρων μηχανισμών καταγραφής και αξιοποίησης στοιχείων με την οργανωμένη συμβολή των επίσημων μηχανισμών στις χώρες υποδοχής (Nagoroulos, 2013).

Κάτω από το πρίσμα των εξελίξεων αυτών και στην κατεύθυνση κοινωνικής ένταξης των παραπάνω πληθυσμών η κρατική παρέμβαση κρίνεται ως βασικός παράγοντας διαμόρφωσης ευνοϊκών συνθηκών αρμονικής παραμονής των προσφύγων/μεταναστών. Αυτό προκύπτει και από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη Λέσβο (Ρόντος κ.ά., 2017), όπου ο τοπικός πληθυσμός έχει θετική στάση προς τους πρόσφυγες και τους μετανάστες, επιδεικνύει έμπρακτη αλληλεγγύη προς αυτούς αλλά είναι επιφυλακτικός ως προς τη μακροχρόνια παραμονή και ένταξή τους λόγω έλλειψης οργανωμένης αντιμετώπισης του ζητήματος και ενημέρωσης της κοινής γνώμης εκ μέρους των κρατικών υπηρεσιών με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται προκαταλήψεις και υπερβολικοί φόβοι για πιθανούς κινδύνους.

Οι στάσεις αυτές αμβλύνονται όσο πιο οργανωμένα και ταχύτερα λαμβάνονται μέτρα για τον περιορισμό των τριβών που δημιουργούνται σε κάθε μεγάλη μεταναστευτική/προσφυγική ροή μεταξύ των «ξένων» και των γηγενών ώστε να αναδειχθούν οι θετικές πλευρές μιας τέτοιας προοπτικής. Η ελεγχόμενη διαδικασία, δε, των ροών αυτών σε συνδυασμό με την νόμιμη εισροή μεταναστών στη Χώρα αποτελεί προσφορότερη εξέλιξη. Ως συνακόλουθη λύση στο ζήτημα είναι η διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης πολιτικής για το προσφυγικό/μεταναστευτικό λαμβάνοντας υπόψη τις τοπικές ανάγκες, τους εθνικούς στόχους και το ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο (Nagoroulos και Rontos, 2014).

Η ανάγκη γεφύρωσης των γλωσσικών και των πολιτισμικών εμποδίων, συμπεριλαμβανομένων όσων αφορούν στη διαφορετική αντίληψη ως προς τη σχέση του πολίτη με τους θεσμούς, καθώς και τα θέματα αξιακών προτύπων και του ρόλου των φύλων στις κοινωνίες υποδοχής καθώς αυτά αποτελούν κομβικά σημεία αυτής της

δυναμικής διαδικασίας όσμωσης και συνεύρεσης (Marangudakis και Rontos, 2015). Τα ζητήματα αυτά θα πρέπει να εντάσσονται σταδιακά στο συνολικό σχεδιασμό διαχείρισης των προβλημάτων μεταναστών – προσφύγων με τον ίδιο βαθμό προτεραιότητας, όπως αυτά της αντιμετώπισης της ανθρωπιστικής κρίσης που αναλαμβάνεται κατά την πρώτη περίοδο της άφιξης των ανθρώπων αυτών στις χώρες υποδοχής (Ναγόπουλος και Κουτσού, 2013).

Η σημασία της άποψης των τοπικών κοινωνιών και της κοινής γνώμης για την επιτυχή αντιμετώπιση του ζητήματος και την αρμονική συμβίωση με τους «ξένους», ώστε να λαμβάνονται υπόψη και οι ιδιαιτερότητες των πρώτων για μια ταχύτερη και ευκολότερη αποδοχή των τελευταίων. Η σημασία της αντικειμενικής κρίσης της κοινής γνώμης για τις συνέπειες της μακροχρόνιας παραμονής των μεταναστών και των προσφύγων μέσω της σωστής ενημέρωσης για τις πραγματικές διαστάσεις του προβλήματος είναι έκδηλη καθώς και οι πρωτοβουλίες για τη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης στις κοινότητες υποδοχής αποτελούν σημαντικές προϋποθέσεις για μια ομαλή ενταξιακή πορεία.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Κοτζαμάνης, Β. (2009) Στοιχεία δημογραφίας. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Ναγόπουλος, Ν. και Κουτσού, Σ. (2013) «Κοινωνική ένταξη μεταναστών στην Ελλάδα: Στέγαση και υπηρεσίες υγείας». Στο Ρόντος, Κ. κ.ά (επιμ.) Θεωρητική και τεχνική τεκμηρίωση ενταξιακής πολιτικής υπηκόων τρίτων χωρών στο πλαίσιο εφαρμογής ολοκληρωμένου πληροφοριακού συστήματος. Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Ρόντος, Κ. (2011) Ανάλυση στατιστικών δεδομένων και δημογραφικές - κοινωνικές εφαρμογές. Αθήνα: Μπένου.
- Ρόντος, Κ. και Μακρής, Γ. (1986) «Κοινωνικά, οικονομικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων μεταναστών που ζουν στις ΗΠΑ». Σύγχρονα Θέματα, 26, σ. 7-20.
- Ρόντος, Κ., Μαραγκουδάκης, Μ. και Ναγόπουλος, Ν. (επιμ.) (2012) «Θεωρητική και τεχνική τεκμηρίωση ενταξιακής πολιτικής υπηκόων τρίτων χωρών στο πλαίσιο εφαρμογής ολοκληρωμένου πληροφοριακού συστήματος». Στο Πρακτικά Ημερίδας Ευρωπαϊκό Ταμείο Ένταξης Υπηκόων Τρίτων Χωρών και Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Αθήνα, 25 Μαΐου.

Ρόντος, Κ., Ναγόπουλος, Ν. και Πανάγος, Ν. (2017) Το προσφυγικό-μεταναστευτικό φαινόμενο στη Λέσβο και η τοπική κοινωνία: Στάσεις και συμπεριφορές. Θεσσαλονίκη: Τζιόλα.

Ξενόγλωσση

- Baldwin-Edwards, M. (2004) "Immigration, immigrants and socialization in Southern Europe: Patterns, problems and contradistinctions". In Inglessi, C. et al. (eds.) Immigration and integration in Northern versus Southern Europe. Athens: Netherlands Institute in Athens, pp. 11-24.
- Koff, H. (2002) "Let's talk: Dialogue across disciplines on immigration and integration issues". Center for Comparative Immigration Studies, UCSD Working Paper, 60. Available at <http://escholarship.org/uc/item/3kv4r9fg>.
- Kupferberg, F. (2003) "The established and the newcomers: What makes immigrant and women entrepreneurs so special?" International Review of Sociology, 13 (1), pp. 89-104.
- Loether, H. και McTavish, D. (1974) Statistics for sociologists: An introduction. Boston: Allyn and Baon.
- Marangudakis, M. και Rontos, K. (2015) "Civility and citizenship. A study for the Island of Lesbos, Greece". Social Cohesion and Development, 10 (2), pp. 99-112.
- Nagopoulos, N. (2013) "Integration policies and social rights of migrants in Greece". In Rontos, K. (ed.) Theoretical and technical documentation for integration policy for third country nationals in the context of the application of an integrated information system. Mytiline: University of Aegean, pp. 94-105.
- Nagopoulos, N. και Rontos, K. (2014) "The determination of social integration of migrants within the framework of employment policy: The case of Greece in times of crisis". In Petropoulos, N. και Tsobanoglou, S. (eds.) (2014) The social impacts of the Eurozone debt crisis. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, pp. 187-206.
- Norcliffe, G.B. (1985) Inferential statistics for geographers. London: Hutchinson & Co Publishers Ltd.
- Parant, A, ed. (2005) Migrations, crises and recent conflicts in the Balkans. Volos: University of Thessaly Press.
- Rontos, K., Nagopoulos, N., Panagos, N. και Syrmali, M.-E. (2014) "Research on the attitudes and perceptions of the local society of Mytilene regarding the refugee-immigrants issue". Statistical Review, 10 (1-2), pp. 3-16.
- Roumeliotou, M. και Rontos, K. (2009) "Social trust in local communities and its demographic, socio-economic predictors: The case of Kalloni, Lesbos, Greece". International Journal of Criminology and Sociological Theory, 2 (1), pp. 230-250.

Παράρτημα

Πίνακας Π1. Πίνακας υπολογισμού τεστ Somers' D

Προσέγγιση του τεστ	Value	Ασυμπτωτικό τυπικό σφάλμα ^a	Προσεγγιστική τιμή T ^b	Προσεγγιστική p
Συμμετρική (χωρίς εξάρτηση των μεταβλητών)	.227	.033	6.735	.000
Εξαρτημένη μεταβλητή: Βλέπετε το δράμα των προσφύγων με συμπάθεια	.222	.033	6.735	.000
Εξαρτημένη μεταβλητή: Τοποθετώ τον εαυτό μου στην κλίμακα πολιτικής τοποθέτησης	.231	.034	6.735	.000

Πίνακας Π2. Πίνακας υπολογισμού τεστ Somers' D

Προσέγγιση του τεστ	Value	Ασυμπτωτικό τυπικό σφάλμα ^a	Προσεγγιστική τιμή T ^b	Προσεγγιστική p
Συμμετρική (χωρίς εξάρτηση των μεταβλητών)	.201	.033	6.024	.000
Εξαρτημένη μεταβλητή: Βλέπετε το δράμα των μεταναστών με συμπάθεια	.202	.033	6.024	.000
Εξαρτημένη μεταβλητή: Τοποθετώ τον εαυτό μου στην κλίμακα πολιτικής τοποθέτησης	.201	.033	6.024	.000

- a) Μη υποθέτοντας τη μηδενική υπόθεση.
- b) Χρησιμοποιώντας το ασυμπτωτικό τυπικό σφάλμα υποθέτοντας τη μηδενική υπόθεση.

Πίνακας Π3. Πίνακας αποτελεσμάτων τεστ Somers' D για τους πρόσφυγες

Προσέγγιση του τεστ	Value	Ασυμπτωτικό τυπικό σφάλμα ^a	Προσεγγιστική τιμή T ^b	Προσεγγιστική p
Συμμετρική (χωρίς εξάρτηση των μεταβλητών)	.155	.032	-4.857	.000
Εξαρτημένη μεταβλητή: Βλέπετε το δράμα των προσφύγων με συμπάθεια	.158	.032	-4.857	.000
Εξαρτημένη μεταβλητή: Πόσο συχνή είναι ή ήταν η επαφή σας με τους μετανάστες-πρόσφυγες;	.153	.031	-4.857	.000

- a) Μη υποθέτοντας τη μηδενική υπόθεση.
- b) Χρησιμοποιώντας το ασυμπτωτικό τυπικό σφάλμα υποθέτοντας τη μηδενική υπόθεση.

Πίνακας Π4. Πίνακας αποτελεσμάτων τεστ Somers' D για τους μετανάστες

Προσέγγιση του τεστ	Value	Ασυμπτωτικό τυπικό σφάλμα ^a	Προσεγγιστική τιμή T ^b	Προσεγγιστική p
Συμμετρική (χωρίς εξάρτηση των μεταβλητών)	.152	.032	-4.735	.000
Εξαρτημένη μεταβλητή: Βλέπετε το δράμα των μεταναστών με συμπάθεια	.158	.033	-4.735	.000
Εξαρτημένη μεταβλητή: Πόσο συχνή είναι ή ήταν η επαφή σας με τους μετανάστες-πρόσφυγες;	.146	.031	-4.735	.000

- a) Μη υποθέτοντας τη μηδενική υπόθεση.
- b) Χρησιμοποιώντας το ασυμπτωτικό τυπικό σφάλμα υποθέτοντας τη μηδενική υπόθεση.

Κώστας Ρόντος

*Τμήμα Κοινωνιολογίας Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Λόφος Πανεπιστημίου, 81 132 Μυτιλήνη
email: k.rontos@soc.aegean.gr*

Νικόλαος Ναγόπουλος

*Τμήμα Κοινωνιολογίας Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Λόφος Πανεπιστημίου, 81 132 Μυτιλήνη
email: n.nagoroulos@soc.aegean.gr*

Νικόλαος Πανάγος

*Τμήμα Κοινωνιολογίας Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Λόφος Πανεπιστημίου, 81 132 Μυτιλήνη
email: npanagos@gmail.com*

Μαρία-Ελένη Συρμαλή

*Τμήμα Κοινωνιολογίας Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Λόφος Πανεπιστημίου, 81 132 Μυτιλήνη
email: mesyrmali@aegean.gr*

Η συγχρονική γονιμότητα στην Ελλάδα κατά τα πρώτα χρόνια του 21ου αιώνα

Κωνσταντίνος Ν. Ζαφείρης

Αναπληρωτής Καθηγητής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Περίληψη

Σκοπός της εργασίας είναι η μελέτη της συγχρονικής γονιμότητας στην Ελλάδα κατά τα πρώτα χρόνια του 21ου αιώνα, αφού πρώτα διορθωθεί ώστε να λαμβάνονται υπόψη οι διαχρονικές διαφοροποιήσεις στις τιμές θέσης (μέση ηλικία) και διασποράς των καμπυλών γονιμότητας και εν τέλει η επίδρασή τους στα επίπεδα των παρατηρούμενων δεικτών. Οι μεταβολές της γονιμότητας στην Ελλάδα σε σημαντικό χρονικό διάστημα την περίοδο αυτή λαμβάνουν χώρα σε περιβάλλον οικονομικής κρίσης. Σε πρώτο χωρικό επίπεδο και επειδή ανάλογη κρίση διήλθαν η Πορτογαλία και η Ισπανία, οι συγχρονικοί δείκτες της Ελλάδας θα συγκριθούν με τους αντίστοιχους των χωρών αυτών. Σε δεύτερο χωρικό επίπεδο, η ανάλυση θα επεκταθεί στις ομάδες Περιφερειών (NUTS1) της Ελλάδας. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης δείχνουν σημαντικές διαφοροποιήσεις αλλά και αναλογίες μεταξύ των χωρών και των περιοχών της Ελλάδας που μελετήθηκαν.

Λέξεις κλειδιά

δείκτης ολικής γονιμότητας, Bongaarts-Feeney, Kohler-Philipou, Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία.

Total fertility in Greece in the first years of the 21st century

Abstract

The aim of this paper is to study Total Fertility Rates in Greece for the first years of the 21st century, by applied two methods: this of Bongarrts and Feeney and that of Kohler-Philipov. Since 2008 country faces a severe economic and social crisis, during which GDP per capita declined, unemployment increased, and social indicators turned to worse. Because an analogous crisis was faced in Portugal and Spain TFRs amongst these countries will be compared too. Also, analysis will be expanded in order to cover the NUTS1 areas of Greece. The results of the analysis indicate significant differentiation and analogies among the populations studied.

Keywords

total fertility rate, Bongaarts-Feeney, Kohler-Philipov, Greece, Spain, Portugal

1. Εισαγωγή

Στην Ευρώπη, ήδη από τη δεκαετία του 1990 (Goldstein et al., 2009), η γονιμότητα είχε περιοριστεί σε επίπεδα πολύ χαμηλότερα από εκείνα της αναπλήρωσης των γενεών . Μάλιστα σε πολλές χώρες, κυρίως στο νότιο, κεντρικό και ανατολικό τμήμα της ηπείρου, ήταν μικρότερη από 1,3 παιδιά/γυναίκα, δηλαδή είχε διαβεί το λεγόμενο κατώφλι της «ελάχιστης χαμηλής γονιμότητας» (lowest low fertility· Kohler et al., 2002). Το 2001, η χαμηλότερη γονιμότητα εντοπίστηκε στην Αρμενία (1,02 παιδιά/γυναίκα) και η υψηλότερη στην Τουρκία (2,51 παιδιά/γυναίκα), στις περισσότερες όμως χώρες ήταν μικρότερη από 1,5 παιδιά, σε πολλές δε ελάχιστη χαμηλή, γεγονός που θεωρήθηκε ότι σηματοδοτεί μια φάση κατάρρευσης των ευρωπαϊκών πληθυσμών (Chesnais, 2001). Ως το 2007, παρατηρήθηκε μια γενική τάση αύξησης και ελάχιστη χαμηλή γονιμότητα είχαν μόνο 4 ευρωπαϊκές χώρες (Ανδόρα, Σλοβακία, Μολδαβία και Βοσνία-Ερζεγοβίνη). Ως εξαίρεση στη γενική τάση, η γονιμότητα μειώθηκε σε 13 χώρες, αλλά και σε αυτές παρέμεινε πάνω από το «κατώφλι» των 1,3 παιδιών/γυναίκα. Το 2013, ελάχιστη χαμηλή γονιμότητα υπήρχε μόνο σε 6 χώρες της Ευρώπης, ενώ η γονιμότητα αυξήθηκε σε 22 έναντι 24, στις οποίες μειώθηκε (δεν υπάρχουν δεδομένα για 2) .

Στην Ελλάδα κατά το πρότυπο των άλλων ευρωπαϊκών χωρών (βλ. επίσης

Goldstein et al. 2009 ·Frejka 2010), παρατηρήθηκε αύξηση των γεννήσεων μεταξύ του 1999 και του 2007, την οποία ο Κοτζαμάνης (2012) αποδίδει στη διαχρονική τάση που έχουν οι γυναίκες να αποκτούν τα παιδιά τους σε προοδευτικά μεγαλύτερες ηλικίες (βλ. επίσης Κοτζαμάνης, 2009). Τα παιδιά που δεν είχαν γεννηθεί τα προηγούμενα χρόνια εξαιτίας της αναβολής της τεκνογονίας αναπληρώθηκαν και αυτό οδήγησε στην παροδική αύξηση των γεννήσεων. Ταυτόχρονα εντοπίστηκε μια σημαντική τάση ελάττωσης της γονιμότητας των γενεών, η οποία από τα 2,1 παιδιά που γέννησαν κατά μέσο όρο οι γυναίκες της γενιάς του 1950 περιορίστηκε στα 1,6 παιδιά για τη γενιά του 1972. Ο Μπαλτάς (2014), ο οποίος μελέτησε επιπλέον τη γονιμότητα ανά σειρά γέννησης των παιδιών (ανά τάξη έλευσης) σε γενιές γυναικών, παρατήρησε μια τάση αύξησης της τελικής ατεκνίας, μείωσης της πιθανότητας απόκτησης δεύτερου παιδιού και συνακόλουθα ελάττωσης του μεγέθους της οικογένειας.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι πώς μπορούν να εξηγηθούν αυτά τα χαμηλά επίπεδα γονιμότητας και οι διαχρονικές μεταβολές τους. Όπως σωστά παρατηρούν οι Bongaarts και Feeney (2010), υπάρχουν δύο απαντήσεις, μια κοινωνικο-οικονομική (βλ. van de Kaa, 1987, 2001, 2004 ·Billari et al., 2006 ·Lutzetal., 2006 ·Neels, 2010 ·Billari, 2008 ·Goldsteinetal., 2009 ·Ní Bhrolcháin, 1992 ·Lesthaeghe, 2001 κλπ.) και μια δημογραφική. Ωστόσο, στην εργασία αυτή δεν θα επιχειρηθεί η αποτίμηση της επίδρασης των κοινωνικο-οικονομικών μεταβλητών ή της πρόσφατης οικονομικής κρίσης που έπληξε τη χώρα μας στις διαχρονικές μεταβολές της γονιμότητας. Το ζήτημα αυτό αφενός αποτελεί θέμα μιας άλλης και υπό προετοιμασία ερευνητικής προσπάθειας και αφετέρου δεν επαρκεί ο διαθέσιμος χώρος. Αντιθέτως, η εργασία αυτή επικεντρώνεται στις αμιγώς δημογραφικές εξηγήσεις των παρατηρούμενων μεταβολών, σχετίζεται δηλαδή με τα χαρακτηριστικά του δείκτη ολικής γονιμότητας (Total Fertility Rate, TFR, βλ. Preston et al., 2001, σελ. 95). Θα επιχειρηθεί, δηλαδή, η εφαρμογή δύο μεθόδων διόρθωσης της παρατηρηθείσας συγχρονικής γονιμότητας για πρώτη φορά στα ελληνικά δεδομένα, όπως περιγράφεται στις επόμενες παραγράφους.

Εάν, για διάφορους λόγους οι γυναίκες των διαφορετικών γενεών βάσει των οποίων υπολογίζεται ο TFR μεταβάλλουν το «ημερολόγιο» της γονιμότητας, τότε ο δείκτης αυτός αλλάζει χωρίς απαραίτητα να αντανακλά αλλαγές στην τεκνογονική συμπεριφορά των γυναικών αυτών. Όταν δηλαδή για διάφορους λόγους αναβάλλεται η απόκτηση απογόνων, τότε οι δείκτες ολικής γονιμότητας θα παραμείνουν χαμηλοί για όσο διάστημα διαρκεί η αναβολή αυτή. Το αντίθετο θα συμβεί εάν οι γυναίκες αρχίσουν να γεννούν τα παιδιά τους σε μικρότερες ηλικίες. Δηλαδή, ενώ η τελική σύνθεση της οικογένειας δεν θα μεταβληθεί, οι συγχρονικοί δείκτες θα παρουσιάσουν με την πάροδο του χρόνου σημαντικές αυξομειώσεις (βλ. για παράδειγμα Ryder, 1956, 1959, 1986 ·Bongaarts-Feeney, 1998, 2010 ·Bongaarts, 1999 για μια επισκόπηση Zafeiris, 2014).

Για να λυθεί το πρόβλημα αυτό οι Bongaarts και Feeney (1998, 2010 όπου και οι

σχετικοί μαθηματικοί τύποι · βλ. επίσης Zafeiris, 2014) πρότειναν τη διάσπαση του TFR σε συνιστώσες ανάλογα με τη σειρά γέννησης (τάξη έλευσης) των παιδιών (TFR_i, i=τάξη έλευσης 1, 2, 3, 4...) και τον υπολογισμό μιας αντίστοιχης μέσης ηλικίας τεκνογονίας (mean age at childbearing, MAC) για κάθε έτος *y*. Στη συνέχεια υπολόγισαν ένα διορθωμένο δείκτη για κάθε σειρά γέννησης ξεχωριστά, λαμβάνοντας υπόψη το ρυθμό μεταβολής της μέσης ηλικίας τεκνογονίας $r(\text{BF})$ στην αρχή και στο τέλος του έτους που μελετάται, τουτέστι απαλλαγμένο από την επίδραση των μεταβολών του ημερολογίου της γονιμότητας και, εν τέλει έναν διορθωμένο TFR για όλες τις γεννήσεις ως το άθροισμα των επιμέρους TFR_i καθώς και την αντίστοιχη MAC. Τοιουτοτρόπως, η γονιμότητα αντιμετωπίζεται ως να έχει δύο συστατικά: την έντασή της (quantum), η οποία αντιστοιχεί στη γονιμότητα που θα παρατηρούνταν απουσία μεταβολών στη μέση ηλικία τεκνογονίας, και την επίδραση ρυθμού (tempo effect), η οποία αντιστοιχεί στη διαφορά μεταξύ της διορθωμένης και παρατηρούμενης γονιμότητας και εξαρτάται από τον ρυθμό μεταβολής της μέσης ηλικίας τεκνογονίας $r_i(\text{BF})$.

Η μέθοδος των Bongaarts-Feeney είναι εύκολη στην εφαρμογή της και χρησιμοποιείται ευρύτατα (Philipon και Kohler, 1999 ·Sobotka, 2004 ·Freijka και Sobotka, 2008 κλπ.), παρόλη την κριτική που έχει δεχτεί (βλ. για παράδειγμα van Imhoff και Keilman, 2000 ·Ní Bhrolcháin, 2011 κλπ.). Ένας από τους περιορισμούς της αφορά τον τρόπο εκτίμησης των επιμέρους δεικτών γονιμότητας, οι οποίοι επηρεάζονται από την ηλικιακή διάρθρωση του πληθυσμού των γυναικών ανάλογα με τον αριθμό των απογόνων που έχουν (parity composition) που δεν λαμβάνεται υπόψη (Kohler και Ortega, 2004). Όμως, είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για την εξιχνίαση των διαχρονικών μεταβολών της συγχρονικής γονιμότητας ιδιαίτερα σε χώρες όπως την Ελλάδα, στις οποίες η εν λόγω ηλικιακή διάρθρωση δεν είναι διαθέσιμη από τις επίσημες στατιστικές αρχές. Όμως η προσέγγιση των Bongaarts-Feeney προϋποθέτει, ότι το πρότυπο της γονιμότητας για κάθε σειρά γέννησης παραμένει αμετάβλητο, ενώ «ολισθαίνει» προς μεγαλύτερες ή μικρότερες ηλικίες, καθώς δηλαδή μεταβάλλεται η μέση ηλικία τεκνογονίας (Bongaarts και Feeney, 1998 ·Bongaarts, 1999). Η προϋπόθεση αυτή μπορεί να μην ισχύει αλλά αντίθετα να παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές στη μορφή των καμπυλών γονιμότητας. Γι' αυτό το λόγο οι Kohler και Philipon (2001, όπου και οι σχετικοί μαθηματικοί τύποι) διόρθωσαν τη μέθοδο των Bongaarts-Feeney κατά τρόπο ώστε να λαμβάνονται υπόψη αυτές οι αλλαγές. Υπολογίζουν δηλαδή έναν διορθωμένο δείκτη ολικής γονιμότητας λαμβάνοντας υπόψη τη διακύμανση (σ^2 , variance) και τη λοξότητα του (κ , skewness) του παρατηρούμενου χρονοδιαγράμματος γονιμότητας.

Σκοπός της εργασίας αυτή είναι η μελέτη των μεταβολών της συγχρονικής γονιμότητας στην Ελλάδα κατά τα πρώτα χρόνια του 21ου αιώνα, αφού διορθωθεί με βάση τις μεθόδους των Bongaarts-Feeney και Kohler-Philipon που περιγράφηκαν πιο πάνω. Η ανάλυση εκτείνεται χωρικά σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο επίπεδο, η Ελλάδα θα

συγκριθεί με την Ισπανία και την Πορτογαλία, γιατί στις χώρες αυτές επισυνέβη μια σοβαρότατη οικονομική κρίση σχεδόν την ίδια περίοδο που αυτή έλαβε χώρα στη χώρα μας (βλ. Carballo-Cruz, 2011· Pedroso, 2014). Επιχειρείται, δηλαδή μια πρώτη χωρική ανάλυση της γονιμότητας σε περιβάλλον οικονομικής κρίσης. Σε δεύτερο χωρικό επίπεδο, η επέκταση θα επεκταθεί σε επίπεδο ομάδων περιφερειών της χώρας (NUTS1). Η ανάλυση σε μικρότερο χωρικό επίπεδο στα όρια της Ελλάδας δεν είναι δυνατή για τους λόγους που αναφέρονται στο επόμενο κεφάλαιο των δεδομένων και των μεθόδων.

2. Δεδομένα και μέθοδοι

Τα δεδομένα προέρχονται από την Ελληνική Στατιστική Αρχή (EL.STAT) για την Ελλάδα και από τη EUROSTAT (<http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>) για την Ισπανία και Πορτογαλία. Σε επίπεδο χώρας, η εφαρμογή των δύο μεθόδων έγινε σε μονοετείς ηλικιακές ομάδες, σε φύλλο εργασίας EXCEL. Επειδή, αμφότερες οι μέθοδοι είναι ευαίσθητες σε τυχαίες ετήσιες διακυμάνσεις των αναλόγως χρησιμοποιούμενων τιμών των TFR, MAC, σ_2 και κ , οι αντίστοιχες παρατηρούμενες χρονοσειρές εξομαλύνθηκαν σύμφωνα με τη στρατηγική που ανέπτυξαν οι Kohler και Philipon (2001, βλ. <http://www.ssc.upenn.edu/~hpkohler/data-and-programs/bfvariance/bfvarianceprograms.html>). Ωστόσο, εδώ επιλέχθηκε μια πιο πολύπλοκη μέθοδος από εκείνη που περιλαμβάνει ο αλγόριθμος του λογισμικού S-plus (v.4.0/4.5), το οποίο χρησιμοποίησαν οι Kohler και Philipon (2001, σελ. 2). Η εξομάλυνση έγινε με βάση τη διάμεσο τιμή μιας συνεχώς μεταβαλλόμενης σειράς ετών σε συνδυασμό με διάφορες διαδικασίες επανάληψης, διάσπασης (splitting) των δεδομένων κλπ., όπως περιγράφει ο Tukey (1977, σελ. 205-237), και είχε άριστα αποτελέσματα, όπως φαίνεται από τα σχεδιαγράμματα που παρατίθενται πιο κάτω. Οι παρατηρούμενες χρονοσειρές σημαίνονται ως .o (observed) και οι εξομαλυνθείσες ως .s (smoothed). Η εφαρμογή των δύο μεθόδων βασίστηκε στις εξομαλυνθείσες τιμές, η δε εξομάλυνση ξεκίνησε από το έτος 1993, ώστε να αποδοθούν οι πραγματικές τάσεις των χρονοσειρών στις αρχές του 21ου αιώνα. Τα αποτελέσματα παρατίθενται από το έτος 2000 και μετά.

Στο χωρικό επίπεδο των ομάδων περιφερειών της Ελλάδας (NUTS1), όπως δηλαδή αποκαλεί η EUROSTAT τις κύριες ζώνες διάκρισης των χωρών με βάση τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά τους (βλ. <http://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/overview>), η ανάλυση έγινε σε πενταετείς ηλικιακές ομάδες για τα έτη 2005-2016, καθώς δεν υπάρχουν διαθέσιμα δεδομένα για μονοετείς. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι αυτό ήταν το κατώτερο χωρικό επίπεδο Ελλάδας στο οποίο θα μπορούσε να γίνει η ανάλυση, ώστε τα αποτελέσματα της να θεωρούνται ασφαλή. Ήδη αναφέρθηκε η εξαιρετική ευαισθησία των εφαρμοζόμενων μεθόδων στις τυχαίες ετήσιες διακυμάνσεις που περιγράφηκαν στην προηγούμενη

παράγραφο, η δε εξομάλυνση των χρονοσειρών δεν έδωσε ικανοποιητικά αποτελέσματα. Για αυτό το λόγο η ανάλυση έγινε μόνο με τη μέθοδο των Bongaarts-Feeney και σε χωρικό επίπεδο NUTS1 και όχι και των Kohler-Philipon, η οποία είναι ακόμη πιο ευαίσθητη.

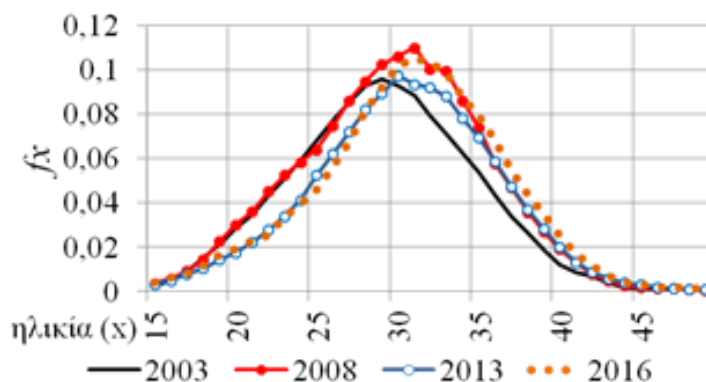
Διακρίθηκαν, οι περιοχές NUTS1: Βόρεια Ελλάδα (Ανατολική Μακεδονία-Θράκη, Κεντρική Μακεδονία, Δυτική Μακεδονία και Ήπειρος), η Κεντρική Ελλάδα (Θεσσαλία, Ιόνια Νησιά, Δυτική Ελλάδα, Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησος), η Αττική και τα Νησιά του Αιγαίου και η Κρήτη. Ενώ όμως η ανάλυση σε επίπεδο χωρών έγινε για τις σειρές γέννησης 1, 2, 3 και 4 και άνω, στις ομάδες περιφερειών έγινε στις σειρές 1, 2 και 3 και άνω, γιατί παρατηρήθηκαν έντονες τυχαίες διακυμάνσεις στις κατανομές της γονιμότητας για τα 4 και άνω παιδιά

3. Αποτελέσματα

3.1 Η συγχρονική γονιμότητα στην Ελλάδα

Στο σχεδιάγραμμα 1 παρατίθενται οι ειδικοί κατά ηλικία συντελεστές γονιμότητας ανά ηλικία σε διάφορα έτη. Με την πάροδο του χρόνου, καίτοι διατηρείται πάντοτε η γνωστή από τη δημογραφία και εν τέλει τυπική κωδονοειδής μορφή (ωστόσο με σημαντικές διαφοροποιήσεις που θα συζητηθούν στη συνέχεια) των καμπυλών γονιμότητας είναι φανερό ότι η σχετική τους θέση μεταβαίνει σε μεγαλύτερες ηλικίες.

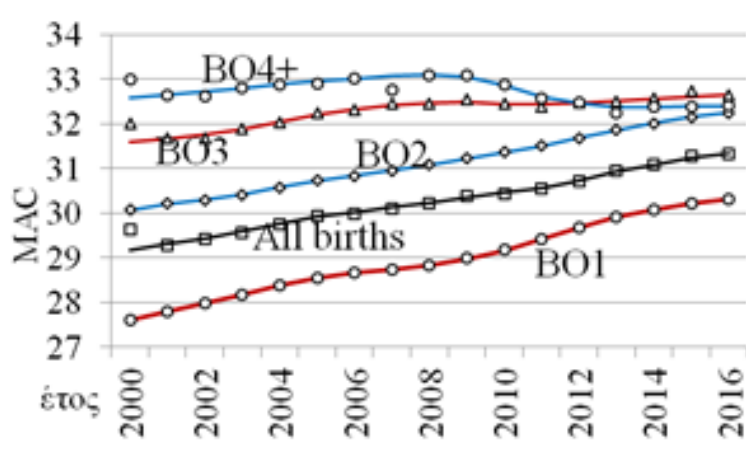
Σχεδιάγραμμα 1. Ειδικοί καθ' ηλικία συντελεστές γονιμότητας στην Ελλάδα. Σύνολο γεννήσεων.

Εν πρώτοις δηλαδή, οι γυναίκες γεννούν τα παιδιά τους σε ολοένα και μεγαλύτερες κατά μέσο όρο ηλικίες με την πάροδο του χρόνου, όπως διαπιστώνεται από

την εξέταση της μέσης ηλικίας τεκνογονίας (MAC, σχεδιάγραμμα 2, all births. Για μια ανάλογη εικόνα βλ. Kotzamanis, Baltas και Kostaki, 2017). Ουσιαστικά δηλαδή, μεταβάλλεται το ημερολόγιο της γονιμότητας. Το ίδιο παρατηρείται όταν εξετάζεται η τάση αυτή σε συνάρτηση με τη σειρά γέννησης και ειδικότερα για τις πρώτες (BO1) και δεύτερες (BO2) γεννήσεις. Στις τρίτες (BO3), η τάση ανακόπτεται προσωρινά για μερικά χρόνια μετά το 2007. Στις γεννήσεις με μεγαλύτερη τάξη έλευσης (4 και άνω, BO4+), η μέση ηλικία τεκνογονίας τείνει, με μικρές αυξομειώσεις, να αυξάνεται ως το 2009, μειώνεται στη συνέχεια ως 2014, και παραμένει μεταγενέστερα σχετικά αμετάβλητη.

Σχεδιάγραμμα 2. Ειδικοί καθ' ηλικία συντελεστές γονιμότητας στην Ελλάδα. Σύνολο γεννήσεων.

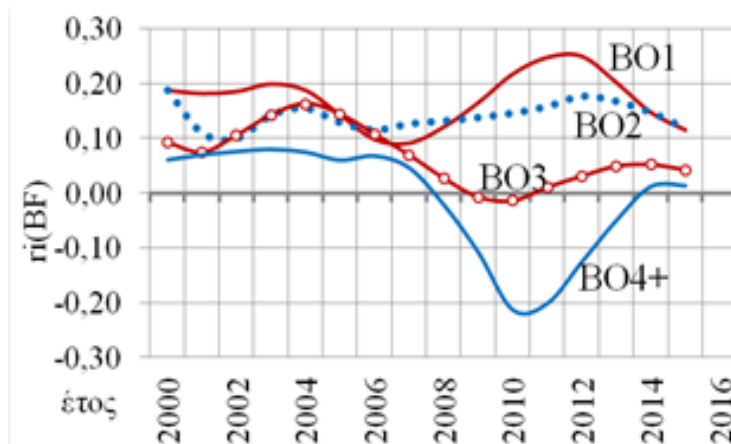
Οι περιγραφείσες στις προηγούμενες παραγράφους αλλαγές του ημερολογίου της γονιμότητας δεν είναι σταθερές από έτος σε έτος, όπως διαπιστώνεται από τις διαχρονικές τάσεις του ρυθμού μεταβολής της μέσης ηλικίας τεκνογονίας $\dot{r}_i(BF)$, σύμφωνα με τη μέθοδο των Bongaarts-Feeney (σχεδιάγραμμα 3). Στις πρώτες γεννήσεις (BO1), ο ρυθμός αυτός έχει μια σχετικά κυματοειδή μορφή. Είναι δηλαδή σχετικά σταθερός έως το 2003, επιβραδύνεται έως 2007, αυξάνεται μέχρι το 2011-2012 και ελαττώνεται στη συνέχεια. Μια ανάλογη κυματοειδή μορφή έχει και στις δεύτερες γεννήσεις (BO2), η οποία όμως διαφοροποιείται τόσο όσον αφορά τα επίπεδα όσο και τις διαχρονικές τάσεις. Στις τρίτες γεννήσεις (BO3), μετά από μια αυξητική πορεία μεταξύ το 2001 και 2004, μειώνεται και ελαχιστοποιείται το 2009-2010, αυξάνεται δε στη συνέχεια. Στις μεγαλύτερης τάξης έλευσης γεννήσεις (BO4+), η καμπύλη των ρυθμών μεταβολής της μέσης ηλικίας τεκνογονίας έχει σχετικά σταθερές τιμές έως το 2007. Στη συνέχεια δε λαμβάνει την τυπική μορφή της λεκανοειδούς (bathtub curve), η οποία έχει την ελάχιστη τιμή της στο

έτος 2010 και θετικές τιμές μόνο πριν το 2009 και μετά το 2010.

Εν κατακλείδι, εντοπίζεται μια σημαντική τάση μετάθεσης (αναβολής) της τεκνογονίας προς μεγαλύτερες ηλικίες, η οποία σχετίζεται πρωτίστως με τις δύο πρώτες γεννήσεις ενώ στις υπόλοιπες, οι οποίες αφορούν τρίτεκνες ή μεγαλύτερες οικογένειες, οι παρατηρηθείσες μεταβολές είναι πιο πολύπλοκες. Οι δε ρυθμοί μεταβολής της μέσης ηλικίας τεκνογονίας ποικίλουν ανάλογα με την τάξη έλευσης των παιδιών και τα έτη στα οποία προσμετρώνται. Προφανώς δηλαδή, οι εκτιμήσεις που γίνονται σε ετήσια βάση για τα επίπεδα της συγχρονικής γονιμότητας δεν αποτυπώνουν την πραγματική εικόνα που υπάρχει στον ελληνικό πληθυσμό αφού υπόκεινται σε μια σημαντική και ποικιλότητα επίδραση ημερολογίου. Παράλληλα, είναι φανερό από το σχεδιάγραμμα 1, ότι εκτός από το γνωστό από τη στατιστική «μέτρο θέσης» των καμπυλών γονιμότητας, δηλαδή τη μέση ηλικία τεκνογονίας, παρατηρούνται και άλλες αλλαγές και στη μορφή τους.

Σχεδιάγραμμα 3.

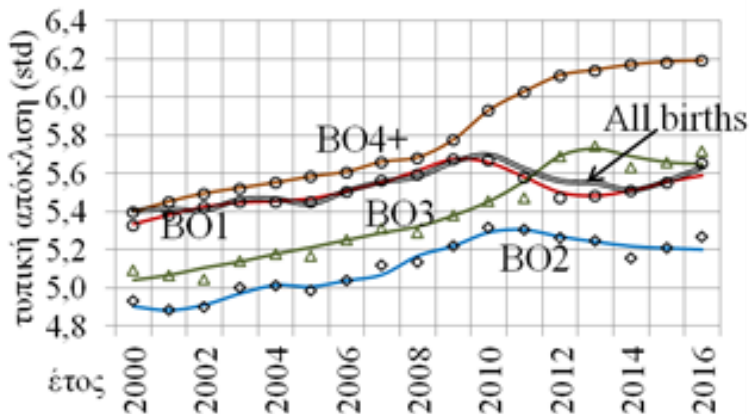
Μεταβολή της μέσης ηλικίας τεκνογονίας $\bar{r}_i(\text{BF})$ σύμφωνα με τη μέθοδο των Bongaarts-Feeney ανά σειρά γέννησης των παιδιών. Ελλάδα, 2000-2016.

Στο σύνολο των γεννήσεων (σχεδιάγραμμα 4, all births), η υπολογιζόμενη τυπική απόκλιση των καμπυλών γονιμότητας αυξάνεται έως το 2010 και μειώνεται στη συνέχεια. Καθώς δηλαδή η τεκνογονία μετατίθεται προς μεγαλύτερες ηλικίες, η παρατηρούμενη μεταβλητότητα του προτύπου γονιμότητας αρχικά μεγαλώνει. Μετά, σε αντίθεση με τα προηγούμενα χρόνια, το καθ' ηλικία πρότυπο της γονιμότητας τείνει να «συγκεντρώνεται» πιο στενά γύρω από τη μέση ηλικία τεκνογονίας, τη μέση τιμή δηλαδή των κατανομών. Τα τελευταία 2 χρόνια η μεταβλητότητα αυξάνει. Η ίδια γενική τάση αφορά και την πρώτη και δεύτερη γέννηση (BO1 και BO2). Στις τρίτες κατά σειρά έλευσης

γεννήσεις η μεταβλητότητα αυξάνεται έως το 2013 και στη συνέχεια μειώνεται το 2014 για να αυξηθεί μερικώς το 2015 και 2016. Στις γεννήσεις με μεγαλύτερη τάξη έλευσης (BO4+), η αύξηση της μεταβλητότητας είναι συνεχής, έχει όμως μεγαλύτερη «ταχύτητα» την περίοδο 2009-2012. Επομένως, οι παρατηρούμενοι συγχρονικοί δείκτες γονιμότητας, εκτός από τη γνωστή επίδραση του ημερολογίου, όπως εκφράζεται από τις μεταβολές της μέσης ηλικίας κατά την τεκνογονία, υφίστανται μια επιπλέον, αυτή της διακύμανσης των μεταβολών, όπως είχαν περιγράψει οι Kohler και Philipron (2001) για τη Σουηδία την περίοδο 1975-1995.

Σχεδιάγραμμα 4. Τυπική απόκλιση χρονοδιαγράμματος γονιμότητας κατά σειρά γέννησης των παιδιών. Ελλάδα, 2000-2016. (Συνεχείς γραμμές: εξομαλυνθείσες χρονοσειρές).

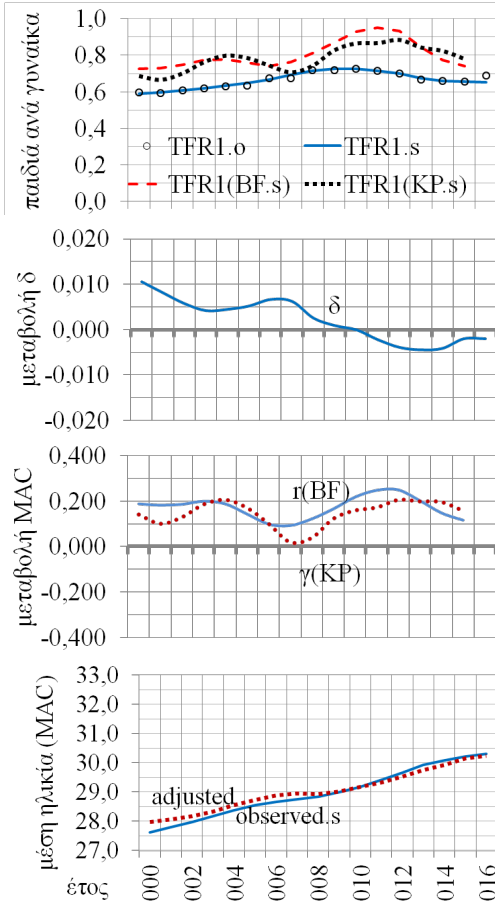
Υπό αυτές τις συνθήκες ο παρατηρηθείς και μη διορθωμένος συγχρονικός δείκτης γονιμότητας για τις πρώτες γεννήσεις (TFR1), ο οποίος ήταν περίπου 0,6 παιδιά ανά γυναίκα την περίοδο 2000-2002 (σχεδιάγραμμα 5A), αυξήθηκε προοδευτικά στα 0,73 το 2010 και υποχώρησε στη συνέχεια (για μια ανάλογη εικόνα βλ. Kotzamanis, Baltas και Kostaki, 2017). Μικρή αύξηση παρατηρήθηκε το έτος 2016. Ωστόσο, η πορεία αυτή δεν αντικατοπτρίζει τις πραγματικές μεταβολές της γονιμότητας για αυτή την τάξη έλευσης τέκνων για τους λόγους που περιγράφηκαν στις προηγούμενες παραγράφους.

Τιουτοτρόπως, εξαιτίας της αναβολής της τεκνογονίας, όπως εκτιμήθηκε από τη μέθοδο των Bongaarts-Feeney και περιγράφηκε αναλυτικά πιο πάνω, προκλήθηκε συμπίεση των παρατηρηθέντων συγχρονικών δεικτών σε χαμηλότερα επίπεδα (TFR1(BF.s)). Ειδικότερα, μετά από μια μικρή αυξομείωση, η διορθωμένη με αυτή τη

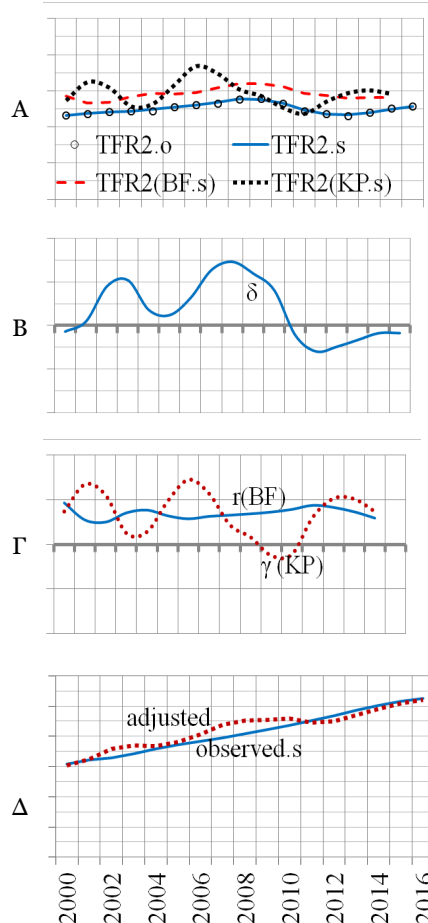
μέθοδο ένταση (quantum) της γονιμότητας αυξήθηκε έως το 2004 (σχεδιάγραμμα 5A). Εάν δηλαδή δεν υπήρχε το πρόβλημα της μετάθεσης της τεκνογονίας η συγχρονική γονιμότητα θα ήταν μεγαλύτερη από την παρατηρηθείσα και με αυξητικές τάσεις.

Σχεδιάγραμμα 5. Παιδιά ανά γυναίκα (TFRi), μέση ηλικία στην τεκνογονία (MAC), μεταβολές της μέσης ηλικίας (μεταβολή MAC) και της διακύμανσης (μεταβολή δ). Σειρά γέννησης: 1 & 2. Ελλάδα, 2000-2016. .o= παρατηρούμενη χρονοσειρά, .s= εξομαλυνθείσα χρονοσειρά.

Σειρά γέννησης: 1

Σειρά γέννησης: 2

Την περίοδο 2005-2007, η τεκνογονία συνεχίζει να μετατίθεται σε μεγαλύτερες

ηλικίας, όμως με ολοένα και μικρότερους ρυθμούς ($r(\text{BF})$, σχεδιάγραμμα 5Γ). Γι' αυτό το λόγο, η διορθωμένη γονιμότητα ($\text{TFR}_1(\text{BF}.s)$) μειώνεται ελαφρώς, παραμένει όμως υψηλότερη από την παρατηρηθείσα (σχεδιάγραμμα 5Α). Από το 2007 και ως το 2011-2012, ένα νέο επεισόδιο αναβολής της τεκνογονίας με διαχρονικώς αυξανόμενους ρυθμούς ($r(\text{BF})$, σχεδιάγραμμα 5Γ), επιδρά δραματικά στα επίπεδα της παρατηρηθείσας γονιμότητας. Κατά την περίοδο αυτή οι διορθωμένοι δείκτες γονιμότητας αυξάνονται συνεχώς και σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα. Μετανέστερα, η μείωση του ρυθμού μετάθεσης της τεκνογονίας συνοδεύεται από ελάττωση της έντασης της γονιμότητας, παρόμοια τάση αλλά σε υψηλότερα επίπεδα συγκρητικά με τους παρατηρηθέντες δείκτες.

Εν κατακλείδι, όπως συνάγεται από την εφαρμογή της μεθόδου των Bongaarts-Feeney, διαδοχικά επεισόδια μεταβολής του ρυθμού μετάθεσης της τεκνογονίας προκαλούν συμπίεση των παρατηρηθέντων δεικτών σε χαμηλότερα επίπεδα από τα πραγματικά. Τοιουτοτρόπως, κατά τελευταία χρόνια της μελέτης, η επίδραση ρυθμού (*tempo effect*), δηλαδή η διαφορά μεταξύ της παρατηρηθείσας και της διορθωμένης γονιμότητας, από 14% το 2008, ανήλθε στο 33% το 2011 για να υποχωρήσει στο 32% το 2012 και στο 18% το 2015.

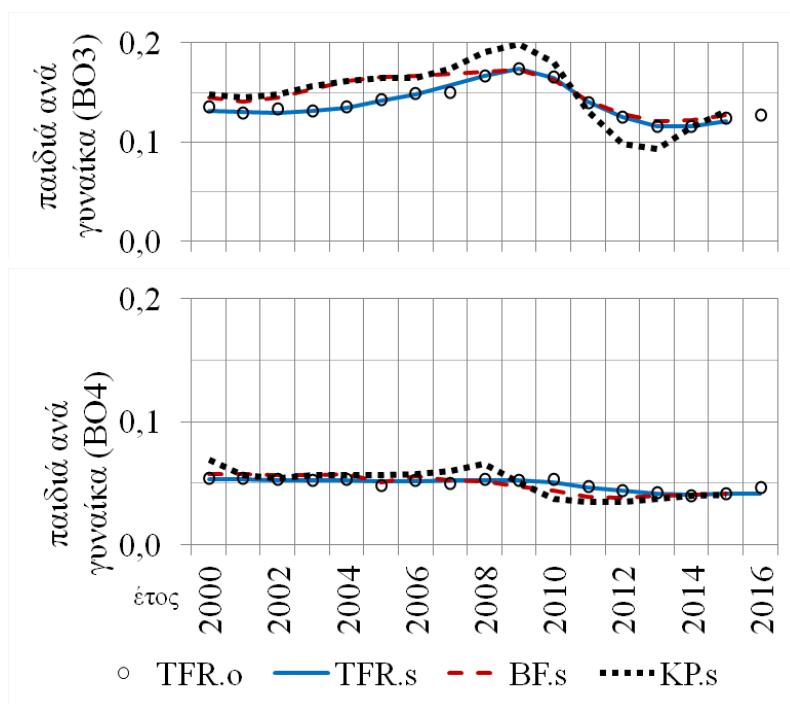
Ωστόσο, η έως τώρα προσέγγιση δεν λαμβάνει υπόψη τις μεταβολές στη μορφή των καμπυλών γονιμότητας που περιγράφηκαν πιο πάνω. Η μέθοδος των Kohler και Philipron (2001), όπως έχει ήδη αναφερθεί, λαμβάνει υπόψη τη διακύμανση και τη λοξότητα του κατά ηλικία προτύπου γονιμότητας. Κατ' ουσία δηλαδή, υποστηρίζεται ότι ο ετήσιος ρυθμός μεταβολής της διακύμανσης, συμβολιζόμενος εδώ ως $\delta(\text{KP})$, επηρεάζει τους υπολογισμούς της μέσης ηλικίας τεκνογονίας. Εάν ο ρυθμός αυτός είναι θετικός (εάν $\delta(\text{KP}) > 0$), τότε η μέση ηλικία τεκνογονίας (MAC) υποεκτιμάται. Το αντίθετο συμβαίνει όταν είναι αρνητικός.

Έτσι, στην Ελλάδα, οι δύο μετρήσεις αποκλίνουν όταν μεγαλώνει ο $\delta(\text{KP})$ και ενόσω κατέχει θετικές τιμές (σχεδιάγραμμα 5B), η δε μέση ηλικία τεκνογονίας υποεκτιμάται (σχεδιάγραμμα 5Δ). Οι διαφορές μεταξύ των δύο μετρήσεων γίνονται μικρότερες όταν ο $\delta(\text{KP})$ μειώνεται αλλά παραμένει θετικός. Το 2009 ο $\delta(\text{KP})$ γίνεται πολύ μικρός και η διορθωμένη μέση ηλικία τεκνογονίας (MAC adjusted) πρακτικά ταυτίζεται με την παρατηρούμενη ($\text{MAC observed}.s$). Μετά το 2009 όμως ο $\delta(\text{KP})$ γίνεται αρνητικός. Ως εκ τούτου και αντίθετα με τα προηγούμενα έτη – η μέση ηλικία τεκνογονίας έχει κατά τι υπερεκτιμηθεί.

Λαμβάνοντας υπόψη τις διορθωμένες τιμές της μέσης ηλικίας τεκνογονίας και τις διαχρονικές μεταβολές τους υπολογίζεται στη συνέχεια ένας διορθωμένος δείκτης $\text{TFR}(\text{KP})$, ο οποίος φαίνεται στο σχεδιάγραμμα 5Α. Διαπιστώνεται δηλαδή ότι οι διαχρονικές μεταβολές της συγχρονικής γονιμότητας για τα πρώτα παιδιά έχουν μια παρόμοια κυματοειδή μορφή όπως υπολογίστηκε και με τη μέθοδο των Bongaarts-Feeney. Η διορθωμένη γονιμότητα με τη μέθοδο των Kohler-Philipron αυξάνεται από το 2001 έως

το 2004, έχει όμως μικρότερες τιμές από την άλλη μέθοδο. Στη συνέχεια ελαττώνεται έως το 2007 και αυξάνεται έως το 2011, πάλι όμως με μικρότερες τιμές σε σύγκριση με τη μέθοδο των Bongaarts-Feeney. Στη συνέχεια όμως μειώνεται, τα τελευταία χρόνια δε φαίνεται πως η μέθοδος των Bongaarts-Feeney υποεκτιμά το tempo effect εξαιτίας της μετάθεσης της τεκνογονίας.

Σχεδιάγραμμα 6. Παιδιά ανά γυναίκα. Σειρά γέννησης: 3 και 4 και άνω. Ελλάδα, 2000-2016..ο= παρατηρούμενη χρονοσειρά, .s=εξομαλυνθείσα χρονοσειρά.

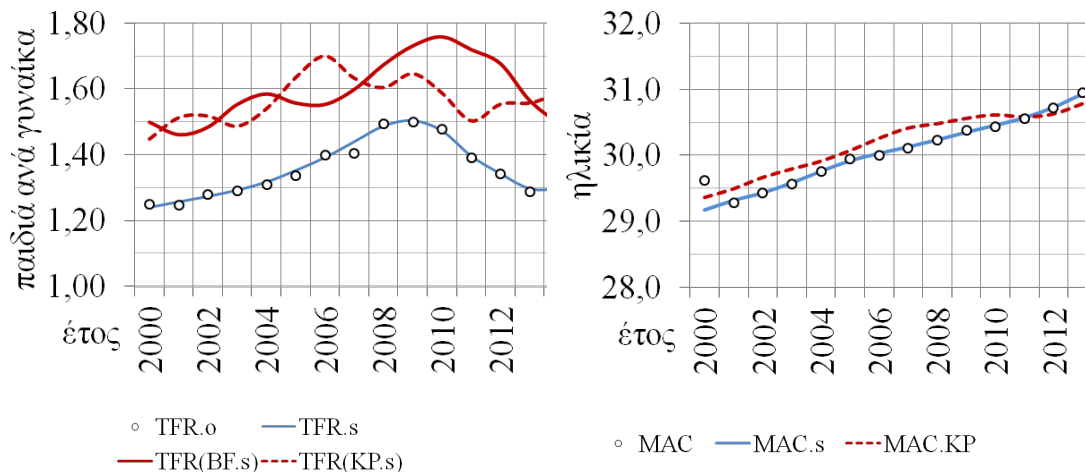

Εν κατακλείδι, οι διαχρονικές μεταβολές των παρατηρηθέντων δεικτών συγχρονικής γονιμότητας, δείχνουν μια παραπαιστική εικόνα για τα πραγματικά επίπεδα της γονιμότητας για τα πρώτα παιδιά και τις επικρατούσες τάσεις, όπως εκτιμάται από τις δύο μεθόδους που εφαρμόζονται εδώ. Αυτό οφείλεται στις μεταβολές του ημερολογίου της γονιμότητας σε συνδυασμό με τις αλλαγές που επισυνέβησαν στις καμπύλες γονιμότητας όσον αφορά τη μεταβλητότητα που παρουσιάζουν με την πάροδο του χρόνου. Ουσιαστικά δηλαδή, η διαχρονική εξέλιξη της γονιμότητας στην Ελλάδα για αυτή την τάξη έλευσης τέκνων έχει μια πιο πολύπλοκη μορφή από αυτή που διαφαίνεται από τους μη διορθωμένους δείκτες τα δε επίπεδα της εκτός μιας εξαίρεσης είναι υψηλότερα από τα

παρατηρηθέντα, όπως φαίνεται από την έως τώρα παράθεση των αποτελεσμάτων.

Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τις δεύτερες κατά σειρά γεννήσεις (σχεδιάγραμμα 5). Ο παρατηρηθείς συγχρονικός δείκτης αυξάνεται από 0,48 παιδιά ανά γυναίκα το 2002 σε 0,56 το 2009 και στη συνέχεια μειώνεται. Με βάση όμως την προσέγγιση των Bongaarts-Feeney, διαπιστώνεται ότι η συνεχής αναβολή της τεκνογονίας προκαλεί μια μικρή συμπίεση της παρατηρηθείσας γονιμότητας καθώς αυτή μεταβάλλεται παράλληλα με την εκτιμώμενη έντασή της (quantum, σχεδιάγραμμα 5Α). Με βάση όμως τη μέθοδο των Kohler-Philipon (2001) παρατηρούνται σημαντικές αυξομειώσεις. Ειδικά δε την περίοδο 2009-2011 η επίδραση ρυθμού (tempo effect) εξαφανίζεται και η γονιμότητα ελαττώνεται, αντίθετα με όσα παρατηρούνται για τα πρώτα παιδιά. Μεταγενέστερα, το quantum της γονιμότητας ενισχύεται έως το 2015.

Σχεδιάγραμμα 7. Δείκτες ολικής γονιμότητας (TFRs), διορθωμένοι δείκτες κατά Bongaarts-Feeney (TFR(BF.s)) και Kohler-Philipon (TFR(KP.s)), παρατηρούμενη μέση ηλικία στη τεκνογονία (MAC, MAC.s) και διορθωμένες τιμές (adjusted, MAC.KP). Ελλάδα, .o= παρατηρούμενες χρονοσειρές, s=εξομαλυνθείσες χρονοσειρές.

Μετά το 2009 παρατηρείται υποχώρηση της παρατηρηθείσας γονιμότητας και για τις τρίτες σε σειρά γεννήσεις (σχεδιάγραμμα 6). Ανεξάρτητα όμως από τις διορθώσεις που γίνονται με βάση τις δύο εφαρμοζόμενες μεθόδους, η γονιμότητα για αυτή την τάξη έλευσης, παρόλο που δείχνει να αυξάνεται ελαφρώς από το 2002 και μετά, είναι πάντοτε χαμηλή και μικρότερη των 0,2 παιδιών/γυναίκα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο σχετικός δείκτης TFR₃ αυξήθηκε μόνο κατά 0,02 παιδιά μεταξύ το 2002 και του 2009 και ο

TFR₃(KP.s) μόνο κατά 0,04. Οι γεννήσεις με τάξη έλευσης 4 ή μεγαλύτερη είναι ελάχιστες, συνεισφέροντας στο συνολικό δείκτη του πληθυσμού περίπου 0,05 παιδιά.

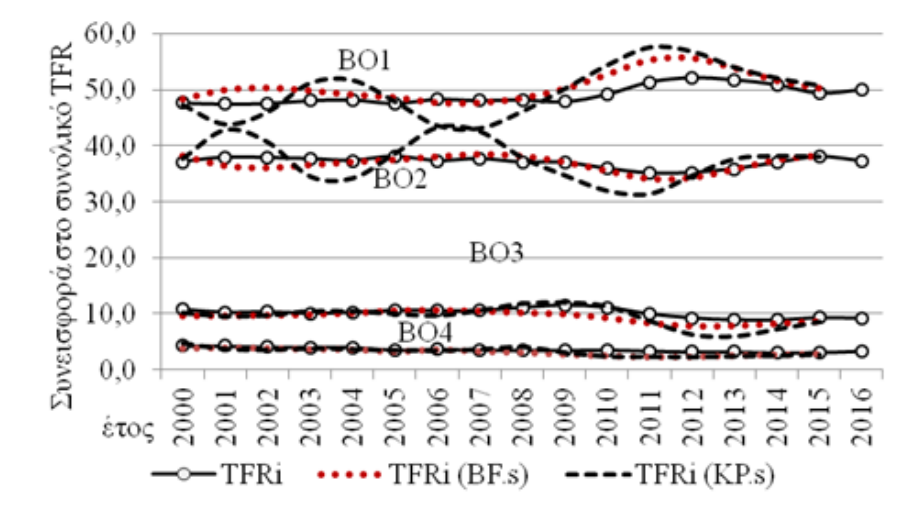
Υπό αυτές τις συνθήκες, η παρατηρηθείσα γονιμότητα στην Ελλάδα (TFR), από 1,3 το 2005 ενισχύεται έως το 2008-2010 φτάνοντας περίπου στα 1,5 παιδιά ανά γυναίκα (σχεδιάγραμμα 7). Ωστόσο, ο Κοτζαμάνης (2009), σημειώνει την παροδικότητα αυτής της τάσης και πράγματι, μετά το 2009, η παρατηρούμενη γονιμότητα μειώθηκε «επιστρέφοντας» τελικά στο κατώφλι της ελάχιστης χαμηλής γονιμότητας. Τα έτη 2015 και 2016 παρατηρείται μια μικρή ενίσχυση της γονιμότητας.

Τα πραγματικά επίπεδα της γονιμότητας (ή η ένταση της) την υπό μελέτη χρονική περίοδο, υποεκτιμώνται εξαιτίας των μεταβολών στο ημερολόγιο και στη μεταβλητότητα των καμπυλών του καθ' ηλικία προτύπου γονιμότητας. Το ίδιο προβληματική είναι και η εξιχνίαση των διαχρονικών τάσεων. Οι διορθωμένοι δείκτες σύμφωνα με τη μέθοδο των Bongaarts-Feeney, ο TFR(BF.s), αυξάνονται με διακυμάνσεις (εξαιτίας των μεταβολών στη μέση ηλικία τεκνογονίας) έως το 2010 και υποχωρούν εκ νέου στη συνέχεια. Πάντοτε όμως είναι σε υψηλότερα επίπεδα από τους παρατηρηθέντες.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα από την άλλη μέθοδο διόρθωσης (Kohler-Philipon) ο διορθωμένος δείκτης TFR(KP.s) παρουσιάζει μεγαλύτερες διακυμάνσεις στη διάρκεια του χρόνου, η δε επίδραση ρυθμού (tempo effect) συμπιέζει την παρατηρούμενη γονιμότητα (TFR.s) μέχρι το 2006, η ένταση της οποίας εν τω μεταξύ αυξάνεται. Στη συνέχεια, εξαιτίας των μεταβολών στη MAC.KP, το quantum της γονιμότητας, παρά κάποιες αυξομειώσεις, τελικά μειώνεται έως το 2011. Μετά όμως αυξήθηκε μέχρι το 2013 οπότε TFR(BF.s) και TFR(KP.s)συνέκλιναν. Αμφότεροι δε οι διορθωμένοι δείκτες συρρικνώνονται το 2015. Το ερώτημα που τίθεται επομένως είναι πώς μπορεί να ερμηνευθούν οι διαφορές στα αποτελέσματα της εφαρμογής των δύο μεθόδων.

Στο σχεδιάγραμμα 8 φαίνεται η % συνεισφορά των επιμέρους ανά σειρά γέννησης δεικτών γονιμότητας στον δείκτη TFR για όλες τις γεννήσεις. Μετά τη διετία 2006-2007, η συνεισφορά των πρώτων γεννήσεων αυξάνεται με τον χρόνο υπέρμετρα, όπως φαίνεται από τους δείκτες TFR₁(BF.s) και TFR₁(KP.s) και σε μικρότερο βαθμό από τον παρατηρηθέντα TFR₁. Διαπιστώνεται ότι - εάν δεν υπήρχαν μεταβολές στο χρονοδιάγραμμα της γονιμότητας (από τις διορθωμένες τιμές της γονιμότητας δηλαδή) - η επίδραση του δείκτη των πρώτων γεννήσεων στον συνολικό δείκτη θα ανερχόταν περίπου σε 55%-58% το 2012 (βλ. επίσης Kotzamanis , Baltas και Kostaki, 2017). Αντίθετα η συνεισφορά των δεύτερων γεννήσεων θα ήταν χαμηλότερη του 33-35%, στις δε μεγαλύτερες σε σειρά, αθροιστικά, θα ήταν περίπου 10%. Ως το 2015 θα ελαττωνόταν κατά τι η επίδραση των πρώτων και θα αυξανόταν εκείνη των δεύτερων. Η γονιμότητα, επομένως, στην Ελλάδα σταδιακά θα έφτανε να καθορίζεται κυρίως από τις πρώτες γεννήσεις και σε πολύ μικρότερο βαθμό από τις δεύτερες.

Σχεδιάγραμμα 8. Συνεισφορά % στο δείκτη ολικής γονιμότητας των επιμέρους ανά σειρά γέννησης δεικτών. Ελλάδα, 2000-2016.

Με βάση τα αποτελέσματα της μεθόδου των Kohler-Philipon, λαμβάνοντας επιπλέον υπόψη ότι η οικογένεια και η μητρότητα στην Ελλάδα συνεχίζουν να είναι ένα από τα κυρίαρχα δομικά συστατικά της ελληνικής κοινωνίας, είναι εμφανές ότι οι άτεκνες γυναίκες (σχεδιάγραμμα 5A) μετά το 2007 και ως το 2012 συνέχισαν να αναβάλλουν την τεκνογονία κατά τρόπο ώστε η μεταβλητότητα του χρονοδιαγράμματος της γονιμότητας να ελαττώνεται και ο δείκτης TFR1(KP.s) να αυξάνεται. Όσες γυναίκες δηλαδή δεν είχαν απογόνους, παρ' όλο που έως το 2012 η οικονομική κρίση είχε προχωρήσει σε κάποιο σημαντικό βαθμό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι λόγω της συνεχούς αναβολής της τεκνογονίας τα προηγούμενα χρόνια η ηλικία τους ήταν ήδη υψηλή, ενίσχυσαν την ένταση της γονιμότητάς τους. Ταυτόχρονα, η γονιμότητα των δεύτερων γεννήσεων μειώθηκε στο διάστημα 2007-2011. Θα μπορούσε δηλαδή να διατυπωθεί η υπόθεση ότι η εμφάνιση της οικονομικής κρίσης επηρέασε περισσότερο τις αποφάσεις μιας οικογένειας για να αποκτήσει το δεύτερο παιδί (ή ακόμη και το τρίτο ή μεγαλύτερης τάξης έλευσης παιδί). Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι αφενός πάντοτε θα υπάρχει ένα εύλογο χρονικό διάστημα μεταξύ της εμφάνισης μιας οικονομικής κρίσης και των επιπτώσεων της στα επίπεδα γονιμότητας. Αφετέρου, μετά το 2012 για τις πρώτες και το 2014 για τις δεύτερες γεννήσεις η γονιμότητα ελαττώνεται εκ νέου. Επομένως, η ερμηνεία του φαινομένου της γονιμότητας στην Ελλάδα κατά τον 21ο αιώνα πρέπει να εμβαθυνθεί εκ νέου στο μέλλον, ώστε να αποτιμηθεί με σαφήνεια η επίδραση των προσδιοριστικών κοινωνικο-οικονομικών μεταβλητών στη γονιμότητα (για μια τέτοια συζήτηση βλ. Kotzamanis, Baltas και Kostaki, 2017, επίσης, βλ. Tragaki και Bagavos, 2014

καθώς και Baganos, Tsimbos και Verropoulou, 2008).

Όπως και να συμβαίνει, επειδή η μέθοδος των Bongaarts-Feeney δεν λαμβάνει υπόψη τις μεταβολές στη μορφή των καμπυλών γονιμότητας, εσφαλμένα φάνηκε μια με αυξομειώσεις αύξηση της έντασης (quantum) της συνολικής γονιμότητας ως το 2010 και ελάττωση στη συνέχεια (σχεδιάγραμμα 7). Αντιθέτως, η μέθοδος των Kohler-Philipon είναι πιο ευαίσθητη και ακριβής στην αποτύπωση των διαχρονικών μεταβολών του φαινομένου.

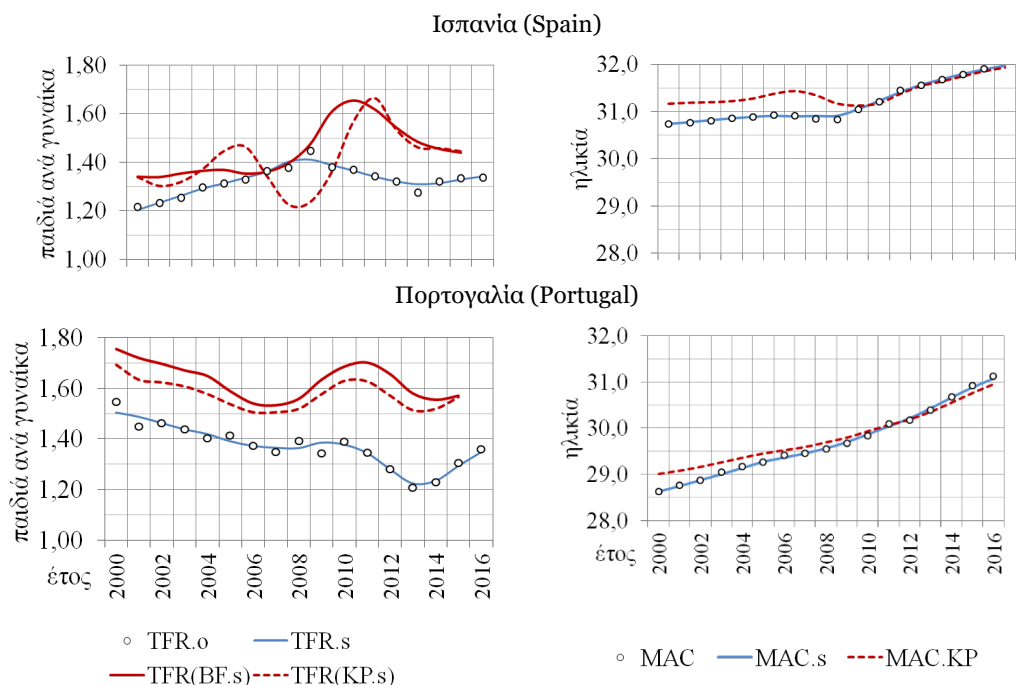
Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι ένα ανάλογο εύρημα που αφορά τη μεγάλη επίδραση των πρώτων γεννήσεων στον δείκτη ολικής γονιμότητας εντοπίζεται και περί το 2004, αλλά και παλαιότερα περί το έτος 1999. Μετά όμως από λίγα χρόνια η επίδραση αυτή μετριάστηκε και συνέκλινε με εκείνη των 2ων γεννήσεων, η οποία εν τω μεταξύ μεγεθύνθηκε. Επομένως το ερώτημα που τίθεται είναι εάν μια παρόμοια σύγκλιση θα επαναληφθεί τα επόμενα χρόνια. Στις σημερινές δύσκολες οικονομικές συνθήκες, είναι πολύ δύσκολο να γίνει κάποια ασφαλής πρόβλεψη, αν και είναι σαφές ότι κάποιες οικογένειες, οι οποίες απέκτησαν το πρώτο τους παιδί θα μπορέσουν στο μέλλον να αποκτήσουν και δεύτερο. Όμως, ένας επιπλέον παράγοντας δυσχεραίνει την απόκτηση ενός δεύτερου παιδιού: πολλές μητέρες είχαν ήδη πολύ μεγάλη ηλικία όταν απέκτησαν το πρώτο. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1993, η συνεισφορά των γυναικών με ηλικία άνω των 35 ετών στον συνολικό δείκτη γονιμότητας για τα πρώτα παιδιά ήταν μόλις 6%, ενώ το 2000 10% και το 2013 17%. Όμως, η αναβολή της τεκνογονίας σε τόσο μεγάλες ηλικίες συνδέεται με υπογονιμότητα, επιπλοκές κατά την κύηση και τον τοκετό, μείωση της πιθανότητας γέννησης ζώντων παιδιών και αυξημένο κίνδυνο εμφάνισης γενετικών νόσων και εν γένει προβλημάτων υγείας σε αυτά και τις μητέρες τους (Johnson και Tough, 2012· Leridon, 2010). Είναι δηλαδή ευνόητο ότι εάν συνεχιστεί αυτή η τάση, πέραν των εγγενών δυσκολιών που θα υπάρχουν για την απόκτηση παιδιού και του αυξημένου οικονομικού κόστους της γονιμότητας, θα υπάρξει μελλοντικά περαιτέρω ανάγκη για τη βελτίωση των κοινωνικών και διοικητικών παρεμβάσεων που αφορούν τη μητρότητα και δη σε μεγάλες ηλικίες (βλ. για παράδειγμα Johnson και Tough, 2012· Fragkoudakis et al., 2012). Όπως πάντως και να έχει, σε αυτό το πολυπαραγοντικό και εν πολλοίς χαοτικό πλαίσιο, προς το παρόν μάλλον βάσιμα να υποτεθεί ότι τα επίπεδα γονιμότητας στο μέλλον θα συνεχίσουν να καθορίζονται πρωτογενώς από τη γονιμότητα των πρώτων παιδιών και δευτερογενώς, αλλά σε πολύ μικρότερο βαθμό, από τη γονιμότητα για τα δεύτερα παιδιά.

3.2 Η γονιμότητα στην Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία

Μεταξύ των τριών χωρών παρατηρούνται διαδοχικά επεισόδια σύγκλισης και απόκλισης της γονιμότητας (TFR.s, σχεδιαγράμματα 7 και 9). Μέχρι το 2013, η ελάττωση της παρατηρηθείσας γονιμότητας είναι σχεδόν συνεχής στην Πορτογαλία, η οποία για πρώτη φορά συγκλίνει προσωρινά με τις άλλες χώρες το 2006. Το 2009-2010, Πορτογαλία και

Ισπανία συγκλίνουν εκ νέου. Στην Πορτογαλία, τα τελευταία χρόνια της μελέτης, η γονιμότητα αυξάνεται σταδιακά στα 1,4 παιδιά ανά γυναίκα. Στην Ισπανία αντίθετα η γονιμότητα παραμένει σχεδόν αμετάβλητη την περίοδο 2013-2016, περίπου 1,3 παιδιά ανά γυναίκα. Η Ελλάδα σχεδόν ταυτίζεται με την Ισπανία έως το 2006, στην περίοδο αυτή δηλαδή η παρατηρηθείσα γονιμότητα αυξάνεται. Μετά οι δύο χώρες διαφοροποιούνται: στην Ελλάδα η γονιμότητα αρχικά ενισχύεται σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι στην Ισπανία, ωστόσο στη συνέχεια και οι δύο ακολουθούν μια σχετικά παράλληλη πορεία, η οποία θα οδηγήσει στη μεταξύ τους σύγκλιση το 2013 σε επίπεδα κοντά στα όρια της ελάχιστης χαμηλής γονιμότητας.

Σχεδιάγραμμα 9: Δείκτες ολικής γονιμότητας (TFRs), διορθωμένοι δείκτες κατά Bongaarts-Feeney (TFR(BF.s)) και Kohler-Philipon (TFR(KP.s)), παρατηρούμενη μέση ηλικία στη τεκνογονία (MAC, MAC.s) και διορθωμένες τιμές (adjusted, MAC.KP). Ισπανία και Πορτογαλία, 2000-2016. .ο= παρατηρούμενες χρονοσειρές, .s=εξομαλυνθείσες χρονοσειρές.

Εν τω μεταξύ, παρατηρείται μια γενική τάση μετάθεσης της τεκνογονίας προς μεγαλύτερες ηλικίες σε όλες τις χώρες (MAC, MAC.s, σχεδιαγράμματα 7 και 9). Στην

Ελλάδα και την Πορτογαλία η τάση αυτή είναι συνεχής, όμως πάντοτε οι Ελληνίδες γεννούν τα παιδιά τους κατά μέσο όρο σε μεγαλύτερη ηλικία συγκριτικά με τις γυναίκες στην Πορτογαλία. Σε ακόμη μεγαλύτερη τα γεννούν οι Ισπανίδες, στις οποίες η μέση ηλικία τεκνογονίας είναι ήδη υψηλή το 2002 και μεταβάλλεται με πολύ μικρούς ρυθμούς μέχρι το 2008. Μεταγενέστερα όμως αυξάνεται σημαντικά και προσεγγίζει τα 32 έτη το 2015.

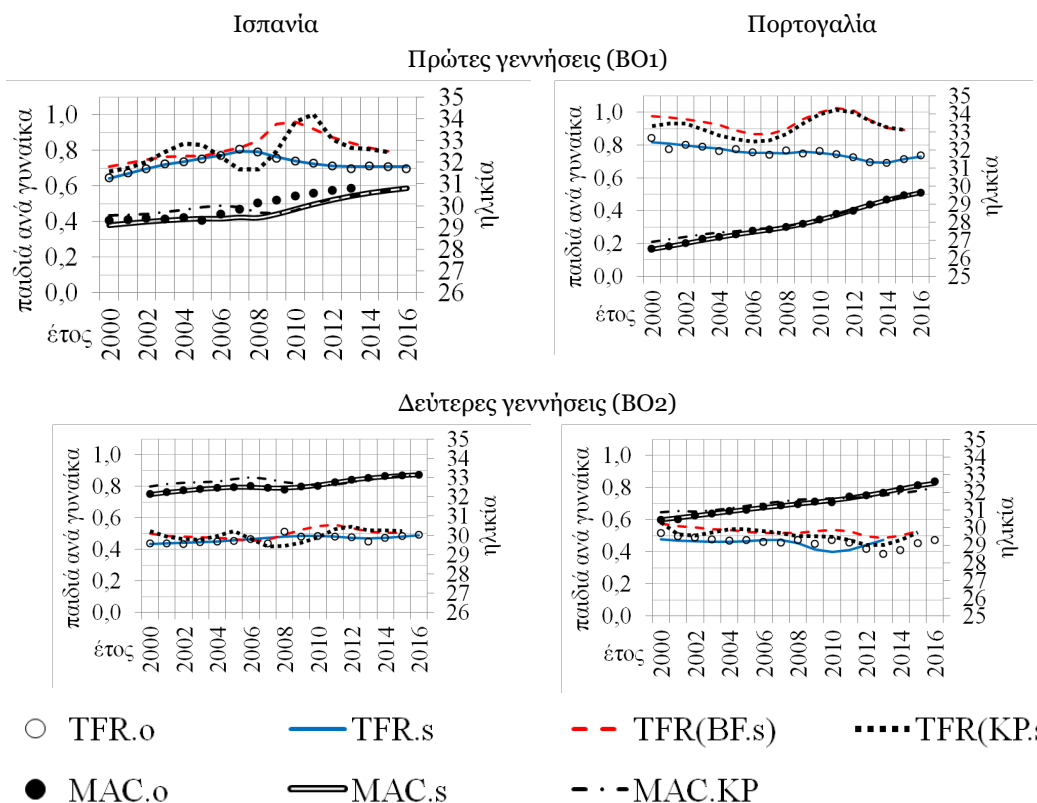
Ως εκ τούτων παρατηρείται μια σαφής επίδραση του ρυθμού μετάθεσης της τεκνογονίας $r(\text{BF})$ στην παρατηρούμενη γονιμότητα και στις τρεις χώρες. Οι διαχρονικές τάσεις του διορθωμένου δείκτη $\text{TFR}(\text{BF}.s)$ για την Ελλάδα συζητήθηκαν ήδη. Στην Ισπανία η ένταση της γονιμότητας παραμένει αμετάβλητη ως το 2005-2006, ενισχύεται ως το 2010 και υποχωρεί στη συνέχεια. Στην Πορτογαλία, εντοπίζεται μια παράλληλη μεταβολή του δείκτη $\text{TFR}(\text{BF}.s)$ και του $\text{TFR}.s$, ο οποίος όμως πάντοτε συμπίεζεται εξαιτίας της μετάθεσης της τεκνογονίας προς μεγαλύτερες ηλικίες.

Ωστόσο, όπως στην Ελλάδα, έτσι και στην Ισπανία η επίδραση των μεταβολών της διακύμανσης του χρονοδιαγράμματος γονιμότητας είναι σημαντική. Οι σχέσεις μεταξύ της παρατηρούμενης μέσης ηλικίας τεκνογονίας και της διορθωμένης σύμφωνα με τη μέθοδο των Kohler-Philipron φαίνονται στο σχεδιάγραμμα 9. Κατά τούτο, η ένταση (quantum) της γονιμότητας στην Ισπανία αυξάνεται ως το 2005. Αντίθετα, έως το 2008 καταρρέει. Οι μεταβολές αυτές λαμβάνουν χώρα σε ένα περιβάλλον σοβαρής παγκόσμιας οικονομικής κρίσης σε συνδυασμό με την κατάρρευση της αγοράς ακινήτων στην Ισπανία (βλ. *The Economist*, 4/12/2008, 'The housing bust gets ever bigger'). Στη συνέχεια όμως η ένταση της γονιμότητας ενισχύεται ως το 2011, και υποχωρεί εκ νέου στη συνέχεια (Bentolina et al., 2012). Στην Πορτογαλία, ο δείκτης $\text{TFR}(\text{KP}.s)$ ακολουθεί παράλληλη πορεία με τον $\text{TFR}(\text{BF}.s)$, φαίνεται δηλαδή ότι εκεί οι μεταβολές της διακύμανσης του χρονοδιαγράμματος της γονιμότητας είχαν μικρότερη επίδραση συγκριτικά με την Ελλάδα και την Ισπανία.

Στην Ισπανία και την Πορτογαλία, οι διαχρονικές μεταβολές της γονιμότητας, όμοια με την Ελλάδα, εξαρτώνται κυρίως από τις πρώτες γεννήσεις (σχεδιαγράμματα 9, 10 και 11). Στην Πορτογαλία, ανεξαρτήτως μεθόδου διόρθωσης, η ένταση της γονιμότητας, για αυτή την τάξη έλευσης τέκνων είναι ισχυρή, τείνει να μειώνεται προς το 2006 και εν γένει ακολουθεί μια παρόμοια πορεία όπως εκείνη που περιγράφηκε για τους διορθωμένους δείκτες για όλες τις γεννήσεις (σχεδιάγραμμα 10). Στην Ισπανία, όπως διαπιστώνεται από το δείκτη $\text{TFR}_1(\text{BF})$, η επίδραση ρυθμού (tempo effect) είναι χαμηλή ως το 2007 και μετά ακολουθείται η πορεία του $\text{TFR}(\text{BF})$ για όλες τις γεννήσεις. Ο δε δείκτης $\text{TFR}_1(\text{KP})$ παρουσιάζει παρόμοιες διαχρονικές μεταβολές με τον αντίστοιχο $\text{TFR}(\text{KP})$. Η παρατηρηθείσα γονιμότητα για τα δεύτερα παιδιά τείνει να αυξάνεται ελαφρώς προς το 2009-2010 και να μειώνεται στη συνέχεια ($\text{TFR}.o$ και $.s$). Οι διορθωμένοι δείκτες δείχνουν μια μικρή επίδραση ρυθμού (tempo effect), ο δε $\text{TFR}_2(\text{KP})$,

όπως εκείνος για τα πρώτα παιδιά, δείχνει ότι η ένταση της γονιμότητας μειώνεται το 2007-2008. Στην Πορτογαλία, εξαιτίας της αναβολής της τεκνογονίας, η παρατηρούμενη γονιμότητα για αυτή τη σειρά έλευσης τέκνων είναι ελαφρώς χαμηλότερη της διορθωμένης σχεδόν πάντοτε. Μια μικρή ενίσχυση της γονιμότητας παρατηρείται τα τελευταία χρόνια της μελέτης.

Σχεδιάγραμμα 10. Παρατηρούμενοι δείκτες ολικής γονιμότητας (TFRs), διορθωμένοι δείκτες κατά Bongaarts-Feeney (TFR(BF.s)) και Kohler-Philipon (TFR(KP.s)), παρατηρούμενη μέση ηλικία στη τεκνογονία (MAC, MAC.s) και διορθωμένες τιμές (MAC.KP). Ισπανία και Πορτογαλία 2000-2016. Σειρά γέννησης: 1 & 2. .o= παρατηρούμενες χρονοσειρές, .s=εξομαλυνθείσες χρονοσειρές.

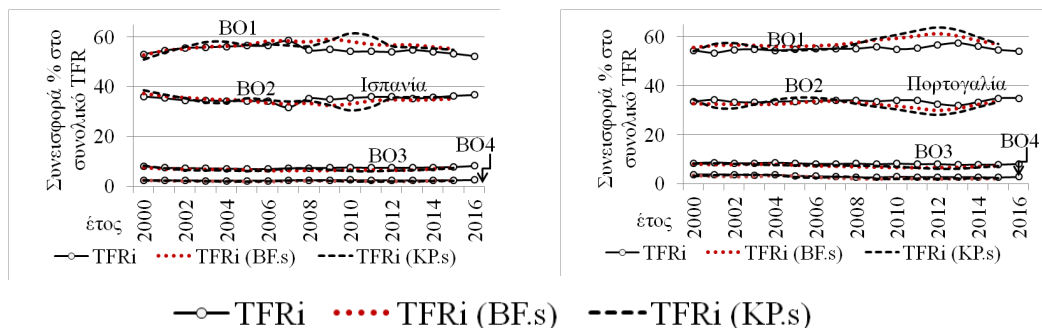

Εξαιτίας αυτών, στην Πορτογαλία, όπως φαίνεται από τους διορθωμένους δείκτες TFRi(BFs) και TFRi(KP.s), η συνεισφορά των πρώτων γεννήσεων στο συνολικό δείκτη

γονιμότητας θα αυξηθεί προοδευτικά ως το 60% περίπου μετά το 2009 και κατά το παράδειγμα της Ελλάδας θα μειωθεί ελαφρά στη συνέχεια (σχεδιάγραμμα 11). Αντίθετη πορεία θα ακολουθήσει η συνεισφορά των δεύτερων γεννήσεων, αν και οι μεταβολές είναι μικρότερες συγκριτικά με την Ελλάδα. Οι τρίτες και μεγαλύτερης τάξης έλευσης γεννήσεις έχουν μικρή συνεισφορά. Μια παρόμοια τάση, αν και λίγο πιο έντονη, καταγράφεται και στην Ισπανία.

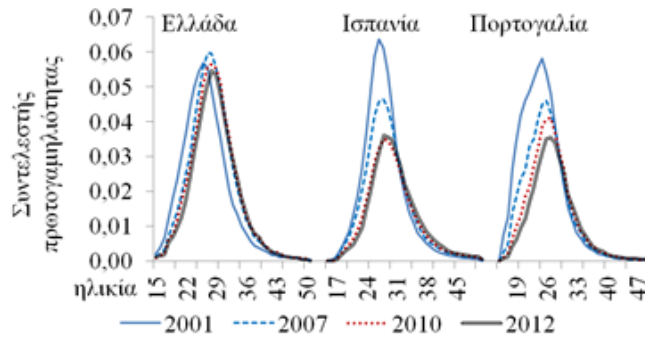
Οι τρεις αυτές χώρες έχουν μερικές ακόμη σημαντικές διαφορές. Η πρώτη διαφορά αφορά τη συχνότητα των εκτός γάμου γεννήσεων, η οποία είναι διαχρονικώς χαμηλή στην Ελλάδα καίτοι με αυξητικές τάσεις (4% το 2000, 7,6% το 2012 και 7% το 2013). Στην Ισπανία και στην Πορτογαλία είναι 17,7% και 22,2% αντίστοιχα το έτος 2000 και ως το 2013 αυξάνονται σε 40,9% και 47,6% (σχεδιάγραμμα 14). Φαίνεται δηλαδή ότι ο γάμος συνεχίζει να αποτελεί προϋπόθεση για την τεκνογονία στην Ελλάδα, σε αντίθεση με τις άλλες χώρες, στις οποίες η συσχέτιση του με τη γέννηση απογόνων έχει υποβαθμιστεί σημαντικά.

Σχεδιάγραμμα 11. Συνεισφορά % στο δείκτη ολικής γονιμότητας των επιμέρους ανά σειρά γέννησης δεικτών. Ισπανία και Πορτογαλία 2000-2016.

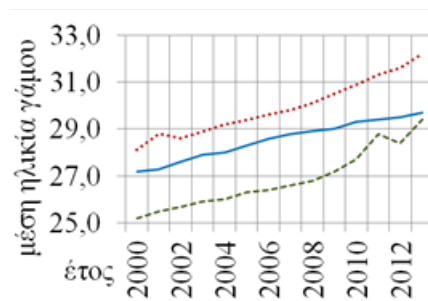

Αυτή η διαφορά σχετίζεται με το σύστημα γαμηλιότητας. Στο σχεδιάγραμμα 12, εμφανίζονται οι καθ' ηλικία συντελεστές πρωτογαμηλιότητας για τις γυναίκες (πρώτοι γάμοι σε 1000 γυναίκες ηλικίας x). Στην Ελλάδα, με τον χρόνο, οι καμπύλες ολισθαίνουν σε μεγαλύτερες ηλικίες, η μέση ηλικία στον πρώτο γάμο αυξάνεται (σχεδιάγραμμα 13), ενώ ταυτόχρονα παρατηρείται μια μικρή συμπίεση των συντελεστών σε χαμηλότερες τιμές. Ο αδρός δείκτης των γάμων (γάμοι σε 1000 άτομα του πληθυσμού) παρουσιάζει αυξομειώσεις, η γενική του τάση είναι όμως της μείωσης, έστω και μικρής (σχεδιάγραμμα 13). Μια μικρή αύξηση παρατηρείται επίσης στον αδρό δείκτη των διαζυγίων (διαζύγια ανά 1000 άτομα του πληθυσμού).

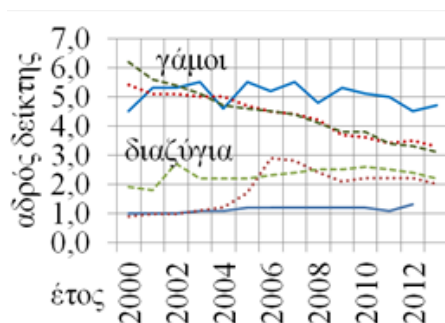
Σχεδιάγραμμα 12. Συντελεστές πρωτογαμηλιότητας στην Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία. Γυναίκες. (Πηγή: EUROSTAT <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>)

Σχεδιάγραμμα 13. μέση ηλικία στο γάμο των γυναικών. Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία.

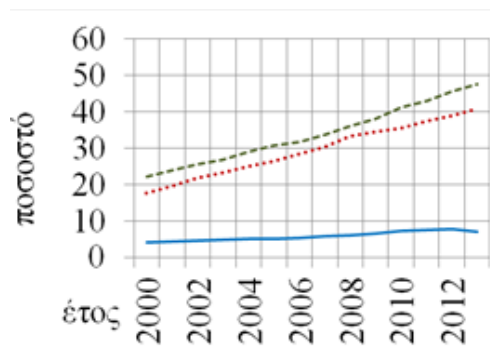

Σχεδιάγραμμα 14. Άδρσι δείκτες γάμων και διαζυγίων. Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία.

Σχεδιάγραμμα 15.

Ποσοστό γεννήσεων εκτός γάμου. Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία.

Στην Ισπανία οι συντελεστές πρωτογαμηλιότητας ανά ηλικία καταρρέουν όσο αυξάνεται η μέση ηλικία γάμου, ο αδρός δείκτης γάμων μειώνεται συνεχώς, ενώ αυξημένα παρουσιάζονται και τα διαζύγια. Μια παρόμοια εικόνα παρατηρείται στην Πορτογαλία, στην οποία εντοπίζεται και μια ιδιομορφία: η ηλικία κατά τον πρώτο γάμο είναι χαμηλή μέχρι το 2010 και την ίδια στιγμή οι εκτός γάμου γεννήσεις είναι υψηλές. Στην Ισπανία, αντίθετα, η μεγάλη ηλικία στον γάμο συνδυάζεται με υψηλά ποσοστά γεννήσεων εκτός γάμου. Φαίνεται δηλαδή ότι τόσο στην Ισπανία όσο και στην Πορτογαλία έχουν επισυμβεί σημαντικές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές που αφορούν τον γάμο και την τεκνογονία, φαινόμενα τα οποία βαθμιαία αποσυνδέονται μεταξύ τους, καίτοι και οι δύο χώρες είναι Καθολικές στο θρησκευτικό δόγμα. Θα μπορούσε επιπλέον να διατυπωθεί βάσιμα η υπόθεση ότι η χαμηλή γονιμότητα στις δύο αυτές χώρες σχετίζεται επιπλέον με την υποχώρηση των γάμων, καθώς θα είναι μάλλον απίθανο οι γυναίκες που έχουν αποκτήσει ένα παιδί εκτός γάμου να αποκτήσουν και δεύτερο. Φυσικά, χρειάζονται επιπρόσθετα δεδομένα για να ελεγχθεί η υπόθεση αυτή.

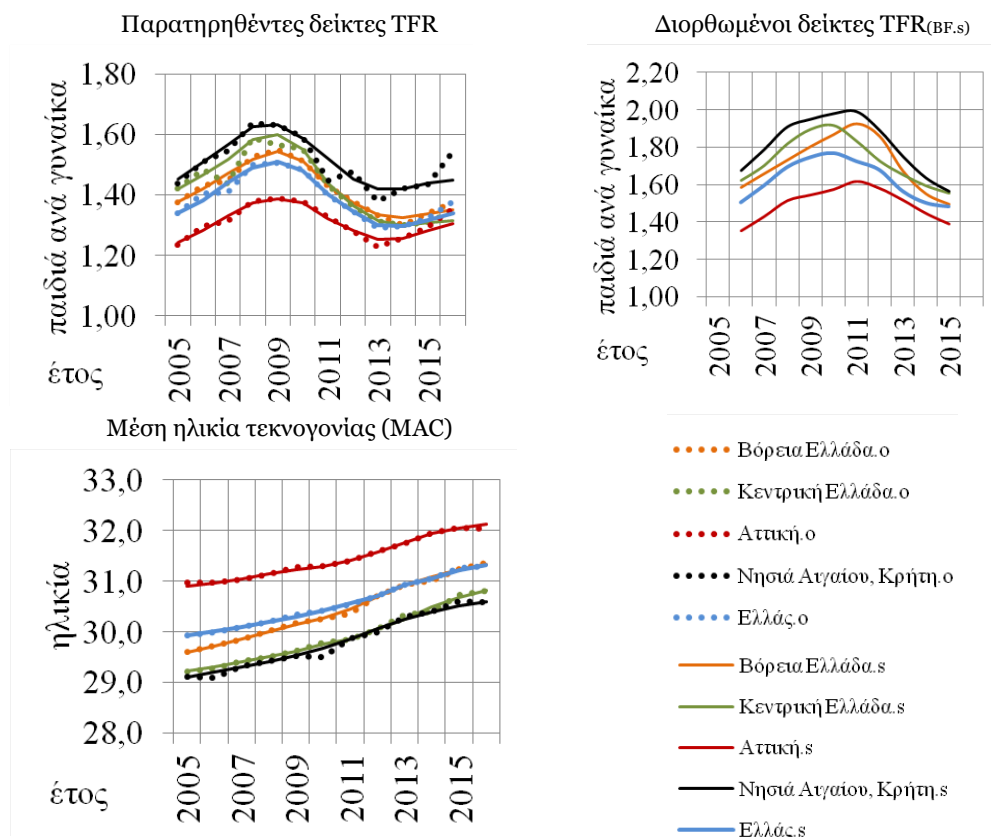
Μια τελευταία διαφορά αφορά τη συχνότητα των γεννήσεων από αλλοδαπές γυναίκες, οι οποίες στην Πορτογαλία είναι περίπου 10% μεταξύ του 2007 και 2013. Στην Ισπανία όμως, η σχετική επίδραση των αλλοδαπών είναι πιο σημαντική, καθώς αυξάνεται από 18,8% το 2007 έως 20,6% το 2009 και μειώνεται σε 18,4% το 2013. Εξίσου σημαντική ήταν και στην Ελλάδα το 2007 ανερχόμενη σε 18,3%, στη συνέχεια όμως υποχώρησε στο 14%. Φαίνεται λοιπόν ότι στην Ισπανία και την Ελλάδα και σε μικρότερο βαθμό στην Πορτογαλία οι αλλοδαπές έχουν μια σημαντική συνεισφορά στις γεννήσεις.

3.3. Μια ανάλυση της γονιμότητας σε χωρικό επίπεδο ομάδων Περιφερειών της Ελλάδας (NUTS1)

Όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο «Δεδομένα και Μέθοδοι», η διόρθωση της γονιμότητας

σε χαμηλότερο χωρικό επίπεδο από των ομάδων περιφερειών κατά NUTS1 είναι επισφαλής. Άλλωστε, σύμφωνα με τον ορισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης (<https://ec.europa.eu/euro-stat/web/nuts/background>), οι περιοχές, οι οποίες διακρίνονται με τον τρόπο αυτό αντικατοπτρίζουν σε επίπεδο μιας χώρας τις βασικές κοινωνικο-οικονομικές υποδιαίρεσεις μιας χώρας. Τα ευρήματα από την ανάλυση αυτή φαίνονται στο σχεδιάγραμμα 16 συνοψίζονται στις επόμενες παραγράφους.

Σχεδιάγραμμα 16. Παρατηρούμενοι δείκτες ολικής γονιμότητας (TFRs), διορθωμένοι δείκτες κατά Bongaarts-Feeney (TFR(BF.s)) και παρατηρούμενη μέση ηλικία στη τεκνογονία (MAC, MAC.s). Ελλάδα περιοχές κατά NUTS1, 2005-2016. .ο= παρατηρούμενες χρονοσειρές, .s=εξομαλυνθείσες χρονοσειρές.

A. Παρατηρηθέντα επίπεδα γονιμότητας

1. Παρατηρείται σημαντική ποικιλομορφία πρωτίστως στα επίπεδα της παρατηρηθείσας γονιμότητας και δευτερευόντως στις διαχρονικές μεταβολές τους.
2. Σύμφωνα με τους παρατηρηθέντες δείκτες (TFR), η Αττική είναι η πλέον διαφοροποιημένη περιοχή και, επειδή είναι πολυπληθής (το 38-39% του πληθυσμού των γυναικών σε αναπαραγωγικές ηλικίες κατοικεί εκεί την περίοδο 2001-2012), συμπιέζει τους παρατηρούμενους δείκτες γονιμότητας της χώρας.
3. Στον αντίποδα, στις περιοχές της Κεντρικής Ελλάδας και στα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη, η γονιμότητα είναι υψηλότερη. Πολύ κοντά σε αυτές τις περιοχές είναι η Βόρεια Ελλάδα. Μάλιστα, μετά το έτος 2012, η γονιμότητα εκεί είναι ελαφρώς υψηλότερη συγκριτικά με τις άλλες δύο.
4. Σε όλες δε ακολουθείται ένα παρόμοιο πρότυπο διαχρονικών μεταβολών της γονιμότητας καθώς αυτή αυξάνει ως την περίοδο 2008-2009 και μειώνεται στη συνέχεια. Από το 2013 και μετά εντοπίζεται μια τάση ενίσχυσης της γονιμότητας, η οποία είναι πιο σημαντική στα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη.

B. Μέση ηλικία τεκνογονίας

1. Σε όλες τις περιοχές παρατηρείται με την πάροδο του χρόνου μια σημαντική τάση μετάθεσης της τεκνογονίας προς μεγαλύτερες ηλικίες,
2. Στην Αττική, η ηλικία στην οποία κατά μέσο όρο γεννούν οι γυναίκες τα παιδιά τους είναι πάντοτε πολύ υψηλή και αυξάνεται πάνω από τα 32 έτη την περίοδο 2015-2016.
3. Το αντίθετο συμβαίνει στα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη, καθώς και στην κεντρική Ελλάδα.
4. Καίτοι η μέση ηλικία τεκνογονίας ήταν χαμηλότερη από του εθνικού πληθυσμού στη Βόρεια Ελλάδα έως το 2012, μετά ταυτίζονται μεταξύ τους.

Γ. Διορθωμένα επίπεδα γονιμότητας.

1. Εξαιτίας των διαφοροποιήσεων στη μέση ηλικία τεκνογονίας καθώς και των ρυθμών μετάθεσής της ανά περιοχή και έτος μελέτης, οι διορθωμένοι δείκτες είναι πάντοτε υψηλότεροι από τους παρατηρηθέντες.
2. Σε όλες τις περιοχές, παρατηρείται αύξηση της έντασης της γονιμότητας έως ένα χρονικό σημείο, όταν λαμβάνει τις μέγιστες τιμές της στον 21ο αιώνα. Στην Αττική και την Κεντρική Ελλάδα, όπως και στο συνολικό πληθυσμό της χώρας αυτό λαμβάνει χώρα το έτος 2010. Στις υπόλοιπες περιοχές ένα χρόνο αργότερα, το έτος 2011.
3. Στη συνέχεια η ένταση της γονιμότητας ελαττώνεται συνεχώς, αντίθετα με αυτό που δείχνουν οι παρατηρηθέντες δείκτες.
4. Οι υψηλότερες τιμές της διορθωμένης γονιμότητας παρατηρούνται στα νησιά του Αιγαίου

και την Κρήτη, περίπου 2 παιδιά ανά γυναίκα στο έτος 2011.

5. Στην Κεντρική Ελλάδα, τα επίπεδα της διορθωμένης γονιμότητας είναι υψηλότερα από τη Βόρεια Ελλάδα έως το 2010, χαμηλότερα δε στη συνέχεια και έως το 2013. Αντίθετα η Βόρεια Ελλάδα έχει υψηλότερη γονιμότητα την περίοδο 2014-2015. Αμφότερες όμως οι περιοχές έχουν χαμηλότερη γονιμότητα από τα νησιά Αιγαίου και την Κρήτη, υψηλότερη όμως από τον εθνικό πληθυσμό. Μόνο η Βόρεια Ελλάδα ταυτίζεται με τον εθνικό πληθυσμό το έτος 2015. Νωρίτερα είχε συγκλίνει προσωρινά με τα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη το έτος 2012.
6. Η διορθωμένη γονιμότητα είναι χαμηλότερη όλων στην Αττική, μια διαχρονική τάση την περίοδο που μελετάται.

4. Συμπεράσματα

Μεταξύ των ετών 2000 και 2016, η γονιμότητα στην Ελλάδα παρουσίασε σημαντικές μεταβολές, οι οποίες συνοδεύτηκαν από αλλαγές στο χρονοδιάγραμμα της γονιμότητας. Η εφαρμογή των δύο μοντέλων διόρθωσης της παρατηρούμενης συγχρονικής γονιμότητας έδειξε μερικές σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους όσον αφορά τις διαχρονικές τάσεις και τα επίπεδα της έντασης της γονιμότητας. Με τις επιφυλάξεις που προκύπτουν εξαιτίας ακριβώς της φύσης των δύο μεθόδων και των παραδοχών, περιορισμών και προϋποθέσεων που έχουν, η μέθοδος των Kohler-Philipon, καθώς λαμβάνει υπόψη τις αλλαγές που παρατηρούνται στη μορφή των καμπυλών γονιμότητας, φαίνεται ότι είναι πιο ευαίσθητη στην αποτίμηση των διαχρονικών τάσεων της έντασης γονιμότητας σε σύγκριση με τη μέθοδο των Bongaarts-Feeney.

Δηλαδή, τα πραγματικά επίπεδα της γονιμότητας (ή η ένταση της) και οι διαχρονικές τους τάσεις κατά τη διάρκεια του 21ου αιώνα, δεν εκτιμώνται σωστά από τις παρατηρηθείσες ετήσιες τιμές του δείκτη ολικής γονιμότητας εξαιτίας των μεταβολών που παρατηρούνται στις καμπύλες του καθ' ηλικία προτύπου γονιμότητας. Οι διορθωμένοι δείκτες TFR(BF.s), δείχνουν μια αυξητική τάση με αυξομειώσεις έως το 2010 και υποχωρούν εκ νέου στη συνέχεια. Πάντοτε όμως είναι σε υψηλότερα επίπεδα από τους παρατηρηθέντες. Μια πιο ποικιλόμορφη εικόνα προκύπτει από την εφαρμογή της άλλης μεθόδου διόρθωσης, εκείνης των Kohler-Philipon. Ο διορθωμένος δείκτης TFR(KP.s) τείνει να αυξάνεται (με κάποιες ταλαντώσεις) έως 2006 και στη συνέχεια μειώνεται έως το 2011. Μετά όμως αυξήθηκε μέχρι το 2013 οπότε TFR(BF.s) και TFR(KP.s) συνέκλιναν. Στη συνέχεια η γονιμότητα δείχνει να μειώνεται το έτος 2015.

Κατά τα τελευταία χρόνια μελέτης η γονιμότητα καθορίζεται κυρίως από τις πρώτες γεννήσεις και δευτερευόντως από τις δεύτερες, μια τάση η οποία βέβαια ενυπήρχε στο παρελθόν. Μικρή είναι η συνεισφορά των γεννήσεων με μεγαλύτερη τάξη έλευσης. Επίσης, η συντριπτική πλειονότητα των γεννήσεων στην Ελλάδα γίνεται ακόμη και

σήμερα μέσα στο πλαίσιο της έγγαμης συμβίωσης, αντίθετα με όσα παρατηρούνται στην Ισπανία και στην Πορτογαλία, όπου ένα σημαντικό τμήμα της γονιμότητας εξαρτάται από τις εκτός γάμου γεννήσεις. Κατά τα λοιπά και στις δύο αυτές χώρες, όπως και στην Ελλάδα, η γονιμότητα καθορίζεται κυρίως από τις πρώτες γεννήσεις και σε μικρότερο βαθμό από τις δεύτερες. Είναι δε ενδιαφέρον ότι στην Πορτογαλία η χαμηλή, αλλά αυξανόμενη μέση ηλικία στο γάμο των γυναικών, συνδυαζόταν με αυξημένα ποσοστά γεννήσεων εκτός γάμου, ενώ στην Ισπανία η ηλικία γάμου ήταν ήδη πολύ υψηλή το 2000 και αυξήθηκε ακόμη περισσότερο προς το 2013. Η αναβολή της τεκνογονίας και σε αυτές τις χώρες συνοδεύτηκε από μια σημαντική επίδραση ρυθμού στην παρατηρούμενη γονιμότητα. Στην Πορτογαλία όμως οι δείκτες TFR(BF) και TFR(KP) στην αρχή ακολουθούν παράλληλη πτωτική πορεία, αυξάνονται μετά το 2007 και λίγα χρόνια μετά την έλευση της οικονομικής κρίσης η ένταση της γονιμότητας φθίνει. Στην Ισπανία η επίδραση της διακύμανσης είναι μεγαλύτερη και αυτό οδηγεί σε διαφοροποιήσεις των δύο δεικτών, όμως κατά τα τελευταία χρόνια ακολουθείται το πρότυπο της Πορτογαλίας.

Η σύγκριση των χωρών αυτών αναδεικνύει, ότι παρόλο που διαμοιράζονταν - καίτοι σε διαφορετικούς βαθμούς και με άλλο χρονοδιάγραμμα μεταβολής - οικονομικά χαρακτηριστικά, προβλήματα και κρίσεις, παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους, οι οποίες αφορούν τόσο τα επίπεδα όσο και τις διαχρονικές τάσεις της γονιμότητας. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει την ανάγκη εμβάθυνσης και επικαιροποίησης συγκριτικών μελετών για τη γονιμότητα, ενδεχομένως λαμβάνοντας υπόψη περισσότερους εθνικούς πληθυσμούς, ώστε να αποτιμηθούν με ακρίβεια οι παράγοντες που την επηρεάζουν σε τέτοιο ιστορικό γίνεσθαι στο σύγχρονο κόσμο και δη την Ευρώπη.

Το ίδιο φυσικά αφορά και στην κατάσταση στην Ελλάδα, στην οποία υπάρχουν σημαντικές διαφορές στα επίπεδα της γονιμότητας μεταξύ των περιοχών που μελετήθηκαν. Η πιο σημαντική από αυτές είναι η σταδιακή κατάρρευση της έντασης της γονιμότητας στην περιοχή της Αττικής. Η έντονη αυτή διαφοροποίηση μεταξύ «κέντρου» και «περιφέρειας» θα πρέπει να ληφθεί υπόψη στη χάραξη οποιασδήποτε δημογραφικής ή οικογενειακής πολιτικής στην Ελλάδα. Επιπλέον, καίτοι ο γάμος αποτελεί ακόμη τη βασική επιλογή των Ελληνίδων προκειμένου να αποκτήσουν παιδιά, η αυξανόμενη γονιμότητα για τις πρώτες γεννήσεις και η υποχώρηση όλων των άλλων τα τελευταία χρόνια, υποδηλώνουν την αδήριτη ανάγκη στήριξης της μητρότητας αλλά και της οικογένειας, με την ανάπτυξη διαφόρων δράσεων και πολιτικών, οι οποίες θα πρέπει πλέον να επικεντρώνονται και στις μικρού μεγέθους οικογένειες, ακόμη και στις άτεκνες.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Κοτζαμάνης, Β., επιμ. (2009) Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Κοτζαμάνης, Β. (2012) «Η αύξηση των γεννήσεων και της γεννητικότητας στην Ελλάδα (1999-2009), ένα παράδοξο;» Δημογραφικά Νέα, 20.
- Μπαλτάς, Π. (2014) «Αύξηση της τελικής ατεκνίας των γυναικών και μείωση του μεγέθους της οικογένειας στην Ελλάδα: Μια διαγενεακή προσέγγιση». Δημογραφικά Νέα, 22.

Ξενόγλωσση

- Bagkavos, C., Tsimbos, C. and Verropoulou, G. (2006) “Native and migrant fertility patterns in Greece: A cohort approach”. *European Journal of Population*, 24, pp. 245-263.
- Bentolina, S., Cahuc, P., Dolado, J.J. and Le Marbanchom, T. (2012) “Two-tie labour markets in the great recession: France versus Spain”. *The Economic Journal*, 122, p. F155-F177.
- Billari, F.C. (2008) “Lowest-low fertility in Europe: Exploring the causes and finding some surprises”. *Japanese Journal of Population*, 6 (1), p. 2-18.
- Billari, F.C., Liefbroer, A.C. and Philipov, D. (2006) “The postponement of childbearing in Europe: Driving forces and implications”. *Vienna Yearbook of Population Research* 2006, p.1-17.
- Bongaarts, J. (1999) “The fertility impact of changes in the timing of childbearing in the developing world”. *Population studies*, 53 (3), p.277-289.
- Bongaarts, J. and Feeney, G. (1998) “On the quantum and tempo of fertility”. *Population and Development Review*, 24 (2), p.271-291.
- Bongaarts, J. and Feeney, G. (2010) “When is a tempo effect a tempo distortion?” *Genus*, 66 (2), p.1-15.
- Carballo-Cruz, F. (2011) “Causes and consequences of the Spanish economic crisis: Why the recovery is taken so long?” *Panoeconomics*, 3. p.309-328.
- Chesnais, J-C. (2001) “Comment: A march toward population recession”. *Population and Development Review*, 27, Supplement: Global fertility transition, p.255-259.
- Espenhade, T.J., Guzman, J.C. and Westoff, C.F. (2003) “The surprising global variation in replacement fertility”. *Population policy and Development Review*, 22 (5-6), p.575-583.
- Fragkoulakis, V., Kourlaba, G., Tarlantzis, B., Mastrominas, M. and Maniadakis, N. (2012)

- “Economic evaluation of alternative assisted reproduction techniques in management of infertility in Greece”. *ClinicoEconomics and Outcomes Research*, 4, p.185-192.
- Frejka, T. (2010) “Cohort overlays of evolving childbearing patterns: How postponement and recuperation are reflected in period fertility trends”. MPIDR (Max-Plank Institute for Demographic Research) Working Paper, 026.
- Frejka T. and Sobotka, T. (2008) “Overview chapter 1: Fertility in Europe: Diverse, delayed and below replacement”. *Demographic Research*, 19 (3), p.15-46.
- Goldstein, J.R., Sobotka, T. and Jasilioniene, A. (2009) “The end of lowest low fertility?” *Population Policy and Development Review*, 35 (4), p.663-699.
- IMF (2012) Letter of intent, memorandum of economic and financial policies, and technical memorandum of understanding: Greece. Available at: <http://www.imf.org/external/np/loi/2012/grc/030912.pdf>
- Johnson, J.-A. and Tough, S. (2012) “Delayed childbearing”. *Journal of Obstetrics and Gynaecology Canada*, 34 (1), p.80-93.
- Kohler, H.-P., Billari, F.C. and Ortega, J.A. (2002) “The emergence of lowest low fertility in Europe during the 1990s”. *Population and Development Review*, 28 (4), p.641-680.
- Kohler, H.-P. & Ortega, J.A. (2004) “Old insights and new approaches: Fertility analysis and tempo adjustment in the age-parity model”. *Vienna Yearbook of Population Research* 2004, p. 57-89.
- Kohler, H.-P. and Philipov, M. (2001) Variance Effects in the Bongaarts-Feeney Formula. *Demography*. 38. p.1-16.
- Leridon, H. (2010) “Human fecundity: Situation and outlook”. *Population and Societies*, 471, p.1-4.
- Lesthaeghe, R. (2001) “Postponement and recuperation: Recent fertility trends and forecasts in six Western European countries”. In *IUSSP Seminar: International perspectives on low fertility: Trends, theories and policies*. Tokyo, 21-23 March. Available at: <http://www.vub.ac.be/demography/papersonline/WP-IPD-2001-1.pdf>
- Kotzamanis, B., Baltas, P. & Kostaki, A. (2017) “The trend of period fertility in Greece and its changes during the current economic recession”. *Population Review*, 56 (2), pp. 30-48.
- Lutz, W., Skirbekk, V. and Testa, M.R. (2006) “The low fertility trap hypothesis: Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe”. *Vienna Yearbook of Demographic Research* 2006, p.167-192.

- Neels, K. (2010) "Economic recession and fertility outcomes: Exploring educational differentials in postponement and recuperation of first births in Belgium, France and the Netherlands". In: European Population Conference 2010. Vienna, Austria, 1-4 Sept. Available at: <http://epc2010.princeton.edu/papers/100076>
- Ní Bhrolcháin, M. (1992) "Period paramount? A critique of the cohort approach to fertility". *Population and Development Review*, 18 (4), p.599-629.
- Ní Bhrolcháin, M. (2011) "Tempo and the TFR". *Demography*, 48, p.841-861.
- Pedroso, P. (2014) Portugal and the global crisis: The impact of austerity on the economy, the social model and the performance of the state. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung. Available at: <http://library.fes.de/pdf-files/id/10722.pdf>
- Philipov, D. and Kohler, H.-P. (1999) "Tempo effects in the fertility decline in Eastern Europe: Evidence from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland and Russia". MPIDR (Max-Planck Institute for Demographic Research) Working Paper, 008.
- Preston, S.H., Heuveline, P. and Guillot, M. (2001) *Demography: Measuring and modeling population processes*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Ryder, N.B. (1956) "Problems of trend determination during a transition in fertility". *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 34, p. 5-21.
- Ryder, N.B. (1959) *An appraisal of fertility trends in the United States: In thirty years of research in human fertility: Retrospect and prospect*. New York: Milbank Memorial Fund.
- Ryder, N.B. (1986) "Observations on the history of cohort fertility in the United States". *Population and Development Review*, 12, p. 617-643.
- Sobotka, T. (2004) "Is lowest-low fertility in Europe explained by the postponement of childbearing?" *Population and Development Review*, 30 (2), p.195-220.
- Tragaki, A. and Bagavos, C. (2014) "Male fertility in Greece: Trends and differentials by education level and employment status". *Demographic Research*, 31 (6), pp. 137-160.
- Tukey, J.W. (1977) *Exploratory data analysis*. Reading Massachusetts: Addison-Wesley.
- Van De Kaa, D.J. (1987) "Europe's second demographic transition". *Population Bulletin*, 42 (1), p. 1-59.
- Van De Kaa, D.J. (2001) "Postmodern fertility preferences: From changing value orientation to new behavior". *Population and Development Review*, 27, Supplement: Global fertility transition, p. 290-331.
- Van De Kaa, D.J. (2004) "Is the second demographic transition a useful research concept: Questions and answers". *Vienna Yearbook of Population Research 2004*, p.4-10.
- Van Imhoff, E. and Keilman, N. (2000) "On the quantum and tempo of fertility:

Comment”. *Population and Development Review*, 26 (3), p. 549-553.
Zafeiris, K.N. (2014) “Period fertility rates and the problem of tempo distortions”. In
Skiadas, C.H. (ed.) *Theoretical and applied issues in statistics and demography*.
Athens: ISAST, pp.149-181.

Κωνσταντίνος Ν. Ζαφείρης
Εργαστήριο Φυσικής Ανθρωπολογίας, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Παναγή Τσαλδάρη 1 Κομοτηνή, 69132
e-mail: kzafiris@he.duth.gr

Η εξέλιξη των τύπων διαβίωσης των ηλικιωμένων ηλικίας 80 ετών και άνω στην Ελλάδα, μια πρώτη προσέγγιση

Βύρων Κοτζαμάνης

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Μαρί-Νοέλ Ντυκέν

Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Σταματίνα Κακλαμάνη

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Το άρθρο αυτό επικεντρώνεται στην παρουσίαση των κυριότερων μεταβολών της γήρανσης και της «μεγάλης γήρανσης» στην Ελλάδα. Ειδικότερα, εξετάζονται οι αλλαγές των τύπων διαβίωσης των ατόμων 80 ετών και άνω ανάμεσα στο 1991 και το 2011, καθώς και οι υφιστάμενες περιφερειακές διαφοροποιήσεις. Η ανάλυση βασίζεται στα δεδομένα των δύο αυτών απογραφών, διασταυρώνοντας σε επίπεδο νομού (NUTS 3) τους τύπους διαβίωσης των υπερηλικών: μόνοι, συγκατοίκηση με τον/ τη σύζυγο, συγκατοίκηση με άλλους (εκτός συζύγου), διαμονή σε ίδρυμα.

Λέξεις κλειδιά

μεγάλη γήρανση, τύποι διαβίωσης, περιφερειακές διαφοροποιήσεις, νομοί, Ελλάδα

The evolution of living patterns of elderly population aged 80 years and over: a first approach

Abstract

This paper is focused on the analysis of the main changes as regards aging and "great aging" in Greece. More specifically, changes in residency patterns of people aged 80 years and over between 1991 and 2011 are examined, as well as existing regional differentiation. The analysis is based on the data of these two censuses, crossing at the regional level (NUTS 3) the living arrangements of the elderly (living alone, co-habitation with a spouse, co-habitation with others (other than spouse) and living in an institution.

Keywords

Great aging, residency arrangements, regional differentiations, regions, Greece

1. Η δημογραφική γήρανση του πληθυσμού στην Ελλάδα. Μια σύντομη αναδρομή

Από το τέλος της δεκαετίας του '50, ο πληθυσμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης γνωρίζει μια ταχεία δημογραφική γήρανση, η οποία δεν αναμένεται να ανακοπεί μέχρι και το 2050 (Eurostat, 2019). Οι ρυθμοί της γήρανσης αυτής διαφοροποιούνται ανά χώρα και εξαρτώνται από πλήθος παραγόντων, όπως η γονιμότητα, η θνησιμότητα και οι μεταναστεύσεις, παράγοντες στους οποίους προστίθεται και η «κληρονομιά» των προηγούμενων δημογραφικών δομών¹. Η Ελλάδα δεν αποτελεί εξαίρεση και το ποσοστό των ατόμων 65 ετών και άνω σήμερα (2019) είναι από τα υψηλότερα στην ΕΕ. Ωστόσο, η

¹ Η ποικιλομορφία των δημογραφικών δομών των ευρωπαϊκών χωρών έχει επηρεάσει σημαντικά το ρυθμό και την ένταση της δημογραφικής γήρανσής τους. Η «κληρονομιά» αυτή εξηγεί σε μεγάλο βαθμό και την ταχύτερη δημογραφική γήρανση των χωρών της νότιας Ευρώπης, οι οποίες στα μέσα του προηγούμενου αιώνα ήταν από τις λιγότερο γερασμένες χώρες της ηπείρου μας.

εξέταση των μεταβολών στο «γερασμένο» πληθυσμό από τα πρώτα μεταπολεμικά έτη και μετά αποκαλύπτει τη διαδοχή σαφώς διαφοροποιημένων ρυθμών.

Ειδικότερα, στις αρχές της δεκαετίας του '50 η Ελλάδα είναι μια εξαιρετικά νεανική χώρα (Κοτζαμάνης, 2020): Οι 65 ετών και άνω (520 χιλ., 6,8% του συνολικού πληθυσμού) είναι 4 φορές λιγότεροι από τους 0-14 ετών και τα άτομα άνω των 80 ετών περιορίζονται σε μερικές δεκάδες χιλιάδες (1,05% του συνολικού πληθυσμού). Το ειδικό βάρος των 65+ ετών αυξάνεται αργά κατά τις πρώτες τέσσερις δεκαετίες της μεταπολεμικής περιόδου, καθώς το 1991 το ποσοστό τους στο συνολικό πληθυσμό ανέρχεται στο 13,8% και αυτό των 80+ μόλις στο 3,1% (αύξηση κατά 7 και 2,7 ποσοστιαίες μονάδες αντίστοιχα σε σχέση με το 1951). Η γήρανση όμως στη συνέχεια επιταχύνεται: από το 1991 έως το 2019 και το ποσοστό του πληθυσμού ηλικίας 65 ετών και άνω αυξάνεται κατά 8 σχεδόν ποσοστιαίες μονάδες. Ταυτόχρονα, για πρώτη φορά στη δημογραφική ιστορία της Ελλάδας, ο πληθυσμός μεταξύ 0-14 ετών, ο οποίος βαίνει σταθερά μειούμενος, υποσκελίζεται στα μέσα της δεκαετίας του 1990 από αυτόν των 65 ετών και άνω, με αποτέλεσμα σήμερα (2019) να αντιστοιχούν σε 100 νέους, 153 άτομα 65 ετών και άνω (μόλις 24 το 1951).

Οι διαφοροποιημένοι ρυθμοί της αύξησης των 65+ και 80+ σε σχέση με τις άλλες ηλικιακές ομάδες της μεταπολεμικής περιόδου οδηγούν και στην εμφάνιση της «γήρανσης μέσα στη γήρανση», καθώς ο αριθμός των 80 ετών και άνω εννεαπλασιάζεται ανάμεσα στο 1951 και το 2019, ενώ αυτός των 65 ετών και άνω αυξάνεται «μόνον» κατά 4,5 φορές και ο συνολικός πληθυσμός μόλις κατά 40%.

Η επιτάχυνση της γήρανσης μετά το 1990 είναι προφανής, παρά το θετικότατο μεταναστευτικό ισοζύγιο της περιόδου 1991-2009 και τη νεανικότητα των αλλοδαπών που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα (Κοστάκι κ.ά., 2009). Η επιτάχυνση αυτή οφείλεται τόσο στην ταχεία συρρίκνωση της εγκάρσιας γονιμότητας που έχει ξεκινήσει από τη δεκαετία του '80 και τη συνεχή άνοδο του προσδόκιμου ζωής των ηλικιωμένων, όσο και στις «πληθωρικές» προπολεμικές γενεές που προοδευτικά «εισέρχονται» σε μεγάλες ηλικίες. Η γήρανση αντικατοπτρίζεται προφανώς και στη μέση και διάμεση ηλικία του πληθυσμού η οποία αυξάνει απρόσκοπτα, καθώς η πρώτη περνά από τα 30 χρόνια το 1951 στα 38 χρόνια το 1991, για να υπερβεί τα 44 χρόνια το 2019. Η διάμεση ηλικία αυξάνεται κατά 10 έτη στην πρώτη μεταπολεμική τεσσαρακονταετία και πάνω από 8 έτη ανάμεσα στο 1991 και το 2019.

2. Η επιτάχυνση της γήρανσης ανάμεσα στο 1991 και το 2011: μια χωρική προσέγγιση

Η Ελλάδα γεννά ταχύτερα τις τελευταίες δεκαετίες, οι ρυθμοί αύξησης τόσο των 65+, όσο και των 80+ παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις σε περιφερειακό επίπεδο και κατ' επέκταση

οι εθνικοί μέσοι όροι υποκρύπτουν σημαντικές διαφοροποιήσεις (Κακλαμάνη και Ντυκέν, 2015). Έτσι, αν το 1991, σε εθνικό επίπεδο τα άτομα ηλικίας 65 ετών και άνω αποτελούν μόλις το 16,8% και οι άνω των 80 ετών το 3% του συνολικού πληθυσμού, σε επίπεδο νομού πολλές είναι οι περιπτώσεις που καταγράφονται πολύ υψηλότερες τιμές (Χάρτες 1 & 3). Τα υψηλότερα συγκριτικά ποσοστά των 65+ καταγράφονται στο δυτικό τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας, καθώς και στη νησιωτική χώρα (με εξαίρεση τα Δωδεκάνησα) ενώ σχεδόν αντίστοιχη είναι η εικόνα και για τους 80 ετών και άνω (αν και η διασπορά γύρω από το μέσο όρο είναι πολύ μικρότερη συγκρινόμενη με την αντίστοιχη των 65+). Γενικά, η πλειονότητα των παράκτιων νομών του παραδοσιακού αναπτυξιακού άξονα «S» της Ελλάδας: Πάτρα – Αθήνα – Λάρισα - Θεσσαλονίκη – Αλεξανδρούπολη, είναι νεανικοί, ενώ η ορεινή Ελλάδα, η νότια Πελοπόννησος και τα περισσότερα νησιά είναι «γερασμένα».

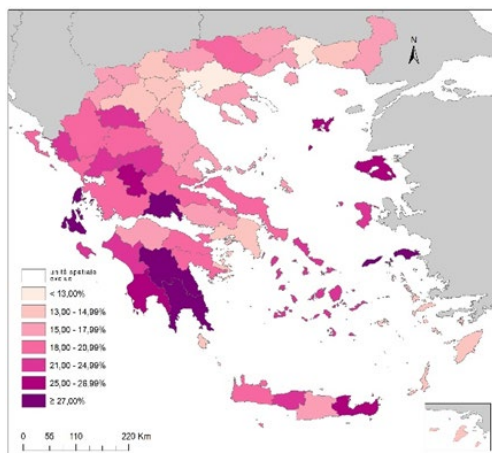
Οι χάρτες του 2011 (Χάρτες 2 και 4) διαφοροποιούνται αυτών του 1991, εξ αιτίας των άνισων ρυθμών αύξησης της δημογραφικής γήρανσης: Το μοτίβο έχει ελαφρώς αλλάξει στη διάρκεια της εξεταζόμενης εικοσαετίας, μιας εικοσαετίας που σηματοδοτήθηκε από ριζικές αλλαγές (βαθιές κοινωνικό-οικονομικές μεταβολές, εσωτερική μετανάστευση και είσοδο σχεδόν ενός εκατομμυρίου αλλοδαπών) που επηρέασαν, εκτός των άλλων, και τις ηλικιακές δομές σε περιφερειακό επίπεδο. Οι νομοί με τα υψηλότερα ποσοστά ηλικιωμένων -ή και υπερηλικών- δεν ταυτίζονται με αυτούς του 1991 και ο αναπτυξιακός άξονας της χώρας (Αχαΐα-Αττική-Θεσσαλονίκη) δεν εμφανίζεται πλέον τόσο καθαρά στους χάρτες. Τα περισσότερα νησιά, η Θράκη και οι νομοί που βρίσκονται εκατέρωθεν του κυρίου αναπτυξιακού άξονα γερνούν με ρυθμούς σαφώς βραδύτερους από εκείνους των ορεινών νομών της ηπειρωτικής χώρας, η υψηλότερη δε γήρανση καταγράφεται στους ορεινούς νομούς ή/ και σε εκείνους που αντιμετωπίζουν προβλήματα απομόνωσης.

Οι χωρικά διαφοροποιημένοι ρυθμοί γήρανσης ανάμεσα το 1991 και το 2011 οφείλονται σε συνδυασμό παραγόντων, μερικοί εκ των οποίων επίδρασαν και σε αντίθετες κατευθύνσεις. Η χαμηλή σχετικά γονιμότητα «αποδυναμώνει» ελαφρώς τους τρεις πολυπληθέστερους και πλέον αστικοποιημένους νομούς της ηπειρωτικής Ελλάδας, οι οποίοι όμως κερδίζουν νεανικό πληθυσμό εξαιτίας του θετικότερου μεταναστευτικού τους ισοζυγίου (εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση), ενώ οι ορεινοί νομοί χαρακτηρίζονται από δυο αρνητικούς παράγοντες (σχετικά χαμηλή γονιμότητα και αρνητικά μεταναστευτικά ισοζύγια) που οδηγούν αμφότεροι στην επιτάχυνση της γήρανσης. Αντιθέτως, η σχετικά υψηλή π.χ. γονιμότητα ευνοεί ελαφρώς τους δύο νομούς όπου συγκεντρώνεται η μουσουλμανική μειονότητα (Θράκη), σε αντίθεση με το αρνητικό πρόσημο του ισοζυγίου της εσωτερικής μετανάστευσης και τον εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό οικονομικών μεταναστών που εγκαταστάθηκαν σε αυτούς την ίδια περίοδο.

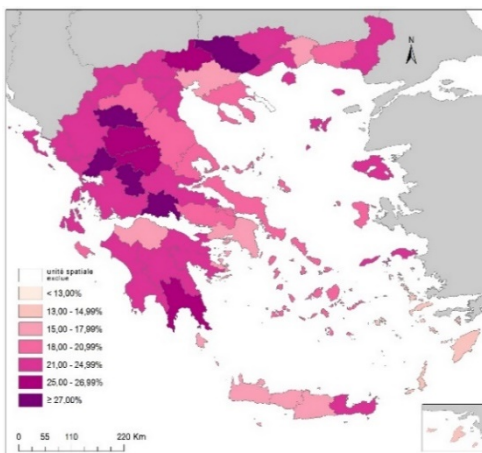
3. Οι ηλικιωμένοι στις απογραφές του 1991 και του 2011: η εξέλιξη του ειδικού βάρους των 80 ετών και άνω στους 65 ετών και άνω

Όπως ήδη αναφέραμε, η αύξηση του πληθυσμού 80 ετών και άνω ήταν ταχύτερη από αυτήν των 65 και άνω με αποτέλεσμα τη «γήρανση εκ των άνω» της δεύτερης ομάδας. Η γήρανση αυτή διαφοροποιείται σαφώς στο χώρο και τα ποσοστά των «υπερήλικων» στον πληθυσμό των 65 ετών και άνω το 1991 διαφέρουν σημαντικά των αντίστοιχων του 2011 (Χάρτες 5 & 6). Ειδικότερα, αν το 1991 μόνον 4 ποσοστιαίες μονάδες χωρίζουν το νομό με το χαμηλότερο από αυτόν με το υψηλότερο ποσοστό η διαφορά αυτή το 2011 αυξάνεται σε 6 ποσοστιαίες μονάδες, ενώ ταυτόχρονα το χαμηλότερο ποσοστό το 2011 των 80 και άνω στους 65 και άνω (21%, νομός Ροδόπης) αντιστοιχεί στο υψηλότερο ποσοστό του 1991. Στην τελευταία απογραφή, ειδικότερα στο δυτικό τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας, στα νησιά του Ιονίου και του Βόρειου Αιγαίου -κατ' ελάχιστον- ένα στα 5 άτομα ηλικίας 65+ είναι 80+. Οι παρατηρούμενες διαφοροποιήσεις του πληθυσμού των υπερηλικών και οι αλλαγές της θέσης στην ιεραρχία των νομών ανάμεσα στο 1991 και το 2011 οφείλονται κυρίως σε δυο παράγοντες: αφενός μεν στη διαφορική θνησιμότητα των 65+, αφετέρου δε στην εξαιρετικά διαφοροποιημένη κατανομή των 45 ετών και άνω το 1991 («κληρονομιά» των δομών του παρελθόντος).

Χάρτης 1. Οι 65 ετών και άνω, % του συνολικού πληθυσμού το 1991

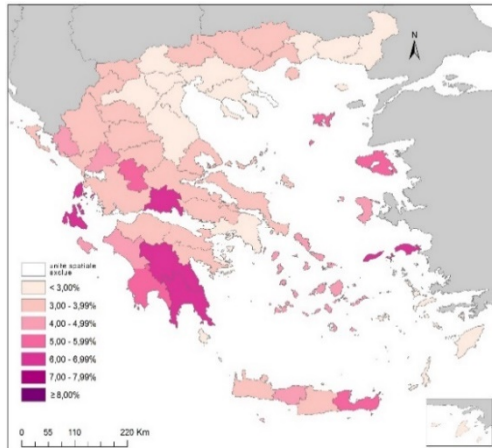

Χάρτης 2. Οι 65 ετών και άνω, % του συνολικού πληθυσμού το 2011

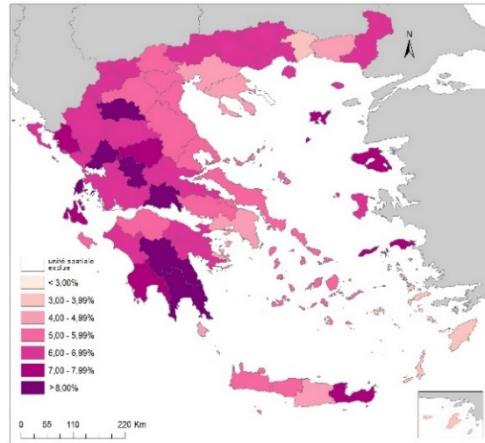

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφές πληθυσμού 1991-2011, ίδια επεξεργασία των δεδομένων

Χάρτης 3. Οι 80 ετών και άνω, % του συνολικού πληθυσμού το 1991

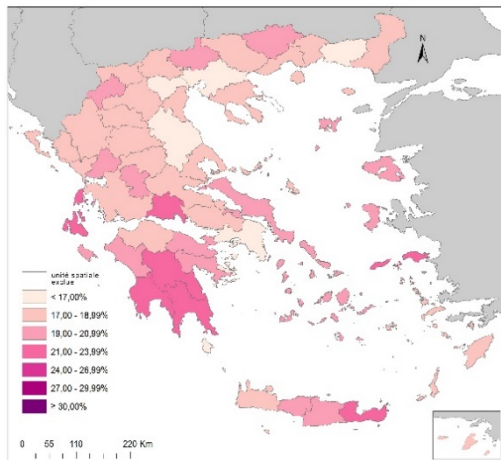

Χάρτης 4. Οι 80 ετών και άνω, % του συνολικού πληθυσμού το 2011

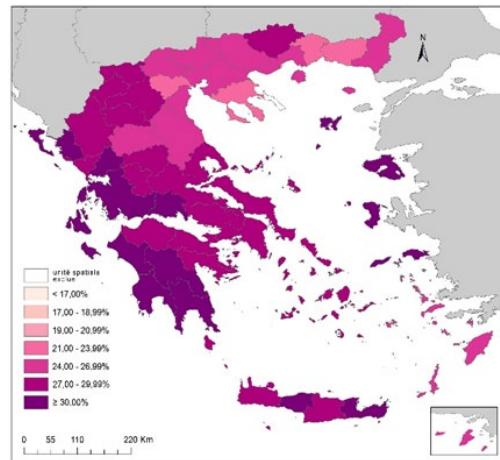

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφές πληθυσμού 1991-2011, ίδια επεξεργασία των δεδομένων

Χάρτης 5. Οι 80 ετών και άνω, % του πληθυσμού των 65 ετών και άνω το 1991

Χάρτης 6. Οι 80 ετών και άνω, % πληθυσμού των 65 ετών και άνω το 2011

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφές πληθυσμού 1991-2011, ίδια επεξεργασία των δεδομένων

Το διακύβευμα είναι προφανές: η «μεγάλη γήρανση» απαιτεί ήδη -και θα απαιτήσει στο μέλλον- σημαντικές προσαρμογές των πολιτικών περίθαλψης και πρόνοιας σε ένα δύσκολο -με δεδομένους τους υφιστάμενους δημοσιονομικούς καταναγκασμούς- περιβάλλον. Ταυτόχρονα, η συζήτηση γύρω από το ρόλο της οικογένειας και την αλληλεγγύη των γενεών έχει ήδη ξεκινήσει, σε μια χώρα στην οποία η οικογένεια εξακολουθεί να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην υποστήριξη των γονέων και των συγγενών προχωρημένης ηλικίας.

Οι προαναφερθείσες δημογραφικές αλλαγές οξύνουν εν δυνάμει ιδιαίτερα το ζήτημα της αυτόνομης διαβίωσης των υπερηλίκων. Για τα άτομα ηλικίας 80 ετών και άνω, η κατοικία -και το περιβάλλον της- παίζουν σημαντικό ρόλο, καθώς η σταθερή διαβίωση επιτρέπει -μεταξύ άλλων- τη διατήρηση της «ταυτότητάς» τους. Η συγκατοίκηση με μέλη της οικογένειας ή/ και η πρόσληψη οικιακής βοηθού (κυρίως αλλοδαπών γυναικών) απέτρεψε την αλλαγή του τόπου διαβίωσης κατά το διάστημα 1991-2011, ενώ η εισαγωγή σε ίδρυμα παραμένει περιθωριακή λύση.

4. Η εξέλιξη των τύπων διαβίωσης ατόμων 80 ετών και (1991-2011): μια πρώτη προσέγγιση

4.1. Πηγές και δεδομένα

Τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν στην ανάλυσή μας για τη διερεύνηση των αλλαγών των τύπων διαβίωσης των υπερηλίκων (80 ετών και άνω) προήλθαν από τις διεξαχθείσες από την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) απογραφές πληθυσμού του 1991 και του 2011. Η ανάλυση στηρίχθηκε στην κατανομή των ατόμων ελληνικής υπηκοότητας 80 ετών και άνω ανά τύπο διαβίωσης (μόνοι, με το /τη σύζυγο - με ή χωρίς άλλα πρόσωπα-, χωρίς το/τη σύζυγο αλλά με άλλο/α πρόσωπο/α, σε ίδρυμα)². Η επιλεγείσα κλίμακα είναι αυτή των νομών ενώ, και στις δύο απογραφές, ο ασαφώς δηλωθείς τύπος διαβίωσης αφορούσε έναν εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό ατόμων³. Οφείλουμε όμως να αναφέρουμε ότι τα δεδομένα της απογραφής του 1991 αφορούσαν τον πραγματικό πληθυσμό, ενώ αυτά για το 2011 το μόνιμο. Η συγκρισιμότητα των δεδομένων δεν ήταν επομένως διασφαλισμένη,

² Η ΕΛΣΤΑΤ δυστυχώς δεν ήταν σε θέση να παράγει αναλυτικότερες κατηγοριοποιήσεις και να δημιουργήσει τις κατηγορίες «συγκατοίκηση μόνον με την/ το σύζυγο», «συγκατοίκηση με την/ το σύζυγο και με άλλο άτομο) και προφανώς να διασπάσει την δεύτερη αυτή κατηγορία σε δυο υπό-ομάδες («συγκατοίκηση με άλλο άτομο με συγγενική σχέση» και «συγκατοίκηση με άλλο άτομο χωρίς συγγενική σχέση»)

³ 12.644 το 1991 (ή 4%), έναντι μόνο 8.177 το 2011 (ή 1,4%).

καθώς, στην απογραφή του 1991 παρατηρήθηκαν σημαντικές μετακινήσεις από τα μεγάλα αστικά κέντρα τμήματος των εγκατεστημένων σε αυτά εσωτερικών μεταναστών προς τις αγροτικές περιοχές καταγωγής τους (Ντυκέν και Κρομούδακης, 2009; Kotzamanis, 2018)⁴. Για το λόγο αυτό, επιχειρήθηκε και η «ανόρθωση» των δεδομένων του 1991. Η ανόρθωση αυτή στηρίχθηκε στη διαθέσιμη για το 1991 κατανομή του μόνιμου πληθυσμού ανά ηλικία, κατανομή που επέτρεψε με αναγωγική διαδικασία την επανεκτίμηση (με εξαίρεση τους διαβιούντες σε ιδρύματα) των ατόμων 80 ετών και άνω ανά τύπο διαβίωσης.

4.2. Οι τύποι διαβίωσης των ατόμων ηλικίας 80 ετών και άνω

4.2.1. Τύποι διαβίωσης και οικογενειακές δομές στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα, όπως και σε πολλές μεσογειακές χώρες, η οικογένεια παραμένει θεμελιώδης πυλώνας στη λειτουργία της κοινωνίας, οι δεσμοί μεταξύ των μελών της είναι ισχυροί, και η αλληλεγγύη μεταξύ των γενεών υφίσταται ακόμη. Οι δεσμοί αυτοί αντικατοπτρίζονται διττά: πολλοί εξακολουθούν να είναι οι ηλικιωμένοι που φροντίζουν καθημερινά τα εγγόνια τους, ενώ ταυτόχρονα η φροντίδα των ηλικιωμένων γονέων διασφαλίζεται κυρίως από τα παιδιά τους. (Λυμπεράκη κ.ά., 2009). Ως εκ τούτου τα ποσοστά συγκατοίκησης των γενεών παραμένουν υψηλά (Kohli κ.ά., 2008) και σε αυτό συντείνει και η απουσία δημοσίων πολιτικών στήριξης των ηλικιωμένων. Ταυτόχρονα η Ελλάδα, παρουσιάζει σημαντική υστέρηση στην υιοθέτηση πολιτικών και παροχή υπηρεσιών δημόσιας φροντίδας προσανατολισμένων στη στήριξη της γήρανσης. Ως εκ τούτου, η χώρα εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από δίκτυα στήριξης βασισμένα στην οικογένεια, καθώς και στη φυσική εγγύτητα μεταξύ των ενηλίκων τέκνων και των ηλικιωμένων γονέων (Γεώργας κ.ά., 2004; Τριανταφύλλου κ.ά., 2006; Craveiro κ.ά., 2013).

Πρόσφατες εκθέσεις των Ηνωμένων Εθνών (Ο.Ν.Υ. 2005; Ο.Ν.Υ. 2017) που εξετάζουν τους τύπους διαβίωσης των ατόμων «τρίτης ηλικίας» σε διάφορες ανεπτυγμένες χώρες διαπιστώνουν μία γενική τάση ενίσχυσης των ανεξάρτητων μορφών διαβίωσης (οι ηλικιωμένοι ζουν μόνοι ή σε συμβίωση). Στην Ευρώπη όμως παρατηρούνται αποκλίσεις, με τις ανατολικές και νότιες χώρες -συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας- να καταγράφουν τα χαμηλότερα ποσοστά ανεξάρτητης διαβίωσης. Ταυτόχρονα, σε σύγκριση

⁴ Εάν οι μετακινήσεις αυτές ήταν το 1991 περιορισμένες στα άτομα 80 ετών και άνω -από 1 και 6% του μόνιμου πληθυσμού-, οι μετακινήσεις για τα νεότερα άτομα ήταν σαφώς εντονότερες σε αγροτικούς / ορεινούς νομούς με αποτέλεσμα την υπερεκτίμηση του πληθυσμού τους και , αντιθέτως τη μικρή υποεκτίμηση του πληθυσμού των αστικοποιημένων νομών. Αυτό είχε, εκτός των άλλων, σαν αποτέλεσμα την υπερεκτίμηση του πλήθους 80 ετών και άνω που διέμεναν με άλλα πρόσωπα στην απογραφή του 1991.

με τις χώρες της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης, στον ευρωπαϊκό νότο η συμβίωση των ηλικιωμένων γονέων με τα τέκνα τους παραμένει η προτιμώμενη λύση και στην Ελλάδα το ποσοστό αυτό υπερβαίνει το 25%. Αντιθέτως, στις χώρες της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης η εικόνα αντιστρέφεται και τα ποσοστά των ηλικιωμένων που ζουν σε ιδρύματα σαφώς υψηλότερα (Gaymu, 2006: 242; Albert και Kölher, 2004: 256; Fokkema και Liefbroer, 2008; Mun Sim Lai κ.ά., 2016; Lyberaki κ.ά., 2013)⁵.

Όμως, παρά το γεγονός ότι τα ποσοστά συγκατοίκησης στην Ελλάδα παραμένουν ακόμη υψηλά, το ποσοστό των ηλικιωμένων που συγκατοικούν με τα παιδιά τους έχει μειωθεί σημαντικά τις τελευταίες δεκαετίες (Karagiannaki, 2005), στην εξέλιξη δε αυτή συνέβαλαν, εκτός των άλλων, και κάποιοι παράγοντες που επηρέασαν σημαντικά τη δομή των νοικοκυριών μετά το 1970⁶. Η τάση των ηλικιωμένων να ζουν μόνοι ενισχύθηκε επίσης και από τη βελτίωση τόσο της υγείας τους, όσο και της οικονομικής τους κατάστασης, ενώ, η ανάπτυξη του ατομικισμού και η αυξανόμενη ανάγκη για ιδιωτικότητα αποδυνάμωσαν εν μέρει την παραδοσιακή ισχύ των αξιών περί κεντρικού ρόλου της οικογένειας. Στο πλαίσιο αυτό, η επικράτηση της συγκατοίκησης -η οποία ήταν ισχυρότερη στις αστικές περιοχές κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70- μειώνεται σταθερά τις τελευταίες δεκαετίες (Karagiannaki, 2005).

Η κινητοποίηση των οικογενειακών δικτύων για τη φροντίδα των ηλικιωμένων είναι συνυφασμένη σε μια σειρά χώρες του ευρωπαϊκού νότου με το σεβασμό των παραδοσιακών αξιών. Έτσι, ακόμη και στις αστικές περιοχές, οι γονείς συχνά ζουν κοντά στα παιδιά τους και η αλληλοβοήθεια μεταξύ των γενεών είναι λειτουργική, με καθημερινές εναλλαγές αμοιβαίας στήριξης. Οι ηλικιωμένοι αντιθέτως που ζουν σε αγροτικές περιοχές που εγκαταλείφθηκαν από τους νέους αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα φροντίδας και μοναχικότητας που σχετίζονται και με τη γεωγραφική απομόνωση. Εκτός όμως των πολιτισμικών επιταγών, η συγκατοίκηση είναι απόρροια και

⁵ Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται τα αποτελέσματα του 4ου και 5ου κύματος της έρευνας SHARE (Börsch-Supan κ.ά., 2008 και 2013). Η πιθανότητα ύπαρξης «μικρο-δικτύων» «βασισμένων στα τέκνα» είναι υψηλότερη στις χώρες της Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης, ενώ δίκτυα «βασισμένα σε φίλους» είναι πιο συχνά στη δυτική και βόρεια Ευρώπη: Τα «μικρο-δίκτυα» που βασίζονται στα παιδιά κυριαρχούν σε περιπτώσεις ένδειας των ηλικιωμένων, ή όταν υφίστανται ισχυρά πρότυπα οικογενειακότητας (De Jong Gierveld κ.ά., 2012; Shiovitz-Ezra, 2015:1,6).

⁶ Θα αναφέρουμε ενδεικτικά την πτώση της γονιμότητας (και κατά συνέπεια τη μείωση του αριθμού των διαθέσιμων τέκνων για τη φροντίδα των ηλικιωμένων γονέων), την αύξηση των ποσοστών συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας που περιορίζει τη διαθεσιμότητά τους, καθώς και την έντονη αγροτική έξοδο που μεταπολεμικά οδήγησε στη διάρρηξη του κοινού τόπου κατοικίας.

της απουσίας ικανοποιητικών εναλλακτικών λύσεων (Gaymu κ.ά., 2006: 259), και, στην Ελλάδα, της πρόσφατης οικονομικής κρίσης που οδήγησε στην επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης των ηλικιωμένων γονέων (Vozikaki κ.ά., 2018: 516).

Η σύγκριση με τη Δυτική και Βόρεια Ευρώπη επιτρέπει την ανάδειξη σημαντικών διαφοροποιήσεων. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, μεταξύ των μεταβολών στις συνθήκες διαβίωσης των ηλικιωμένων, παρατηρείται αύξηση του ποσοστού όσων ζουν μόνοι (2001: 44%, 2011: 47%) (Gaymu κ.ά., 2006: 242). Τα άτομα 80+ ζουν μόνα τους συχνότερα σε σύγκριση με εκείνα ηλικίας 60-79 ετών. Επίσης, το 30% περίπου των υπερηλικών ζουν μόνοι, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό μειώνεται στο 25% για τη νότια και ανατολική Ευρώπη. Επισημαίνεται ωστόσο ότι το να κατοικούν μόνοι οι ηλικιωμένοι δεν υποδηλώνει κατ' ανάγκη την απουσία της οικογένειας ή άλλων μέσων στήριξής τους. Τα ενήλικα μέλη της οικογένειας, συνήθως τα παιδιά τους, συχνά μένουν κοντά, στο ίδιο κτίριο, στον ίδιο δρόμο, στην ίδια γειτονιά και από αυτήν την άποψη η παρεχόμενη αλληλοϋποστήριξη μεταξύ των γενεών είναι περισσότερο λειτουργική παρά δομική (Mulderh και Vandermeer, 2009; Lyberaki και Tinios, 2014). Επομένως, αυτός ο τύπος διαβίωσης είναι το αποτέλεσμα πολύ διαφορετικών διευθετήσεων (Shiovitz-Ezra, 2015: 2; Dykstra, 2009; Djundeva κ.ά., 2018).

4.2.2. Οι τύποι διαβίωσης των «υπερηλικών» το 1991

Στην απογραφή του 1991 97% των 80 ετών και άνω ζουν στο σπίτι τους, η δε σπάνια διαβίωση των υπερηλικών σε ιδρύματα (λιγότερα από 9.000 άτομα το έτος αυτό) αποτυπώνει την αρνητική στάση της ελληνικής κοινωνίας στην ιδρυματοποίησή τους (Πίνακας 1). Χαμηλό είναι επίσης και το ποσοστό των υπερηλικών που ζουν μόνοι -20% -, ενώ η συμβίωση χωρίς το/τη σύζυγο αλλά με άλλο/α άτομο/α είναι η συχνότερη μορφή διαβίωσης (50 % των υπερηλικών). Πρόκειται συνήθως για συμβίωση ενός ηλικιωμένου με οικεία πρόσωπα (συγγενείς ή ενήλικα τέκνα), πρακτική που αποτυπώνει τον καθοριστικό ρόλο στη στήριξη των ηλικιωμένων που διαδραμάτιζε η οικογένεια στις αρχές της δεκαετίας του '90.

Εντούτοις, οι χωρικές διαφοροποιήσεις, ιδίως όσον αφορά τη διαμονή σε ίδρυμα (Χάρτης 7), είναι έντονες: ο συντελεστής μεταβλητότητας (CV) φθάνει το 65%, ενώ η αναλογία μεταξύ 9^{ου} και 1^{ου} δεκατημόριου (D9/D1) είναι της τάξης του 7 (Πίνακας 1). Έτσι, η διαβίωση σε ίδρυμα είναι επτά φορές πιο συχνή στους 5 νομούς με τα υψηλότερα ποσοστά, σε σύγκριση με τους 5 νομούς με τα χαμηλότερα, ενώ οι υπερηλικοί που διαμένουν σε περιοχές έντονης αγροτικότητας σπανίως βρίσκονται σε ίδρυμα (<1%). Ειδικότερα δε, στην πλειονότητα των νησιωτικών νομών τα ποσοστά των 80 ετών και άνω σε ίδρυμα ξεπερνούν τον εθνικό μέσο όρο (ακραία παραδείγματα η Κεφαλονιά και η Χίος: 5,5% και 4,8% αντίστοιχα).

Πίνακας 1. Βαθμός χωρικών ανισοτήτων των τύπων διαβίωσης το 1991 (Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφές πληθυσμού 1991-2011, ίδια επεξεργασία)

	Ποσοστό ατόμων 80 ετών και άνω ανάλογα με τον τύπο διαβίωσης:			
	Σε Ίδρυμα	Μόνοι	Με την/το σύζυγο (με ή χωρίς άλλο/α άτομο/α)	Συγκατοίκηση με άλλο άτομο/άλλα άτομα
ΕΛΛΑΔΑ	3,0	20,0	28,4	48,5
Διάμεσος	1,6	19,7	28,5	51,1
1 ^ο Δεκατημόριο (D1)	0,6	14,2	21,6	31,2
9 ^ο Δεκατημόριο (D9)	3,8	27,6	38,2	60,3
Αναλογία D9 / D1 (*)	6,7	1,9	1,8	1,9
1 ^ο Τεταρτημόριο (Q1)	1,1	15,8	25,3	41,1
3 ^ο Τεταρτημόριο (Q3)	2,6	23,7	34,7	56,2
Αναλογία Q3 / Q1 (*)	2,3	1,5	1,4	1,4
Συντελεστής Μεταβλητότητας (CV)(**)	65%	25%	20%	21%

(*) Για το ένα δέκατο των νομών (ήτοι 5), το ποσοστό των ηλικιωμένων 80 ετών και άνω που διαμένουν σε ίδρυμα είναι μικρότερο από το 0,6%, ενώ το ποσοστό αυτό είναι μεγαλύτερο από 3,8% για το ένα δέκατο των νομών, δηλαδή 6,7 φορές υψηλότερο από τους 5 νομούς με τη χαμηλότερη συχνότητα.

(**) Ο συντελεστής μεταβλητότητας (= τυπική απόκλιση / μέση τιμή) αναδεικνύει το βαθμό ανομοιότητας μιας κατανομής και ως εκ τούτου το βαθμό ανισότητας μεταξύ των νομών. Συνήθως η κατανομή τιμών θεωρείται ομοιογενής όταν ο συντελεστής είναι κάτω από το 10%.

Εντούτοις, οι χωρικές διαφοροποιήσεις, ιδίως όσον αφορά τη διαμονή σε ίδρυμα (Χάρτης 7), είναι έντονες: ο συντελεστής μεταβλητότητας (CV) φθάνει το 65%, ενώ η αναλογία μεταξύ 9ου και 1ου δεκατημόριου (D9/D1) είναι της τάξης του 7 (Πίνακας 1). Έτσι, η διαβίωση σε ίδρυμα είναι επτά φορές πιο συχνή στους 5 νομούς με τα υψηλότερα ποσοστά, σε σύγκριση με τους 5 νομούς με τα χαμηλότερα, ενώ οι υπερήλικοι που διαμένουν σε περιοχές έντονης αγροτικότητας σπανίως βρίσκονται σε ίδρυμα (<1%). Ειδικότερα δε, στην πλειονότητα των νησιωτικών νομών τα ποσοστά των 80 ετών και άνω σε ίδρυμα ξεπερνούν τον εθνικό μέσο όρο (ακραία παραδείγματα η Κεφαλονιά και η Χίος: 5,5% και 4,8% αντίστοιχα).

Όσον αφορά τους άλλους τρεις τύπους διαβίωσης (Χάρτες 8 έως 10), οι χωρικές διαφοροποιήσεις είναι λιγότερο έντονες. Αυτό αποτυπώνεται στις τιμές του εκάστοτε συντελεστή διακύμανσης οι οποίες είναι συστηματικά χαμηλότερες από το 25%, ενώ η αναλογία μεταξύ των δεκατημόριων (D9/D1) δεν υπερβαίνει το όριο του 2 (Πίνακας 1). Παρόλα αυτά, διαπιστώνεται μια αντίθεση ανάμεσα στην ηπειρωτική Ελλάδα-Ιόνιο και το

Αιγαίο καθώς στην πλειονότητα των νομών της πρώτης ομάδας η συγκατοίκηση με άλλους -ενδεχομένως οικείους- αλλά χωρίς σύζυγο (Χάρτης 10) είναι ο συχνότερος τρόπος διαβίωσης ενώ αντιθέτως, στα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη τα ποσοστά συγκατοίκησης των υπερηλικών που ζουν με την/το σύζυγο (Χάρτης 9), καθώς και αυτά των που ζουν μόνοι είναι κατά κανόνα υψηλότερα (Χάρτης 8). Ειδικότερα, όσον αφορά τον τελευταίο αυτό τύπο διαβίωσης, υψηλά ποσοστά καταγράφονται σε νομούς που χαρακτηρίζονται από έντονη ορεινότητα ή/ και είναι ιδιαίτερα απομακρυσμένοι από μεγάλα αστικά κέντρα ή κεντρικούς οδικούς άξονες. Τα προαναφερθέντα τείνουν να επιβεβαιώσουν ότι στις ηπειρωτικές αγροτικές περιοχές, οι υπερήλικες που δεν ζουν σε ζευγάρι το 1991 υποστηρίζονται όχι μόνο από ενήλικα τέκνα -όταν αυτά είναι παρόντα, αλλά και από το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον.

4.2.3 Οι τύποι διαβίωσης των «υπερηλικών» το 2011

Είκοσι χρόνια αργότερα, διαπιστώνεται, αφενός, αλλαγή του προτύπου διαβίωσης και, αφετέρου, τάσεις σύγκλισης (σημαντική μείωση των χωρικών διαφοροποιήσεων). Αναλυτικότερα, τα αποτελέσματα της απογραφής του 2011 δείχνουν ότι ενώ ο πληθυσμός των 80 ετών και άνω έχει αυξηθεί σημαντικά σε σχέση με το 1991 (+ 88%), ο αριθμός των ατόμων που ζουν σε ιδρύματα έχει αυξηθεί πολύ λιγότερο (από 8.953 σε 10.451, καταγράφοντας αύξηση μόλις κατά +17%). Η μείωση επομένως του ποσοστού αυτών που ζουν σε ίδρυμα από 3% το 1991 στο 1,8% το 2011 (Πίνακας 2) οφείλεται στους σαφώς διαφοροποιημένους ρυθμούς μεταβολής των δύο προαναφερθέντων μεγεθών που δεν συνοδεύθηκαν από την αλλαγή της αρνητικής στάσης έναντι της ιδρυματοποίησης των υπερηλικών στην ελληνική κοινωνία την εξεταζόμενη εικοσαετία. Το 2011 όμως, υπεισέρχονται και άλλοι παράγοντες, όπως η εντονότερη έλλειψη δημόσιων / δημοτικών/ κοινωφελών δομών, η προβληματική συχνά ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών και το ιδιαίτερα υψηλό κόστος των ιδρυμάτων που είναι δύσκολο να καλυφθεί από τους ηλικιωμένους ή τους οικείους τους.

Οι σημαντικές αλλαγές που επήλθαν μέσα σε μία εικοσαετία αποτυπώνονται κυρίως σε εθνικό επίπεδο στη δραστική μείωση του ποσοστού των υπερηλικών που συγκατοικούν με άλλα άτομα (εκτός της/του συζύγου) από 48% το 1991 σε 27% το 2011 και στην αύξηση κατά δώδεκα περίπου μονάδες των ποσοστών τόσο όσων ζουν μόνοι όσο και αυτών που διαβιώνουν με τον/την σύζυγό τους. Η αύξηση αυτή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σε τρεις παράγοντες : ι) στην αύξηση των συντάξεων, ιι) τη βελτίωση της υγείας των υπερηλικών και ιιι) την επιθυμία «ανεξαρτησίας» των νεότερων γενεών, μια ανεξαρτητοποίηση που είναι όλο και πιο εφικτή σε σχέση με το παρελθόν.

Συνακόλουθα μπορεί να υποθεθεί ότι, με δεδομένους τους ισχυρούς ακόμη οικογενειακούς δεσμούς, οι υπερήλικες που έχουν χάσει τον/ τη σύζυγό τους προτιμούν εναλλακτικά έναν τρόπο διαβίωσης που δεν βασίζεται στη συγκατοίκηση αλλά στη

γειννίαση με συγγενικά ή/ και οικεία πρόσωπα, γεγονός που διευκολύνει την υποστήριξη τους από αυτά, παρέχοντας ταυτόχρονα στα ενήλικα τέκνα την επιζητούμενη ανεξαρτησία. Από την άλλη πλευρά, η μείωση της θνησιμότητας στις ενδιάμεσες ηλικίες και η συνεχιζόμενη αύξηση του προσδόκιμου ζωής στις μεγαλύτερες ηλικίες⁷ των σχετικών κοορτών, εξηγούν εν μέρει και την αύξηση του ποσοστού των συμβιούντων συζύγων (40% το 2011 έναντι 28,2% το 1991)⁸ με αποτέλεσμα, το 2011 να είναι περίπου 1,5 φορές πιο πιθανό ένας υπερήλικας να συγκατοικεί με την/το σύζυγο (με ή χωρίς άλλο μέλος), σε σχέση με το 1991⁹.

Σε επίπεδο νομών, οι υφιστάμενες χωρικές διαφοροποιήσεις τείνουν γενικά να αμβλυνθούν- με εξαίρεση τους υπερήλικες που διαβιούν σε ίδρυμα όπου παραμένουν σημαντικές (Χάρτης 11). Ο συντελεστής μεταβλητότητας (CV 58%) και η αναλογία μεταξύ 9^{ου} και 1^{ου} δεκατημόριου (D9/D1) (6,3%) εξακολουθούν μεν να είναι υψηλοί, αλλά οι τιμές τους έχουν μειωθεί σε σύγκριση με το 1991 (Πίνακας 2). Αντιθέτως, οι άλλοι τρεις τύποι διαβίωσης έχουν πολύ χαμηλή διασπορά τιμών, ειδικά για τους συμβιούντες με τον/τη σύζυγο, αφήνοντας να διαφανεί μια τάση σύγκλισης (Χάρτες 12-14), δηλαδή μια τάση «χωρικής ομογενοποίησης», φαινόμενο που παρατηρείται και σε άλλες χώρες, όπως η Γαλλία.

Η συγκατοίκηση επομένως με άλλα άτομα (συχνά με οικείους) δεν είναι πλέον η κυρίαρχη μορφή διαβίωσης μεταξύ των υπερηλικών και ως εκ τούτου ο Χάρτης 14 διαφοροποιείται του αντίστοιχου χάρτη του 1991 (Χάρτης 10). Ωστόσο, ο τύπος αυτός διαβίωσης συγκεντρώνει ακόμη σχετικά υψηλά ποσοστά στη Ζάκυνθο (>33%) και σε κάποιους νομούς της Πελοποννήσου ενώ τα ποσοστά είναι σαφώς χαμηλότερα από το εθνικό μέσο όρο (6 ποσοστιαίες μονάδες) σε δύο από τους τέσσερεις νομούς της Κρήτης (Ηράκλειο και Λασιθί), τη Λέσβο και τη Σάμο. Στους νομούς αυτούς αντιθέτως, τα ποσοστά των υπερηλικών που ζουν μόνοι (Χάρτης 11) παραμένουν σημαντικά, αν και

⁷. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat, το προσδόκιμο ζωής στην ηλικία των 80 ετών αυξήθηκε από 7,4 έτη το 1991 σε 8,9 έτη το 2011, αύξηση +1,4 έτη (+1,7 έτη για τις γυναίκες έναντι +1,2 για τους άνδρες).

⁸. Χρειάζεται να σημειωθεί ότι στους 80 ετών και άνω το 1991 (άτομα που γεννήθηκαν πριν από το 1911) η κατάσταση χρειάς παρουσιάζεται υψηλότερη στις γυναίκες αυτών των γενεών (βλ. απώλειες ανδρών κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αντίσταση και εμφύλιος πόλεμος) απ' ότι στις γυναίκες της ίδιας ηλικίας κατά την απογραφή του 2011.

⁹. Ο λόγος πιθανοτήτων (Odds ratio) μεταξύ συγκατοίκησης το 2011 και συγκατοίκησης το 1991 ισούται με 0,401 / 0,282 = 1,409

σχετικά υψηλά ποσοστά το 2011 -όπως και το 1991- συναντώνται και στην Ανατολική Μακεδονία, στις αγροτικές περιοχές της Κεντρικής Ελλάδας και σε ένα μεγάλο τμήμα της Πελοποννήσου. Τέλος, οι μικρότερες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους νομούς (Χάρτης 13) καταγράφονται στη συμβίωση με την/το σύζυγο (με ή χωρίς άλλο άτομο) καθώς το 2011 στην πλειονότητα των νομών τα ποσοστά κυμαίνονται γύρω από τον εθνικό μέσο όρο (40%). Η αναλογία μεταξύ 9ου και 1ου δεκατημρίου (D9/D1) έχει μειωθεί σημαντικά την εξεταζόμενη εικοσαετία (από 1,8 σε 1,2) και αυτό αντικατοπτρίζεται στη συρρίκνωση των διαφορών μεταξύ των νομών, με αποτέλεσμα μόνον τέσσερεις πλέον νομοί (Θεσπρωτίας, Ιωαννίνων, Γρεβενών και Καστοριάς) να διαφοροποιούνται αισθητά (% που υπερβαίνουν το 46%).

Πίνακας 2. Βαθμός χωρικών ανισοτήτων των τύπων διαβίωσης το 2011 (Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφές πληθυσμού 1991-2011, ίδια επεξεργασία των δεδομένων)

	Ποσοστό ατόμων 80 ετών και άνω ανάλογα με τον τύπο διαβίωσης:			
	Σε Ίδρυμα	Μόνοι	Με την/το σύζυγο, με ή χωρίς άλλο/α άτομο/α)	Χωρίς τον/την σύζυγο, με άλλο άτομο/άλλα άτομα
ΕΛΛΑΔΑ	1,8	31,1	40,1	27,0
Διάμεσος	1,3	29,8	42,2	26,4
1 ^ο Δεκατημύριο (D1)	0,5	25,6	38,9	21,9
9 ^ο Δεκατημύριο (D9)	2,9	34,1	44,9	30,6
Αναλογία D9 / D1 (*)	6,3	1,3	1,2	1,4
1 ^ο Τεταρτημύριο (Q1)	0,8	27,3	40,7	23,9
3 ^ο Τεταρτημύριο (Q3)	2,1	32,8	43,8	29,2
Αναλογία Q3 / Q1 (*)	2,5	1,2	1,1	1,2
Συντελεστής Μεταβλητότητας (CV)	58%	11%	5%	12%

4.2.4. Οι μεταβολές των τύπων διαβίωσης των 80 ετών και άνω (1991-2011)

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, κατά την εξεταζόμενη εικοσαετία παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές ως προς τους τύπους διαβίωσης. Οι περισσότεροι νομοί (Πίνακας 3) χαρακτηρίζονται από μείωση το 2011 του ήδη περιορισμένου ποσοστού ηλικιωμένων που ζούσαν σε ιδρύματα το 1991 (ειδικότερα σε νομούς όπως η Ζάκυνθος, η Αιτωλοακαρνανία, το Ρέθυμνο ή ακόμα και η Χίος), ενώ δεν παρατηρείται επέκταση αυτού του τύπου διαβίωσης στους δύο μητροπολιτικούς νομούς της Χώρας (Αττική και Θεσσαλονίκη). Εξαίρεση αποτελούν ορισμένοι νομοί της Στερεάς Ελλάδας (Ευρυτανία, Φωκίδα και

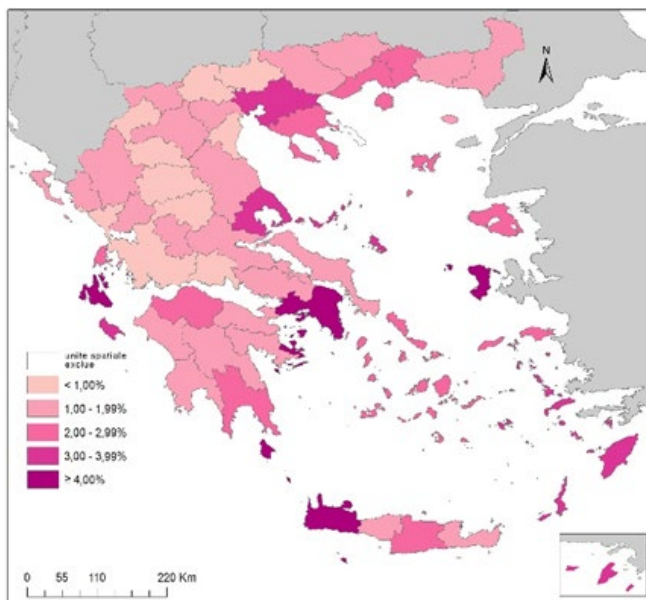
Βοιωτία), της Θεσσαλίας (Καρδίτσα, Λάρισα, Τρίκαλα), όπως και ο νομός Πιερίας, στους οποίους οι υπερήλικες σε ιδρύματα αυξήθηκαν περισσότερο σε σύγκριση με την αύξηση του πληθυσμού 80 ετών και άνω ανάμεσα στο 2011 και το 1991 καθώς στην Καρδίτσα, την Πιερία και τη Φωκίδα εξαπλασιάστηκαν, στη Λάρισα και τα Τρίκαλα πενταπλασιάστηκαν. Αν και η αύξηση των ποσοστών τόσο των υπερηλικών που ζουν μόνοι, όσο και εκείνων που διαβιώνουν με την/ το σύζυγο) στο διάστημα 1991-2011 είναι γενικευμένη, η ένταση των αλλαγών αυτών παρουσιάζει αξιοσημείωτες χωρικές διαφοροποιήσεις (Πίνακας 3). Οι αυξήσεις είναι συγκριτικά περιορισμένες σε αρκετούς νησιωτικούς νομούς (Λέσβο, Σάμο, Κυκλάδες, Δωδεκάνησα, Λασιθί και Ρέθυμνο στην Κρήτη). Στους δύο δε νομούς της Κρήτης, η συγκατοίκηση με την/το σύζυγο παραμένει, κατά την εικοσαετία, σχεδόν στα ίδια επίπεδα (αύξηση μικρότερη από 2%), σε αντίθεση με αρκετούς νομούς της βόρειας και κεντρικής Ελλάδας, όπου αυξάνεται ο τύπος αυτός διαβίωσης (ειδικά στους νομούς Ημαθίας, Ξάνθης, Λαρίσης, Πιερίας και Ροδόπης). Ταυτόχρονα, σχεδόν παντού καταγράφεται συστηματική μείωση των % συγκατοίκησης με άλλα άτομα (εκτός της/ του συζύγου).

Πίνακας 3. Ποσοστό μεταβολής των τύπων διαβίωσης κατά την περίοδο 1991-2011 (Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφές πληθυσμού 1991-2011, ίδια επεξεργασία)

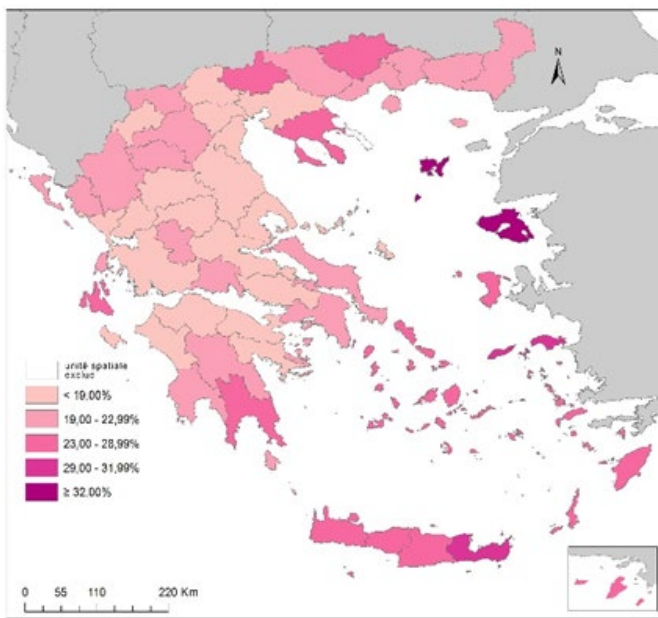
Νομοί	Σε Ίδρυμα	Μόνοι	Με τη/το σύζυγο, με ή χωρίς άλλο/α άτομο/α	Χωρίς τον/ την σύζυγο αλλά με άλλο άτομα/άλλα άτομα
ΕΛΛΑΔΑ	-39,6	55,4	40,9	21,0
Ν. ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	-68,4	85,4	49,6	-47,6
Ν. ΒΟΙΩΤΙΑΣ	29,2	78,8	47,5	-53,8
Ν. ΕΥΒΟΙΑΣ	-54,4	45,6	34,5	-43,4
Ν. ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	84,1	23,5	22,6	-33,2
Ν. ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	-33,0	80,5	61,8	-49,7
Ν. ΦΩΚΙΔΟΣ	300,4	25,3	18,5	-33,4
Ν. ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ	-60,0	69,4	53,5	-46,1
Ν. ΑΡΚΑΔΙΑΣ	-18,8	40,7	12,6	-32,5
Ν. ΑΧΑΪΑΣ	-20,9	86,8	44,6	-44,5
Ν. ΗΛΕΪΑΣ	-16,2	76,4	39,2	-42,5
Ν. ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ	-31,0	80,8	59,3	-44,4
Ν. ΛΑΚΩΝΙΑΣ	30,0	25,6	19,5	-34,6
Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	-21,6	38,3	23,8	-35,8
Ν. ΖΑΚΥΝΘΟΥ	-70,8	73,4	31,6	-35,9
Ν. ΚΕΡΚΥΡΑΣ	-33,7	53,6	52,4	-45,6
Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ	-21,5	25,9	19,3	-31,9
Ν. ΛΕΥΚΑΔΟΣ	-52,2	53,8	21,6	-41,0
Ν. ΑΡΤΗΣ	-44,1	79,7	56,4	-51,7
Ν. ΘΕΣΣΠΡΩΤΙΑΣ	-21,9	38,5	57,9	-48,8
Ν. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	-15,0	38,9	44,0	-44,9

N. ΠΙΡΕΒΕΖΗΣ	-57,0	101,3	59,4	-51,8
N. ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	282,0	85,5	70,9	-52,7
N. ΛΑΡΙΣΗΣ	133,5	105,0	96,9	-53,8
N. ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ	-21,4	78,2	53,4	-47,0
N. ΤΡΙΚΑΛΩΝ	169,2	99,3	93,7	-54,8
N. ΓΡΕΒΕΝΩΝ	-9,5	47,5	57,3	-53,7
N. ΔΡΑΜΑΣ	-1,4	36,4	64,9	-52,9
N. ΗΜΑΘΙΑΣ	-31,7	100,2	105,0	-53,9
N. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	-45,1	82,1	59,7	-50,3
N. ΚΑΒΑΛΑΣ	-20,0	57,9	48,7	-52,2
N. ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	-27,0	57,9	76,4	-52,4
N. ΚΙΑΚΙΣ	-51,9	32,8	74,9	-52,7
N. ΚΟΖΑΝΗΣ	-17,9	56,5	76,4	-53,9
N. ΠΕΛΛΗΣ	-26,0	60,6	95,0	-51,4
N. ΠΙΕΡΙΑΣ	206,6	59,6	94,9	-51,9
N. ΣΕΡΡΩΝ	-36,4	57,0	69,3	-53,9
N. ΦΛΩΡΙΝΗΣ	-30,6	42,9	80,2	-47,4
N. ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	-50,3	36,9	32,5	-44,1
N. ΕΒΡΟΥ	2,1	54,0	67,4	-54,7
N. ΞΑΝΘΗΣ	-61,8	60,2	104,6	-50,0
N. ΡΟΔΟΠΗΣ	5,7	44,1	94,1	-46,8
N. ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ	-45,6	17,1	23,8	-29,4
N. ΚΥΚΛΑΔΩΝ	-15,0	15,1	18,1	-32,5
N. ΛΕΣΒΟΥ	11,5	2,8	23,0	-31,3
N. ΣΑΜΟΥ	-36,4	16,2	7,1	-25,4
N. ΧΙΟΥ	-62,9	25,4	18,4	-29,4
N. ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	-11,3	27,4	7,9	-32,8
N. ΛΑΣΙΘΙΟΥ	22,1	16,7	1,1	-23,2
N. ΡΕΘΥΜΝΗΣ	-63,1	18,2	1,8	-14,7
N. ΧΑΝΙΩΝ	-31,1	37,2	15,1	-36,5
N. ΑΤΤΙΚΗΣ	-59,9	62,6	39,3	-41,8

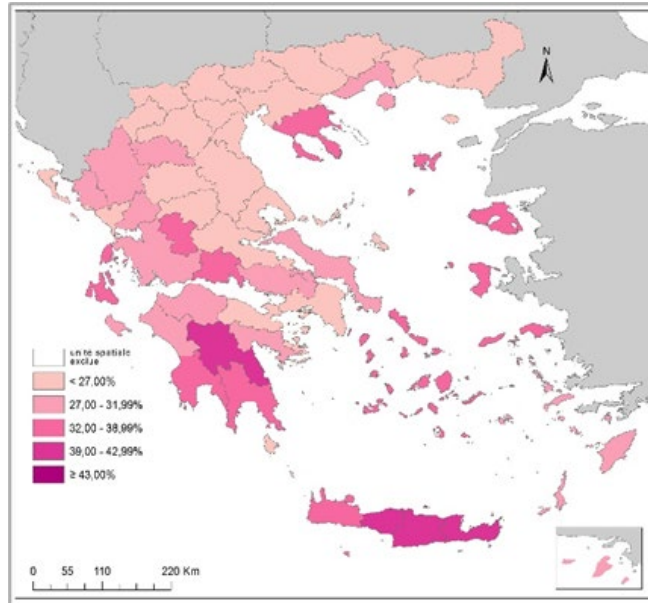
Χάρτης 7. % των 80 ετών και άνω στην απογραφή του 1991 που ζουν σε Ίδρυμα

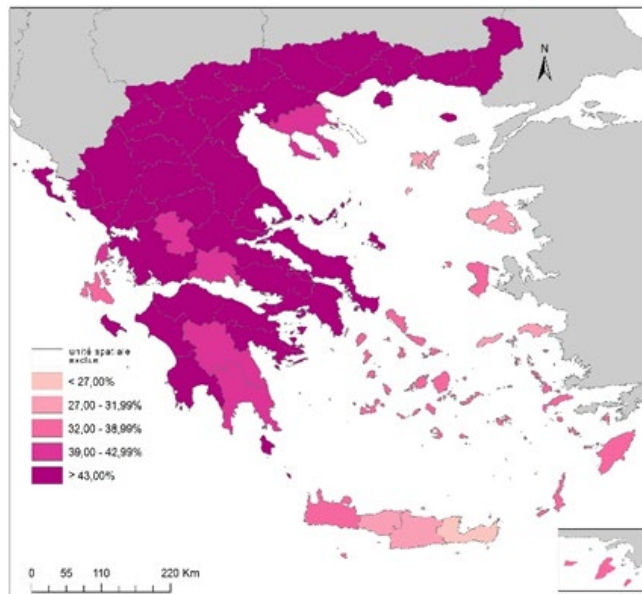
Χάρτης 8. % των 80 ετών και άνω στην απογραφή του 1991 που ζουν μόνοι

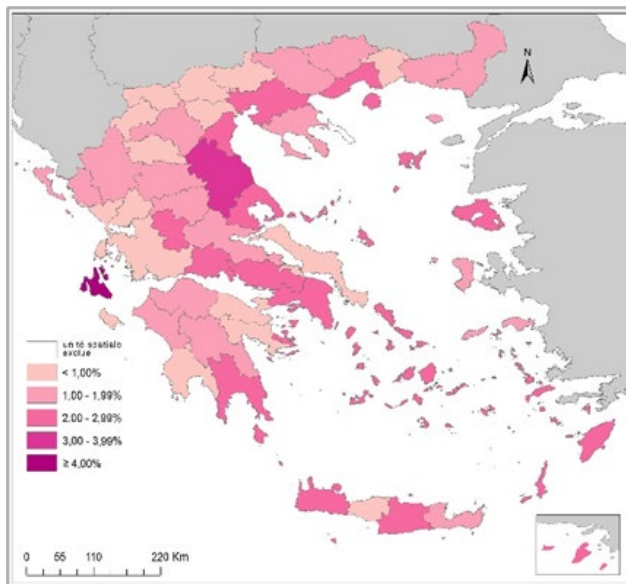
Χάρτης 9. % των 80 ετών και άνω στην απογραφή του 1991 που ζουν με τον/την σύζυγό τους (με ή χωρίς άλλο/άλλα άτομα) (Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφές πληθυσμού 1991-2011, ίδια επεξεργασία)

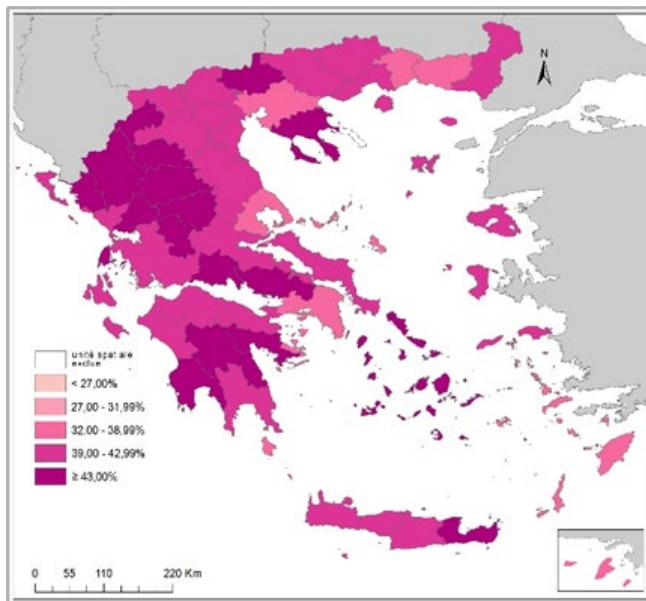
Χάρτης 10. % των 80 ετών και άνω στην απογραφή του 1991 που ζουν χωρίς τον/την σύζυγό τους αλλά με άλλο/άλλα άτομα

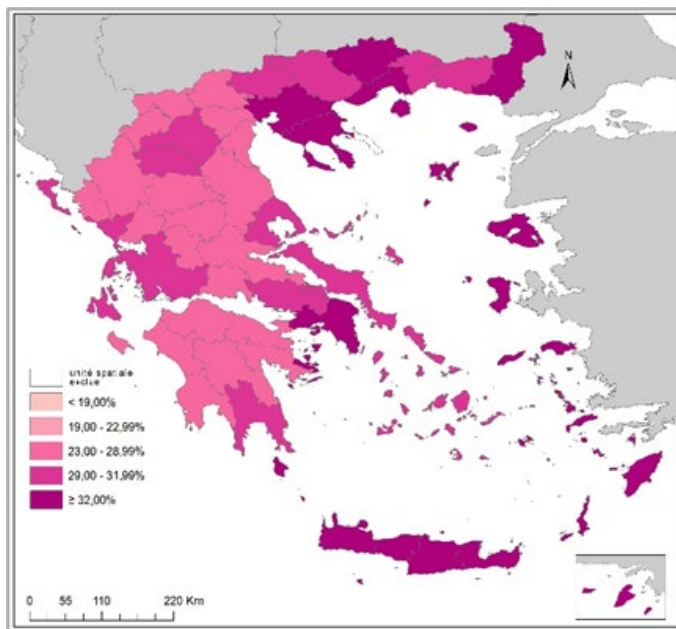
Χάρτης 11. % των 80 ετών και άνω στην απογραφή του 2011 που ζουν σε Ίδρυμα

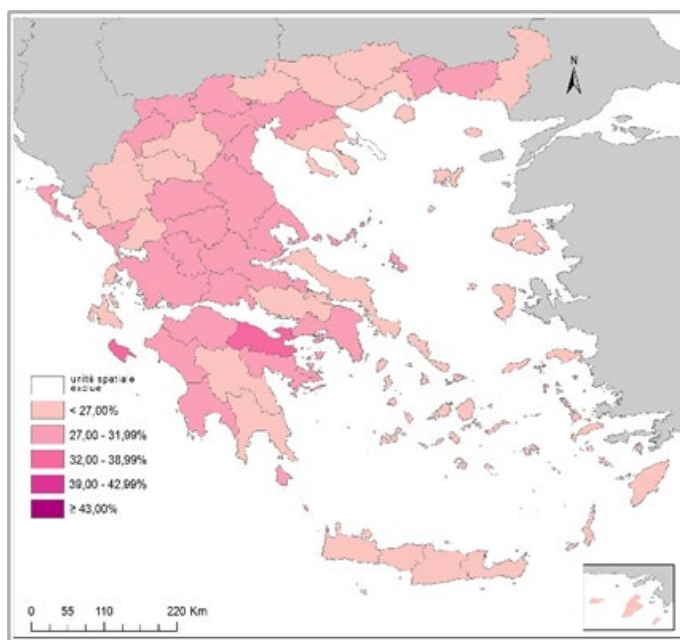
Χάρτης 13. % των 80 ετών και άνω στην απογραφή του 2011 που ζουν με τον/ την σύζυγό τους (με ή χωρίς άλλο/ άλλα άτομα) (Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφές πληθυσμού 1991-2011, ίδια επεξεργασία

Χάρτης 12. % των 80 ετών και άνω στην απογραφή του 2011 που ζουν μόνοι

Χάρτης 14. % των 80 ετών και άνω στην απογραφή του 2011 που ζουν χωρίς τον/ την σύζυγό τους αλλά με άλλο/ άλλα άτομα

Η πτώση όμως αυτή είναι συγκρατημένη στα νησιά -όπως και στη Νότια Πελοπόννησο, στη Χαλκιδική, την Ευρυτανία και τη Φωκίδα (ομάδα 1) όπου οι μεταβολές γενικότερα των τριών κύριων τύπων διαβίωσης είναι περιορισμένες (Πίνακες 4 – 5 & Χάρτη 15) .

Πίνακας 4. Μοτίβα εξέλιξης των κυριών τύπων διαβίωσης κατά την περίοδο 1991-2011

Κωδ.	Νομοί	Μόνοι	Με την/το σύζυγο, με ή χωρίς άλλο/α άτομο/α	Χωρίς τον/την σύζυγο αλλά με άλλο άτομα/άλλα άτομα	Ομάδα
84	Ν. ΣΑΜΟΥ	1	1	1	1
92	Ν. ΛΑΣΙΘΙΟΥ	1	1	1	1
93	ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ	1	1	1	1
85	ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ	1	1	1	1
82	ΝΟΜΟΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ	1	1	1	1
83	ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ	1	2	1	1
81	ΝΟΜΟΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ	1	2	1	1
05	ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	1	2	1	1
16	ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ	1	2	2	1
07	ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ	1	1	2	1
17	ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	2	2	2	1
64	ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	2	2	2	1
94	ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ	2	1	2	1
12	ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ	2	1	1	1
91	ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	2	1	1	1
23	ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ	2	1	1	1
55	ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ	3	3	4	2
22	ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ	3	3	3	2
04	ΝΟΜΟΣ ΕΥΒΟΙΑΣ	3	2	2	2
24	ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΟΣ	3	2	2	2
33	ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	2	3	3	2
63	ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	3	5	3	3
73	ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ	3	5	3	3
58	ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	3	5	5	3
51	ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	3	4	5	3
62	ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ	3	4	5	3
71	ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ	3	4	5	3
52	ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ	2	4	5	3
57	ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ	2	5	4	3
32	ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΩΤΙΑΣ	2	4	3	3

01	ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	5	3	3	4
13	ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ	5	3	3	4
31	ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	5	3	4	4
15	ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ	5	4	3	4
03	ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ	4	3	5	4
11	ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ	4	3	3	4
A	ΑΤΤΙΚΗ	4	3	2	4
43	ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ	4	3	3	4
21	ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ	4	2	2	4
14	ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΪΑΣ	4	2	2	4
56	ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	4	5	4	5
59	ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΗΣ	4	5	4	5
72	ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ	4	5	4	5
61	ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ	4	5	4	5
06	ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	5	4	4	5
54	ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	5	4	4	5
34	ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΗΣ	5	4	4	5
41	ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	5	4	5	5
53	ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ	5	5	5	5
42	ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΗΣ	5	5	5	5
44	ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	5	5	5	5

Πίνακας 5. Κατανομή (%) ατόμων 80 ετών και άνω ανάλογα με τον τύπο διαβίωσης, 1991 και 2011

Ομάδα	1991			2011			Μέση ένταση μεταβολής		
	Τύπος Α	Τύπος Β	Τύπος Γ	Τύπος Α	Τύπος Β	Τύπος Γ	Τύπος Α	Τύπος Β	Τύπος Γ
1	25,7	36,4	35,3	31,7	42,2	24,0	+23,2	+16,0	-31,9
2	20,3	30,7	47,0	30,5	42,6	25,6	+50,0	+39,0	-45,6
3	21,1	25,3	52,4	30,6	43,0	25,4	+45,1	+70,2	51,5
4	15,9	28,1	53,7	28,2	41,2	29,2	+77,46	+46,6	-45,6
5	15,7	23,1	60,1	28,1	41,9	28,8	+79,2	+81,8	-52,1
Ελλάδα	20,0	28,4	48,5	31,1	40,1	27,0	+55,4	+40,9	-44,4

Τύπος Α: Ζουν μόνοι

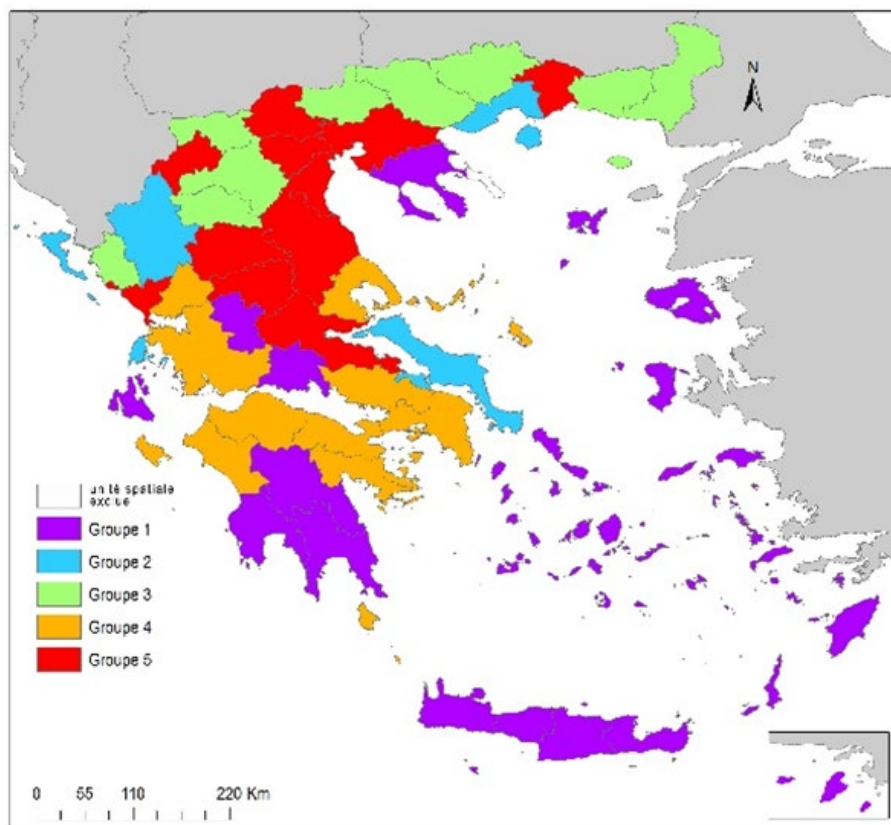
Τύπος Β: Συγκατοίκηση με την/το σύζυγο με ή χωρίς άλλο/α άτομο/α

Τύπος Γ: Συγκατοίκηση με άλλο άτομο / άλλα άτομα

Σε πέντε νομούς της χώρας (Καβάλα, Ιωάννινα, Κέρκυρα, Λευκάδα και Εύβοια) οι

μεταβολές είναι σχεδόν ταυτόσημες με εκείνες που καταγράφονται για το σύνολο της χώρας (ομάδα 2). Στους νομούς αυτούς όμως η κατανομή των υπερηλικών κατοίκων στους εξεταζόμενους τύπους διαβίωσης, τόσο στην αρχή όσο και στο τέλος της εικοσαετίας, ήταν πολύ κοντά στη κατανομή των 80+ στο σύνολο της χώρας.

Χάρτης 15. Μεταβολές των τύπων διαβίωσης των 80 ετών και άνω (1991-2011) (Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφές πληθυσμού 1991-2011, ίδια επεξεργασία)

Αν και οι υπόλοιποι νομοί εμφανίζουν υψηλότερη ένταση μεταβολών σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο, διακρίνονται 3 ομάδες. Ειδικότερα, 9 νομοί της Βόρειας Ελλάδας (ομάδα 3) παρουσιάζουν έντονη πτώση της συγκατοίκησης με άλλα άτομα, ενώ το 1991 περισσότεροι από έναν στους δυο υπερήλικες διαβίωναν με αυτόν τον τρόπο, η αντίστοιχη αναλογία το 2011 ανέρχεται σε έναν στους τέσσερεις, με αποτέλεσμα να κυριαρχεί πλέον η συγκατοίκηση με τη/το σύζυγο (Πίνακας 4). Στους 10 νομούς της 4ης ομάδας, η

συρρίκνωση της συγκατοίκησης με άλλα άτομα (λιγότερο έντονη σε σχέση με την προηγούμενη ομάδα) οφείλεται κυρίως στην αύξηση των υπερηλίκων που ζουν μόνοι (διπλασιασμός του ποσοστού). Στην ομάδα αυτή εντάσσονται η Αττική, το βόρειο τμήμα της Πελοποννήσου, η Βοιωτία, καθώς και η Αιτωλοακαρνανία και η Άρτα στη Δυτική Ελλάδα. Τέλος, η τελευταία ομάδα (5η ομάδα), κατά την εξεταζόμενη περίοδο παρουσιάζει τις εντονότερες μεταβολές στους 3 κύριους τύπους διαβίωσης. Η έντονη πτώση της συγκατοίκησης με άλλα άτομα (από 60% το 1991 στα 29% το 2011) συνοδεύτηκε από την αύξηση του ποσοστού των υπερηλίκων που ζουν μόνοι (ποσοστό περιορισμένο το 1991 όπως στη προηγούμενη ομάδα), και εκείνου των υπερηλίκων που ζουν με την/ το σύζυγο.

5. Συμπεράσματα

Η Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του '50 ήταν μια νεανική χώρα, ενώ τις τελευταίες δεκαετίες γερνά ταχύτατα, με αποτέλεσμα σήμερα (2019) σε 100 νέους να αντιστοιχούν 153 άτομα 65 ετών και άνω. Ταυτοχρόνως, οι διαφοροποιημένοι ρυθμοί της αύξησης των 65+ και 80+ σε σχέση με τις άλλες ηλικιακές ομάδες οδηγούν και στην εμφάνιση της «γήρανσης μέσα στη γήρανση». Η επιτάχυνση της γήρανσης, καθώς και τα χαρακτηριστικά της παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις σε περιφερειακό επίπεδο. Ειδικότερα, το 1991, τα υψηλότερα ποσοστά των 65+ καταγράφονται στο δυτικό τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας και στη νησιωτική χώρα, με εξαίρεση τα Δωδεκάνησα. ενώ αντίστοιχη είναι και η εικόνα για το ποσοστό των 80+. Γενικά, η πλειονότητα των παράκτιων νομών του αναπτυξιακού άξονα «S» είναι συγκριτικά νεανικοί, ενώ η ορεινή Ελλάδα και η νότια Πελοπόννησος είναι ήδη «γερασμένες».

Μετά από μία εικοσαετία ριζικών αλλαγών σε πολλά επίπεδα, το 2011 το μοτίβο της γήρανσης έχει μερικώς αλλάξει. Τα περισσότερα νησιά, η Θράκη και οι νομοί που βρίσκονται εκατέρωθεν του κυρίου αναπτυξιακού άξονα της χώρας (Αχαΐα-Αττική-Θεσσαλονίκη) γερνούν με σαφώς βραδύτερους ρυθμούς από εκείνους των ορεινών ή/ και απομονωμένων νομών. Οι χωρικά διαφοροποιημένοι ρυθμοί γήρανσης ανάμεσα στο 1991 και το 2011 οφείλονται σε συνδυασμό παραγόντων (διαφορική μείωση της γονιμότητας, μη ισοδύναμοι ρυθμοί εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης).

Όσον αφορά τον πληθυσμό 80+, η αύξησή του μετά το 1991 ήταν ταχύτερη από αυτήν των 65+. Τα ποσοστά των «υπερηλίκων» στον πληθυσμό των 65+ διαφοροποιούνται σαφώς στο χώρο με αποτέλεσμα το 2011 στο δυτικό τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας, στα νησιά του Ιονίου και του Βόρειου Αιγαίου τα ποσοστά των υπερηλίκων να είναι σαφώς υψηλότερα. Οι προαναφερθείσες δημογραφικές αλλαγές οξύνουν ιδιαίτερα το ζήτημα της αυτονομίας των υπερηλίκων: η χώρα μας με δεδομένες, αφενός, την αλληλεγγύη μεταξύ των γενεών, αφετέρου, την απουσία δημοσίων πολιτικών

στήριξης των ηλικιωμένων, εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από δίκτυα φροντίδας βασισμένα στην οικογένεια και στη φυσική εγγύτητα μεταξύ ενηλίκων τέκνων και ηλικιωμένων γονέων.

Έτσι, το 1991, 97% των υπερηλίκων ζουν στο σπίτι τους και η σπάνια διαβίωση σε ιδρύματα αποτυπώνει την αρνητική άποψη της ελληνικής κοινωνίας για την ιδρυματοποίησή τους. Το ποσοστό αυτών που ζουν μόνοι είναι χαμηλό, ενώ η συμβίωση αλλά με άλλο/α άτομο/α χωρίς το/τη σύζυγο είναι η συχνότερη μορφή διαβίωσης και οι χωρικές διαφοροποιήσεις δεν είναι ιδιαίτερα έντονες. Στην πλειονότητα των νομών, η συμβίωση των ατόμων 80 ετών και άνω με άλλους είναι η συχνότερη μορφή διαβίωσης ακολουθούμενη από τη συμβίωση με τη/το σύζυγο. Η δεύτερη αυτή μορφή διευθέτησης εμφανίζει υψηλότερα ποσοστά στο δυτικό τμήμα της ηπειρωτικής χώρας. Αντίθετα, στους νομούς του Αιγαίου η συμβίωση με την/ το σύζυγο είναι συχνότερη, ενώ υψηλά επίσης είναι τα ποσοστά υπερηλίκων που ζουν μόνοι. Σημαντικά ποσοστά υπερηλίκων που ζουν μόνοι εντοπίζονται επίσης σε νομούς της ηπειρωτικής χώρας που χαρακτηρίζονται από έντονη ορεινότητα ή/ και είναι ιδιαίτερα απομακρυσμένοι από μεγάλα αστικά κέντρα ή κεντρικούς οδικούς άξονες.

Είκοσι χρόνια αργότερα, τα πρότυπα διαβίωσης αλλάζουν ενώ οι υφιστάμενες χωρικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στο 1991 και το 2011 τείνουν να αμβλυνθούν. Το ποσοστό των ατόμων 80 ετών και άνω που συγκατοικούν με άλλα άτομα υποχωρεί το 2011 και ο τύπος αυτός διαβίωσης δεν είναι πλέον κυρίαρχος (αν και παραμένει συγκριτικά υψηλή στους νομούς της δυτικής ηπειρωτικής & νησιωτικής χώρας). Ταυτόχρονα αυξάνονται τα ποσοστά τόσο των υπερηλίκων που ζουν μόνοι, όσο και εκείνων που συμβιώνουν με την/ το σύζυγο τους, ενώ η σημαντική αύξηση του πλήθους αλλά και του ειδικού βάρους των ατόμων ηλικίας 80+ ανάμεσα στο 1991 και το 2011 δεν συνοδεύτηκε από σημαντική αύξηση των διαβιούντων σε ιδρύματα. Στη χώρα μας, όπου οι οικογενειακοί δεσμοί παραμένουν ισχυροί και η αλληλεγγύη των γενεών υφίσταται ακόμη, η ιδρυματοποίηση των υπερηλίκων εξακολουθεί να αποτελεί εξαίρεση και σε αυτό συντείνουν η έλλειψη δημόσιων / δημοτικών/ κοινωφελών δομών, η προβληματική συχνά ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών και το ιδιαίτερα υψηλό κόστος των ιδρυμάτων που είναι δύσκολο να καλυφθεί από τους ηλικιωμένους ή τους οικείους τους.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Γεώργας Δ., Γκάρη Α. και Μυλωνάς Κ. (2004) «Σχέσεις με συγγενείς στην ελληνική οικογένεια», στο Μουσούρου Λ., Στρατηγάκη Μ. (επιμ.), Ζητήματα οικογενειακής

- Πολιτικής, Αθήνα: Gutenberg. 189-225.
- Κακλαμάνη Σ. και Ντύκεν Μ.Ν. (2015) «Η πληθυσμιακή γήρανση στην ύπαιθρο χώρα: Μία ετερογενής κατάσταση με θετικές και αρνητικές επιπτώσεις, Αειχώρος, Νο 20: 66-95.
- Κοτζαμάνης Β. (2020) «Η δημογραφική γήρανση, πρόκληση ή απειλή;» Δημογραφικά Νέα, 38.
- Λυμπεράκη Α., Τήνιος Π. και Φιλαλήθης Τ. (2009) «Ζωή 50+. Υγεία, γήρανση και σύνταξη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη», Αθήνα: Κριτική.
- Ντυκέν Μ-Ν. και Κρομμυδάκης Ν. (2009) «Η απόκλιση πραγματικού-μόνιμου πληθυσμού στα διαφορά χωρικά επίπεδα της Κρήτης: Καθοριστικός παράγοντας για το χωροταξικό σχεδιασμό», στο Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης: Τόμος ΙΙΙ. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σελ. 1425-1432.
- Τριανταφύλλου Τ., Μεσθεναίου Ε., Προύσκας Κ., Γκόλτση Π., Κοντούκα Σ. και Λουκίσης Α. (2006) Πανελλαδική Έρευνα: Η Οικογένεια που Φροντίζει Έξαρτημένα Ηλικιωμένα Άτομα. Περίληψη της Ελληνικής Έρευνας. Ερευνητική Ομάδα Sextant και «50+Ελλάς» - Eurofamcare, Αθήνα.

Ξενογλώσση

- Albert J., Köhler U. (2004) «Health and care in an enlarged Europe», European foundation for the improvement and working conditions, Office for Official Publications of the European Communities.
- Börsch-Supan A., Brugiavini A., Jurges H., Mackenbach J., Siegrist J. και Weber G. (2008) «First Results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (2004-2007). Starting the Longitudinal Dimension», Mannheim Research Institute for the Economics of Aging.
- Börsch-Supan A. και Bran M. (2013) «Active ageing and solidarity between generations in Europe. First results from SHARE after the economic crisis. Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin/Boston [The book is published with open access at www.degruyter.com]. Download Date | 3/9/15 10:59 AM.
- Craveiro D., Delerue-Matos A., Silva S.G., Martinez-Pecino R. και Schouten M.J. (2013) “31. Intergenerational support: the role of gender and social networks”, Börsch-Supan A., M. Bran Active ageing and solidarity between generations in Europe. First results from SHARE after the economic crisis, Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin/Boston. 359-368.
- De Jong Gierveld J., Dykstra P. και Schenk N. (2012) “Living arrangements, intergenerational support types and older adult loneliness in Eastern and Western Europe”, Demographic Research, 27: 167-200.

- Djundeva M., Dykstra P. και Fokkema T. (2018) “Is Living Alone ‘Aging Alone’? Solitary Living, Network Types, and Well-Being”, *Journal of Gerontology B Psychol Sci Soc Sci*, Vol. XX, No. XX, 1–10.
- Dykstra A.P. (2009) “Older adult loneliness: myths and realities”, *European Journal Ageing*, 6: 91-100.
- Eurostat (2019)
https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Population_structure_and_ageing.
- Fokkema T. και Liefbroer A.C. (2008) “Trends in living arrangements in Europe: Convergence or divergence?”, *Demographic Research*, 19: 1351-1418.
- Gaymu J., Delbès C., Springer S., Binet A., Désesquelles A., Kalogirou S. και Ziegler U. (2006) “Determinants of the living arrangements of older people in Europe”, in *European Journal of Population*, 22 :241-262.
- Karagiannaki E. (2005) “Changes in the living arrangements of elderly people in Greece: 1974-1999”, Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics. https://www.researchgate.net/publication/4928998_Changes_in_the_Living_Arrangements_of_Elderly_People_in_Greece_1974-1999
- Kohli M., H. Konemund και Vogel C. (2008) “5.1 Shrinking Families? Marital Status, Childlessness, and Intergenerational Relationships”, in Börsch-Supan A., A. Brugiavini, H. Jurges, J. Mackenbach, J. Siegrist et G. Weber) *First Results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (2004-2007). Starting the Longitudinal Dimension*. Mannheim Research Institute for the Economics of Aging.166-173.
- Kostaki A., Kotzamanis, B. Agorastakis M. (2009) “Effects of immigration on population growth and structures in Greece – A spatial approach”, *Vienna Yearbook of Population Research (Austria Academy of Sciences)*, Vienna, 2009, 167-195.
- Kotzamanis (2018) « Nommer pour compter, compter pour mesurer, mesurer pour comprendre, comprendre pour agir. De l’usage des statistiques en Grèce », in : B. Kotzamanis., A. Parant (eds), *Regards sur la population de l’Europe du Sud-est/ View points on Population in South-East Europe*, Demobalk, Athens, 13-32.
- Lyberaki A., Tinios P., Mimis A. και Georgiadis T. (2013) “Mapping population aging in Europe: how are similar needs in different countries met by different family structures?”, *Journal of Maps*, 9 (1): 4-9.
- Lyberaki A. και Tinios P. (2014) “The Informal Welfare State and the Family: Invisible Actors in the Greek Drama”, *Political Studies Review*, 12: 193–208.
- Mulderh C.H. και J.M. Vandermeer (2009) “Geographical distances and support from family members”. *Population, Space and place*, Special Issue: Family Ties and Residential Locations 15(4): 381–399.

- Mun Sim Lai N., Esteve A., López Gay A. και Hertog S. (2016) “Global Patterns and Trends in Living Arrangements”, <https://iussp.confex.com/.../extended%20abstract3.pdf>
- O.N.U. (2005) «Living Arrangements of Older Persons Around the World», United Nations, New York, 216 p.
- O.N.U. (2017) «Living Arrangements of Older Persons: A Report on an Expanded International Dataset», United Nations, New York, 50 p.
- Shiovitz-Ezra S. (2015) “15.1 Loneliness in later life”, Börsch-Supan A., Kneip T., Litwin H., Myck M., Weber G. (ed.), Ageing in Europe – Supporting policies for an inclusive society Berlin: De Gruyter.
- Silverstein M. και Giarrusso R. (2010) “Aging and Family Life: A Decade Review”, Journal of Marriage and Family, 72(5): 1039-1058.
- Vozikaki M., Papadaki A., Linardakis M. και Philalithis A. (2018) “Social isolation and well-being among older adults in Europe”, Archives of Hellenic Medicine, 35(4): 506-519.

Βύρων Κοτzaamάνης

*Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πεδίον Άρεως, 383 34 Βόλος
e-mail: bkotz@uth.gr*

Μαρί-Νοέλ Ντυκέν

*Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πεδίον Άρεως, 383 34 Βόλος
e-mail: mdyken@uth.gr*

Σταματίνα Κακλαμάνη

*Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Κρήτης, Πανεπιστημιούπολη Γάλλον Ρέθυμνο, Κρήτη τ.κ 74100
e-mail: kakltina@otenet.gr*

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Δημήτρης Καλλιώρας
Παντολέων Σκάγιαννης
Όλγα Χριστοπούλου
Ευάγγελος Ασπρογέρακας
Νικόλαος Γαβανάς

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ελένη Ανδρικοπούλου
Πασχάλης Αρβανιτίδης
Παναγιώτης Αρτελάρης
Σοφία Αυγερινού - Κολώνια
Αθηνά Βιτοπούλου
Γιώργος Βλόντζος
Νικόλός Βογιαζίδης
Γεωργία Γεμενετζή
Ηλίας Γεωργαντάς
Αθηνά Γιαννακού
Σπύρος Γκολφινόπουλος
Άσπα Γοσποδίνη
Δημήτρης Γούσιος
Παύλος - Μαρίνος Δελλαδέτσιμας
Αλέξης Δέφνερ
Δέσποινα Διμέλλη
Ασπασία Ευθυμιάδου
Μιχάλης Ζουμπουλάκης
Ελισάβετ Θωΐδου
Γιώργος Κανδύλης
Νικόλαος - Γεώργιος Καραχάλης
Κώστας Καρτάλης
Γρηγόρης Καυκαλάς
Ειρήνη Κλαμπατσέα
Χάρης Κοκκώσης
Παναγιώτης Κοσμόπουλος
Βύρων Κοτζαμάνης
Χρήστος Κουσιδώνης
Αλέξανδρος - Φαίδων Λαγόπουλος

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πολυτεχνείο Κρήτης
Ελληνικός Γεωργικός Οργανισμός «Δήμητρα»
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Ακαδημία Αθηνών & ΑΠΘ

Κώστας Λαλένης	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Λόης Λαμπριανίδης	Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Λίλα Λεοντίδου	Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Παύλος Λουκάκης	Πάντειο Πανεπιστήμιο
Θωμάς Μαλούτας	Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Δημήτρης Μέλισσας	Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Αγγελική Μενεγάκη	Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Θεόδωρος Μεταξάς	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κώστας Μπαγινέτας	Αποκεντρωμένη Διοίκηση Θεσσαλίας - Στερεάς Ελλάδος
Νίκος Μπάτης	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Ηλίας Μπεριάτος	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κώστας Μωραΐτης	Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Σπύρος Νιαβής	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Μαρί - Νοέλ Ντυκέν	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δημήτρης Οικονόμου	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Απόστολος Παπαγιαννάκης	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Κωνσταντίνος Περάκης	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Γιώργος Πετράκος	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Μάγδα Πιτσιάβα - Λατινοπούλου	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Σεραφείμ Πολύζος	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Αντώνης Ροβολής	Πάντειο Πανεπιστήμιο
Νίκος Σαμαράς	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Άρης Σαπουνάκης	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κώστας Σεργάος	Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Παντολέων (Παντελής) Σκάγιαννης	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Σοφία Σκορδίλη	Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Νίκος Σουλιώτης	Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Δημήτρης Σταθάκης	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Αναστασία Τασοπούλου	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πάρις Τσάρτας	Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Γιώργος Τσιλιμίγκας	Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Δημήτρης Τσιώτας	Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Δημήτρης Φουτάκης	Διεθνές Πανεπιστήμιο
Γιώργος Φωτόπουλος	Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Μάριος Χαϊνταρλής	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Όλγα Χριστοπούλου	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Μανώλης Χριστοφάκης	Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Γιάννης Ψυχάρης	Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περιεχόμενα

ΤΕΥΧΟΣ
ISSUE

32

ΕΤΟΣ
YEAR

2021

Βύρων Κοτζαμάνης, Μαρί-Νοέλ Ντυκέν	4
Εισαγωγή	
Βασίλης Παππάς, Δημήτρης Σαρδελιάνος, Δημήτρης Κοτζίνος	6
Γεωγραφία των Κόμβων και Πληθυσμός: ένα εναλλακτικό χωρικό μοντέλο εκτίμησης της πληθυσμιακής κατανομής	
Ευγενία Αναστασίου, Μαρί-Νοέλ Ντυκέν	29
Ανάδειξη των ελκυστικών περιοχών της υπαίθρου ως προορισμών εγκατάστασης των Ελλήνων μετά το 2000	
Ιφιγένεια Κόκκαλη	59
Μετανάστευση και εθνοπολιτισμική «ποικιλότητα» των ευρωπαϊκών πόλεων: εννοιολογικές και μεθοδολογικές επισημάνσεις	
Μαρί-Νοέλ Ντυκέν, Σταματίνα Κακλαμάνη, Δημήτρης Καρκάνης	83
Η καθημερινή κινητικότητα των απασχολούμενων στην Ελλάδα και οι χωρικές διαφοροποιήσεις της έντασης του φαινομένου	
Αλεξάνδρα Τραγάκη	113
Οικονομική και Επιχειρηματική Δραστηριότητα των Αλλοδαπών στην Ελλάδα: η περίπτωση της Αττικής	
Κώστας Ρόντος, Νικόλαος Ναγόπουλος, Νικόλαος Πανάγος, Μαρία-Ελένη Συρμαλή	133
Μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές στην Λέσβο: διερεύνηση της πρόσληψης του φαινομένου από τον τοπικό πληθυσμό	
Κωνσταντίνος Ν. Ζαφείρης	156
Η συγχρονική γονιμότητα στην Ελλάδα κατά τα πρώτα χρόνια του 21ου αιώνα	
Βύρων Κοτζαμάνης, Μαρί-Νοέλ Ντυκέν, Σταματίνα Κακλαμάνη	186
Η εξέλιξη των τύπων διαβίωσης των ηλικιωμένων ηλικίας 80 ετών και άνω στην Ελλάδα, μια πρώτη προσέγγιση	